

- 1- DEMOKRASİLERDE OTORİTERLEŞME VE HİBRİD REJİM TARTIŞMALARI VE TÜRKİYE'YE DAİR ÇIKARIMLAR (1-26)
- YAVUZ YILDIRIM
- 2- GEÇ KAPİTALİST GELİŞME BAĞLAMINDA OSMANLI'DA ŞİRKETLER (27-49)
- KORAY R. YILMAZ
- 3- ODAŞIK VERGİ MÜKELLEFİYETİNE İLİŞKİN ÖZELLİK ARZ EDEN HUSUSLAR (50-58)
- SELÇUK BUYRUKOĞLU
- 4- TÜRKİYE TARIMINDA KOOPERATİFÇİLİK ALTERNATİFİNİ YENİDEN DÜŞÜNMEK (59-76)
- ÇAĞATAY EDGÜCAN ŞAHİN
- 5- İŞ-AİLE YAŞAMI DENGESİNİ SAĞLAMAYA YÖNELİK TÜRKİYE UYGULAMALARI (77-94)
- SEBİHA KABLAY VE YONCA ELMA
- 6- AB VE TÜRKİYE'DE ENERJİ YOKSULLUĞU (95-108)
- İŞİL ŞİRİN SELÇUK VE ALTUĞ MURAT KÖKTAŞ
- 7- TÜRKİYE'DE ELEKTRİK ENERJİSİ SEKTÖRÜNÜN ENERJİ YOKSULLUĞU AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ (109-129)
- ERDEM UTKU EKE VE EMİNE AYRANCI
- 8- KAMU İDARESİNE KARŞI İŞLENEN SUÇLARDA SUÇUN MADDİ KONUSU SORUNU (130-145)
- RECEP KAHRAMAN
- 9- DAVRANIŞSAL İKTİSAT VE ZAMANLARARASI TERCİH: TASARRUF DAVRANIŞI ÜZERİNE BİR İNCELEME (146-172)
- HAVVA SERİM VE FAHRİYE ÖZTÜRK

Politik Ekonomik Kuram, 2018 Cilt 2(2)

POLİTİK EKONOMİK KURAM
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
Journal of Social Sciences

Politik Ekonomik Kuram Sosyal Bilimler Dergisi
Cilt/Volume:2 Yıl/Year:2018 Sayı/Issue: 2

Politik Ekonomik Kuram, 2018 Cilt 2(2)

e-ISSN: 2587-2567

mtiyaz Sahibi/ Published by

Doç. Dr. Ahmet Arif EREN

Editör Kurulu /Editorial Board

Doç. Dr. Ahmet Arif EREN (Ni de Ömer Halisdemir Üni.)

Dr. Ö r. Üyesi Yeliz Sarıöz GÖKTEN (Ni de Ömer Halisdemir Üni.)

Dr. Ö r. Üyesi Kerem GÖKTEN (Ni de Ömer Halisdemir Üni.)

Editörler/Editors

Doç. Dr. Ahmet Arif EREN (Ni de Ömer Halisdemir Üni.)

Dr. Ö r. Üyesi Kerem GÖKTEN (Ni de Ömer Halisdemir Üni.)

Editör Yardımcıları/Associate Editors

Dr. Ö r. Üyesi Orhan M EK (Artvin Çoruh Üni.)

Dr. Ö r. Üyesi Selçuk BUYRUKO LU (Ni de Ömer Halisdemir Üni.)

Ara . Gör. Emre ATSAN (Ni de Ömer Halisdemir Üni.)

Sekretarya/Secreteriat

Leyla Gizem Eren (Hitit Üni.)

Yayın Türü / Publication Type

Ulusal Hakemli Süreli Yayın / National Peer-reviewed Periodicals

Yayın Sıklı 1 / Publication Frequency

Yılda ki Sayı / two-annually

Basım Tarihi / Publication Date

Temmuz / July 2018

Yayın Kurulu/Publishing Board

Prof.Dr. İyay Üür

Doç.Dr. Eren Çakurlu-Gazi Üniversitesi

Ö r. Üyesi Dr. Kerem Gökten-Ömer Halisdemir Üniversitesi

Doç.Dr. Ahmet Arif Eren-Ömer Halisdemir Üniversitesi

Ö r. Üyesi Dr. Yavuz Yıldırım-Ömer Halisdemir Üniversitesi

Ö r. Üyesi Dr. Yeliz Sarıöz Gökten-Ömer Halisdemir Üniversitesi

Ö r. Üyesi Dr. Çakırtay E. ahin-Ordu Üniversitesi

Ö r. Üyesi Dr. İkrü Apaydın- Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi

Ö r. Üyesi Dr. İkrü Anıl Toygar Selçuk Üniversitesi

Akademik Danışma Kurulu/Academic Advisory Board

Prof. Dr. Ufuk Serdarolu-Gazi Üniversitesi

Prof. Dr. Ufuk Serdarolu-Gazi Üniversitesi

Prof.Dr. Hüseyin Özel-Hacettepe Üniversitesi

Prof.Dr. Hüseyin Özel-Hacettepe Üniversitesi

Prof.Dr. Mustafa Durmu -Gazi Üniversitesi

Prof.Dr. Mustafa Durmu -Gazi Üniversitesi

Prof.Dr. İyay Üür

Prof.Dr. İyay Üür

Prof Dr.Müslüme Narin -Gazi Üniversitesi

Prof Dr.Müslüme Narin -Gazi Üniversitesi

Prof.Dr. A.Hakan Çermikli-Gazi Üniversitesi

Prof.Dr. A.Hakan Çermikli-Gazi Üniversitesi

Prof Dr. Ahmet ahinöz-Hacettepe Üniversitesi

Prof Dr. Ahmet ahinöz-Hacettepe Üniversitesi

Prof.Dr. Metin Sarfati-Marmara Üniversitesi

Prof.Dr. Metin Sarfati-Marmara Üniversitesi

Prof.Dr. Ersan Bocutolu-Karadeniz Teknik Üniversitesi

Prof.Dr. Ersan Bocutolu-Karadeniz Teknik Üniversitesi

Prof.Dr.Bayram Ünal-Ömer Halisdemir Üniversitesi

Prof.Dr.Bayram Ünal-Ömer Halisdemir Üniversitesi

Prof.Dr. Bayram Kaya-Giresun Üniversitesi

Prof.Dr. Bayram Kaya-Giresun Üniversitesi

Prof.Dr. Arzu Akkoyunlu Wigley-Hacettepe Üniversitesi

Prof.Dr. Arzu Akkoyunlu Wigley-Hacettepe Üniversitesi

Prof.Dr.Yakup Küçükale-Karadeniz Teknik Üniversitesi

Prof.Dr.Yakup Küçükale-Karadeniz Teknik Üniversitesi

Prof.Dr.Mustafa smihan-Atılım Üniversitesi

Prof.Dr.Mustafa smihan-Atılım Üniversitesi

Prof.Dr.Ay e Özcan-Girseun Üniversitesi

Prof.Dr.Ay e Özcan-Girseun Üniversitesi

Politik Ekonomik Kuram, 2018 Cilt 2(2)

Prof.Dr.Mustafa Kemal Aydın-Sakarya Üniversitesi

Prof.Dr.Habib Akdoğan-Hitit Üniversitesi

Doç.Dr.Muammer Kaymak-Hacettepe Üniversitesi

Doç.Dr.Altu Yalçın -Ankara Üniversitesi

Prof.Dr.Mustafa Kemal Aydın-Sakarya Üniversitesi

Prof.Dr.Habib Akdoğan-Hitit Üniversitesi

Doç.Dr.Muammer Kaymak-Hacettepe Üniversitesi

Doç.Dr.Altu Yalçın -Ankara Üniversitesi

Bu Sayının Hakemleri / Referees of This Issue

Ayberk N. Berkman (Ni de Ömer Halisdemir Üniversitesi)

Ahmet Kamacı (Bartın Üniversitesi)

Anıl Baaran (Yalova Üniversitesi)

Ayşe Topal (Ni de Ömer Halisdemir Üniversitesi)

Balkan Demirdal (Ni de Ömer Halisdemir Üniversitesi)

Deniz Abukan (Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi)

Elif Akın (Gaziosmanpaşa Üniversitesi)

Emine Ayrancı (Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi)

Erdem Utku Eke (Ni de Ömer Halisdemir Üniversitesi)

Eren Çakırlı (Gazi Üniversitesi)

Gülçin Taşkın (Gaziosmanpaşa Üniversitesi)

Hüsnü Bilir (Aksaray Üniversitesi)

İsmet Parlak (Pamukkale Üniversitesi)

Koray Yılmaz (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)

Mehmet Arı (Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi)

Orhan İmrek (Artvin Çoruh Üniversitesi)

Sezercan Bektaş (Sakarya Üniversitesi)

Umur Akın (Gaziosmanpaşa Üniversitesi)

Umut Ulukan (Ordu Üniversitesi)

Zeynep Akdemir (Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi)

Politik Ekonomik Kuram, 2018 Cilt 2(2)

Tarandı ımız ve Dizinlendi imiz ndeksler / Abstracted and Indexed in:

	<i>OpenAIRE</i>
	<i>Cosmos If</i>
	<i>Academic Keys</i>
	<i>Journal Factor</i>
	<i>i2or</i>
	<i>Neliti</i>
	<i>Scientific Indexing Services</i>

Ç İNDEK İLER / CONTENTS

1-DEMOKRAS İLERDE OTOR İTERLE İME VE H İBR İD REJ İM TARTI İMALARI VE TÜRİK YE'YE DA İR Ç İKARIMLAR (1-26)

YAVUZ YILDIRIM

2- GEÇ İAP TAL İT İEL İME BA İLAMINDA OSMANLI'DA İRKETLER (27-49)

KORAY R. YILMAZ

3- ODA İK VERG İ MÜKELLEİ YET İNE İL İK İN ÖZELL İK ARZ EDEN HUSUSLAR (50-58)

SELÇUK BUYRUKO İLU

4- TÜRİK YE TARIMINDA KOOPERAT İÇ İL İK ALTERNAT İF İN İYEN DEN DÜ İNMEK (59-76)

ÇA İTAY EDİÜCAN İAH İN

5- İ-A İE İYA İMİ DENGES İN İA İLAMAYA İÖNEL İK TÜRİK YE UYGULAMALARI (77-94)

İEB İHA İABLAY VE İONCA İELMA

6- İB VE TÜRİK YE'DE İNERJ İ YOKSULLU İU (95-108)

İ İL İR İN İELÇUK - İALTU İMURAT İÖKİTA

7- TÜRİK YE'DE İELEKTR İK İNERJ İ İ SEKTÖRÜNÜN İNERJ İ YOKSULLU İU AÇISINDAN DE İERLEND İR İLMES İ (109-129)

İERDEM İTKU İKE - İEM İNE İYRANCI

8- İAMU İDARES İNE İAR İ İLENEN İUÇLARDA İUÇUN İMADD İ KONUSU İORUNU (130-145)

İECEP İAHRAMAN

9- İAVRANI İSAL İKT İSAT VE İZAMANLARARASI İTERC İH: İTASARRUF İAVRANI İ ÜZER İNE İB İR İNCELEME (146-172)

İHAVVA İSER İM - İFAHR İYE İÖZTÜRİK

Editörden

Politik Ekonomik Kuram 2017’de kuruldu ve Yılda 2 sayı olarak e-dergi formatında yayımlanmayı sürdürüyoruz. Dergipark bünyesinde yayınlanan dergimizin bu yılki son sayısında 9 makale bulunmaktadır.

İkinci cilt ikinci sayıda yer alan ilk makale, “Demokrasilerde Otoriterle me ve Hibrid Rejim Tartı maları ve Türkiye’ye Dair Çıkarımlar” ba lı ını ta ımaktadır. Dr. Yavuz Yıldırım’ın kaleme aldı ı çalı ma, demokrasilerin ya adı ı otoriterle me e ilimlerinin liberal demokrasi içinde zaten var oldu u tezini i lemektedir

Sayının ikinci makalesi, “Geç Kapitalist Geli me Ba lamında Osmanlı’da irketler” ba lı ı ile Doç. Dr. Koray Yılmaz tarafından yazılmı tır. Dr. Yılmaz çalı masında milli iktisat dönemi öncesi irketle me deneyimlerine odaklanmı tır.

Dr. Selçuk Buyruko lu “Oda ık Vergi Mükellefiyetine li kin Özellik Arz Eden Hususlar”ba lıklı çalı masında, oda ık vergi mükellefiyeti kavramına ve aynı i yerinde birbirinden ba ımsız mükelleflerin adına düzenlenecek yaptırımların di er mükellefi nasıl etkileyece ine yer vermi tır.

Sayıda yer alan dördüncü makale Doç. Dr. Ça atay Edgücan ahin’e aittir. “Türkiye Tarımında Kooperatifçilik Alternatifini Yeniden Dü ünme” ba lı ını ta ımaktadır. Çalı mada Türkiye’de son yıllarda öne çıkan bazı ba arılı tarımsal kalkınma kooperatifi örnekleri ile tüketim kooperatiflerinin neoliberalizmin üreticiler ve i çi sınıfı üzerindeki tahribatını ortadan kaldırma potansiyeli tartı maya açılmaktadır.

Doç. Dr. Sebiha Kablay ve Yonca Elma tarafından kaleme alınan “ -Aile Ya amı Dengesini Sa lamaya Yönelik Türkiye Uygulamaları” ba lıklı çalı ma sayımızın be inci makalesidir. Çalı mada i -aile ya amı dengesi kavramı incelenmi , i -aile ya amı dengesini sa lamaya yönelik uygulamalar ele alınmı tır.

Bu çalı manın altıncı makalesi “AB ve Türkiye’de Enerji Yoksullu u” ba lı ını ta ımaktadır. Dr. I ıl irin Selçuk ve Doç.Dr.Altu Murat Kökta tarafından kaleme alınmı tır.

Bu sayıda yer alan yedinci makale “Türkiye’de Elektrik Enerjisi Sektörünün Enerji Yoksullu u Açısından De erlendirilmesi” ba lı ını ta ımaktadır. Dr. Erdem Utku Eke ve Dr. Emine Ayrancı enerji yoksullu unu ölçme yöntemlerinden miktar ve gelirin oranı

yaklaşımları ile Türk hanehalklarının enerji yoksulluğu profili analiz edilmeye çalışılmı ve Türkiye için mevcut durumun ne olduğunu irdelemiştir.

Bu sayının sekizinci makalesi “Kamuda Karşılaşılan Suçlarda Suçun Maddi Konusu Sorunu” başlığı ile Recep Kahraman’a aittir.

“Davranışsal İktisat ve Zamanlararası Tercih: Tasarruf Davranışı Üzerine Bir İnceleme” konulu çalışması Havva Serim ve Prof.Dr. Fahriye Öztürk tarafından yazılmıştır. Sayının son makalesi davranışsal iktisadın zamanlararası tercih analizi üzerinden tasarruf davranışını nasıl ele aldığını ortaya koymayı ve ilgili model ve politika önerilerini de elelendirmeyi hedeflemiştir.

POLİTİK EKONOMİK KURAM SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

DEMOKRASİLERDE OTORİTERLEME VE
HİBRİD REJİM TARTIŞMALARI VE
TÜRKİYE'DE RAKİP ÇIKARIMLAR

Yavuz YILDIRIM¹

MAKALE BİLGİSİ

Gönderim Tarihi

16.10.2018

Makale Kabul Tarihi

2.11.2018

Anahtar Kelimeler

Demokratikleme

Hibrid Rejim

Rekabetçi Otoriterlik

Kusurlu Demokrasi

Keywords

Democratization

Hybrid Regime

Competitive Authoritarianism

Defective Democracy

Orcid No

0000-0002-1031-1537

Özet

Demokratik kurumların ve hukuki sistemin kağıt üstünde pek çok ülkede benzer olmasına karşın farklı sonuçların ortaya çıkmasıyla hükümet sistemlerinin yeniden adlandırılması bir zorunluluk olmaya başlamıştır. Sadece demokrasi için değil farklı otoriterlik biçimleri de yeni sıfatlarla anılarak karma veya hibrid rejim tanımlaması gelmeye başlamıştır. Bu çalışmada hibrid rejim kavramı etrafında demokratik ve otoriter özellikleri birlikte taşıyan sistemlerin genel özellikleri aktarılacaktır. Buradaki temel soru, demokrasinin mi gerilediği yoksa otoriter rejimlerin mi yaygınlaştığıdır. Çalışmanın argümanı, demokrasinin ya da otoriterlemeden ilimlerinin liberal demokrasi içinde zaten var olduğunu, özellikle Diamond, Levitsky ve Way ile Merkel'in yaptığı alt-gruplamalar ve analizler ekseninde Türkiye'deki demokrasinin nasıl tanımlanacağı da çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Bu noktada kusurlu/yetersiz demokrasi gruplaması, rekabetçi otoriterlikten ziyade Türkiye demokrasisi için daha yakın bir konumdur.

Abstract

Although democratic institutions and the legal system are similar in many countries all around the world on paper, different consequences have been occurred in that similarity thus renaming of government systems has become a necessity today. Not only for democracy, but different forms of authoritarianism have been called with new adjectives, and a discussion on the definition of mixed or hybrid regime has begun to develop. In this study, around the concept of hybrid regime, the general characteristics of the systems that have started to carry democratic and authoritarian tendencies together will be explained. The basic question here is whether democracy has regressed or authoritarian regimes have become widespread. The argument for the study is that the authoritarianism tendencies experienced by democracy already exist in liberal democracy. In the context of the studies and sub-grouping of Diamond, Levitsky and Way, Merkel how to define democracy in Turkey is also the subject of the study. It is argued that rather than a more competitive authoritarianism, defective democracy grouping of Merkel is close to Turkey's democracy.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, BF, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, yavuz.yildirim@ohu.edu.tr

Giri

Yönetim sistemlerini sınıflandırılmak ve rejimlerin ortaya koydu u uygulamaları adlandırılmak, Antik Yunan'dan bu yana siyasal alanın önemli ba lıklarından biridir. Platon ve Aristoteles ba ta olmak üzere sistemlerin birbirinden farkı, bozulmaları ve dönü ümleri üzerine tartı mak, oldukça köklü bir geçmi sahiptir. Bunlar “iyi olan nedir” sorusunun içinde felsefi tartı malarla beslenmi pratik düzeydeki arayılardır. Sosyal ili kilerin karma ıkla ması, ekonomik ve kültürel tartı maların geni lemesi ile beraber iyi yönetimin ne oldu u sorusu felsefi niteli ini kaybetse de cevaplanmaya muhtaç haledir. Pratik düzeydeki farklıla ma ve cevapların artmasıyla birlikte daha önceki dönemlerde yapılan ayrımlar ve sınıflamalar da artmı , dahası bu çalı manın da konusunu olu turacak olan ara-bölgeler ve gri alanlar artmı tır. Demokrasi, otoriterlik, totaliterlik, monar i, oligar i gibi tipolojiler 21. yüzyılın karma ıklı nda tam olarak kar ılık bulamamaktadır. Dolayısıyla sistemler ve rejimler için alt-tipler, yeni gruplamalar, yeni sıfatlar bulma ihtiyacı artmı tır.

Uluslararası ili kelerde görece otoriter e ilimli ülkelerin gittikçe öne çıkması, demokrasinin sorun çözme ya da iyi yönetim olma iddiasını gölgelemektedir. Demokrasinin krizi ve gerilemesi tartı maları içinde, ülkelerdeki demokratik rejimlerin bugün nasıl adlandırılaca ı üpheli hale gelmi tir ve liberal demokrasinin tek çapa olma gücünü kaybetmesiyle demokrasiye yeni sıfatlar aranmaktadır. Demokrasinin minimum ölçülerinin otoriter ülkelerde de var olması bu tartı maları tetikleyen en önemli unsurdur. Demokratik kurumların ve hukuki sistemin ka ıt üstünde pek çok ülkede benzer olmasına kar ın farklı sonuçların ortaya çıkmasıyla hükümet sistemlerinin yeniden adlandırılması bir zorunluluk olmaya ba lamı tır. Sadece demokrasi için de il farklı otoriterlik biçimleri de yeni sıfatlarla anılarak karma veya hibrid rejim tanımlaması geli meye ba lamı tır.

Muhakkak ki bu yöndeki bir tartı ma Türkiye'yi de yakından ilgilendirmektedir. 20 yıla yakın süredir iktidarın de i memesi ve seçimlerdeki oy da ılımlarının belli bir dengede devam etmesi, 16 Nisan 2017 anayasa referandumu ile resmile en ve 24 Haziran 2018'de uygulamaya geçen yeni hükümet sistemi ile birlikte Türkiye'deki demokratik i leyi in nasıl tanımlanabilece i tartı malıdır. Yakın dönemde Türkiye'nin Rusya ve Venezüella gibi ülkelerle daha yakın diyalo a girilip Avrupa Birli i ve ABD ekseninde ili kilerin gerginle mesi yine konuyla yakından alakalıdır. Özellikle düzenli seçimler dı nda demokrasilerden beklenen kriterlerin pek ço u üzerine ele tiriler yükselmektedir. Freedom

House'un 2018 raporunda Türkiye'yi "özgür olmayan ülkeler" kategorisine alması bu tartışmaların uluslararası düzlemde de yapıldığını göstermektedir.

Bu çalışmada hibrid rejim kavramı etrafında demokratik ve otoriter özellikleri birlikte taşıyan sistemlerin genel özellikleri aktarılacak ve liberal demokrasi olarak adlandırılmayacak rejimlerin hangi alt-gruplara ayrılabilirine dair farklı görüşler incelenecektir. Bu tartışmalar, ayrıntılı olarak, üçüncü dalga sonrası demokratikleşme yazını içerisinde ekillenmektedir. Bu yazıda, 21. yüzyılın başlarından itibaren demokrasinin niteliği ve demokrasiye geçişlerin sonuçları üzerine odaklanılmaktadır. Buradaki temel soru, demokrasinin mi gerilediği yoksa otoriter rejimlerin mi yaygınlaştığıdır. Diğer bir deyişle demokrasinin kendi içindeki bir gerilemenin, doğrudan otoriterleşme olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceği tartışmalıdır. Çalışmanın argümanı, demokrasinin ya da otoriterleşme özelliklerinin liberal demokrasi içinde zaten var olduğunu, Liberal demokrasi denkleminde liberal özelliklerin kurumsallaşmayla birlikte zamanla yerleştiği düşüncesi, serbest piyasanın yerleşmesinin demokratikleşmeyi hızlandıracak şekildeki varsayımlar, 21. yüzyıl demokrasisini açıklamakta yeterli olmamaktadır. Türkiye'nin ya da dönüşümde bu yetersizliğin içinde anlam kazanabilir. Dolayısıyla burada liberal demokrasi dışındaki alternatiflerin düşünülmesi ve demokrasi ile siyasal olan arasındaki ilişkinin en baştan ele alınması gerekliliği bulunmaktadır. Diğer bir deyişle "iyi yönetim nedir" sorusunun felsefi deriniden düşünülmalıdır.

Çalışmada öncelikle demokrasinin, liberal demokrasi olarak kodlanmasına dair temel noktalar verildikten sonra, özellikle Soğuk Savaş döneminde demokrasi ve otoriterleşimin nasıl farklılaştırılacağına dair, Linz ve Dahl'ın kriterlerine değinilecektir. Soğuk Savaş sonrasında, özellikle 2000'lerin başından itibaren demokrasinin krizde olduğunu söyleyen ve bunu otoriterleşimin yükselmesi şeklinde ele alan başta Diamond ile Levitsky ve Way; daha sonra da söz konusu krizin otoriterleşmeden ziyade demokrasi içi bir kriz olduğunu belirten W. Merkel'in kavramları incelenecektir. Sonrasında Türkiye'ye dair eleştiriler ekseninde yapılan tespitler ve sonuç bölümünde de özellikle Merkel'in analizlerine yakın şekilde Türkiye'nin yeni sistemi ve ilerleyişine dair gruplama önerileri verilecektir.

I. Demokrasi vs Liberal Demokrasi

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönem için liberal demokrasi, "özgür dünya"ya dahil olmanın temel yolu haline gelmiştir. Bu dönemde temel siyasal sorular, demokratik sistemlerin nasıl

uygulanacağı, demokratik rejimler arasında farklarının ne olduğu, demokrasiye geçişin hangi yollar ve kalıplar üzerine gerçekleşeceği yönünde ekillenmiştir. Ayrıca da devinilecek olan Lijphart, Dahl ve Linz'in çalışmaları bu alandaki temel eserler olarak yol gösterici olmuştur. Demokrasileri kendi içinde sınıflamak, Kıta Avrupası ve Anglo-Sakson ekollerinin ekillendirici olduğu liberal demokrasinin temel çığır oldu ve ona yakınlık-uzaklık üzerinden ekillenen bir çerçevede ilerlemiştir. Başka bir deyişle Batı'nın demokratik değerleri diğer bölgelerde de aranmıştır. Burada demokrasinin temel özellikleri olarak, düzenli yapılan seçimler, seçimlere birden çok partinin girebilmesi ile sosyalizmin dışında bir düzen ve serbest piyasa ilkelerine entegrasyon öne çıkarılmaktadır.

Demokrasinin ne olduğu ve nasıl uygulanacağı tartışması, 1968 hareketleriyle liberal demokrasiyi arayışlara doğru yönelmiştir. Katılımcı, müzakereci, güçlü demokrasi arayışları, demokrasinin daha iyi hale getirilebileceği yönündeki iyimser bakıştan beslenmekteydi. Ancak 2000'lerin başından itibaren, özellikle küreselleme-kararlı hareketin etkisiyle, demokrasinin gerilediği ve düştüğü veya otoriterleştiği yönündeki kötümser bakış yükselmiştir. Antik düzenlerin iyi yönetim içinde görmedikleri ve bozulma e ilimini gördükleri demokrasi, gerçekten de 2000'li yıllarda yeniden yeterliliği sorgulanan ve bozulduğu düşünülen bir sistem haline gelmiştir.

Esasen liberal demokrasi, tek başına bir kavram olmaktan ziyade, dönem dönem farklı disiplinlerle birliği yaparak yoluna devam etmiştir. Genel olarak gruplamak gerekirse 1945-1970 aralığında sosyal demokrasi ve refah devleti kavramlarına yakınlık, dengeli bir piyasa ekonomisi ve uluslararası birliği eksenlerine odaklanırken, 1970-1990 arasında, '68 hareketinin bastırılması ve refah devletinin ilmediği yönündeki eleştirilerle birlikte bu kez muhafazakarlık yaklaşımı ve Soğuk Savaş'ın artan gerginlikleriyle beraber sosyalizm-dışı her tür görüş demokrasiyle eleştirilmiştir; 1990-2000 arası süreçte ise küreselleme düşüncesiyle birlikte yeniden liberal değerlere, bu kez sosyal demokrasi olmadan piyasanın yol göstereceği, yönetim kavramı temelinde bir eksene oturmuştur. Neoliberalizm olarak tanımlanan bu süreç, bu kez 1999 Seattle eylemleriyle küreselleme-kararlı hareketin yükselttiği 'başka bir dünya mümkün' sloganıyla eleştirilmiştir ve bu hareketler yeni bir '68 etkisi yaratarak demokrasinin piyasacı versiyonunu dışında başka bir şekilde ilerleyebileceği düşüncesini geliştirmiştir (Yıldırım, 2013). Ancak özellikle 11 Eylül 2001'le birlikte güvenlikçi eksenin yeniden güçlenerek liberalizmin muhafazakarlıkta yeniden yansıması

görülebilmektedir. Böylece liberal demokrasilerin özgürlükleri içinde güvenli inşaatı için gerekli olduğu yönündeki görüş güçlenmiştir.

Dolayısıyla Berlin Duvarı'nın yıkılması ve demokrasilerin nihai olduğu varsayılan zaferini ilan etmesinin ardından yükselen iyimserlik yerini küreselleşmenin adil bir bölümlenme yaratamaması, ekonomik krizler, bölgesel savaşlar ve göçmenlik gibi konularla birlikte demokratik dünyanın genel bir krizine ve dolayısıyla demokrasiye dair kötümserliğe dönmüştür. Bu tartışma sadece Huntington'ın üçüncü demokrasi dalgası içinde saydıkları ülkelerin demokrasi kalitesi için değil, merkez ülke veya yerel demokrasi olarak tanımlanan yerler için de geçerlidir. Güç arayışı ve güvenlik ihtiyacı arttıkça, liberal devletlerden uzaklaşma artmıştır. 1990 sonrasında demokratikleşme sürecine girmiş, özellikle eski Doğu Bloku ülkelerinde, liberal demokratik düzenin içinden çıkan aşırı-sol, popülist, yabancı-düman söylemlerine sahip partilerin güçlenmesi, kimi ülkelerde hükümete gelmeleri ya da hükümet ortağı olmaları, bu partilerin liberal demokratik rejim ve uluslararası küreselleşmeye yönelik eleştirileriyle beraber otoriterleşme tartışmaları yeniden başlamıştır. Avrupa'da özellikle Polonya ve Macaristan örnekleri kritik önemdedir. Bunun dışında Fransa, Hollanda, İsviçre, Avusturya gibi ülkelerde de buna benzer gelişmeler yaşanmaktadır. Bu durumun, liberal demokrasinin ve Avrupa siyasetinin iç krizleriyle ilgili olduğu söylenebilir (Yıldırım, 2017).

Bu süreçte liberal demokrasinin ve özgür dünyanın klasik temsilcileri olarak görülen Avrupa ülkelerinin ve ABD'nin yaşadığı krizler de demokrasinin niteliğini teorik ve pratik açıdan sorgulanır hale getirmiştir. 2002'deki Anayasa taslağından sonra iyice belirgin hale gelen gerileme ve iç tartışmaları, Yunanistan'ın ekonomik krizi, İngiltere'nin Birlik'ten ayrılma kararı, göçmenlik krizi kapsamında savunucusu olduğu insan hakları ve çoğulculuk gibi evrensel devletlerden sapma ya da Avrupa Birliği, yabancı-dümanlığı ve aşırı-solun yükselişine ev sahipliği yapan bir çözümlere dönüşümüdür. Diğer yanda 2001'den bu yana Orta Doğu ve Asya'daki müdahaleleriyle uluslararası krizi daha da tetikleyen ve devamında ayrımcı söylemleriyle bilinen Trump'ın başkan seçilmesiyle ABD'nin de artık demokrasinin tipik bir örneği olduğu söylenemez. Öte yandan uluslararası ekonomik sisteme ve siyasal tartışmalara daha fazla yön veren Rusya ve Çin'in; enerji ve petrol piyasalarında söz sahibi olan İran, Brezilya, Venezüella'nın ve küresel para akımlarını etkileyen Katar, BAE, S. Arabistan'ın demokratik devletlerden uzaklığı, demokrasinin 21. yüzyılın iyi yönetimi ve ana eksenini olmayacağına dair düşünceleri daha da güçlendirmektedir.

Dolayısıyla “liberal demokrasi krizde mi?” sorusu, çe itli ÷lkelerde ya anan siyasal geli melerin neticesinde ortaya çı kmı tır. Bu yerinde bir soru olmakla birlikte, demokrasinin kendisinden ziyade esasen krizde olan liberal demokrasidir; liberal de erlerin geçerlili i bugün tartı ma konusudur. Bu alandaki çalı malar ço unlukla demokrasiye yüklenen normatif de er ve anlamlarla onun pratikte gerçe kle me ve kurumsalla ma düzeyindeki farklılıklara odaklanmaktadır. Burada incelenen bir de ere ve kuruma (örne in ço ulculuk, sivil özgürlükler, seçimlere katılım veya iktidarların el de i tirmemesi) yüklenen a rı anlam, ba ka bir deyi le bir aktör veya kurumun fazlaca öne çıkarılması, demokrasi-otoriterle me geriliminde yapılan analizlerin seyrini etkilemektedir. Di er bir konu da az ya da fazla sayıda örnekler (small-N, large-N) üzerinden yapılan genellemelerdir. Her bir örne in kendi içinde de erli olması ile küresel düzeyde yapılacak çıkarımlar arasında bir gerginlik bulunmaktadır. Bu iki ana kategori, demokrasinin geriledi i iddiaları ve bu iddiaların eksik analizlere dayandırıldı ı yönündeki görü lerdir. Bunlardan ilki Freedom House verilerini temel alarak onu detaylandıran ve genel olarak Amerikan tarzı demokrasiyi merkeze alan, Journal of Democracy’de çıkan analizler, di eri ise Freedom House verilerinin yetersiz oldu u ve demokraside kayda de er bir gerilemenin olmadı ı yönündeki görü tür. Bu ikinci görü , örne in bu yazıda de inilecek olan W. Merkel için asıl sorun, demokrasinin minimum tanımlarını yeterli görmektir. A a ıda de inilecek olan bu ele tiri, düzenli seçimler ve piyasa ili kilerini ele alan minimum demokrasi tanımını yetersiz bulmakta ve demokrasinin birbiriyle ili kili pek çok katmanı barındırdı nı söylemektedir. Bu yazıda söz konusu ikinci argümana yakın bir hat desteklenmektedir.

II. Demokrasileri Sınıflamak için Kriterler

Freedom House ba ta olmak üzere ÷lkelerin demokratiklik düzeyini ölçen kurulu lar, siyasal ço ulculuk ve sivil haklar gibi temel göstergeler üzerinden ÷lkeleri analiz etmektedir. Freedom House’un ÷lkeleri “özgür, kısmen özgür ve özgür de il” ekindeki gruplamaları, liberal demokrasiye olan yakınlık ve uzaklı ı göstermektedir. A a ıda de inilecek çe itli ara tırmacılar, Freedom House verileri üzerinden demokrasinin nasıl tanımlanaca ı ve ölçülece i yönünde çalı malar yapmaktadır. Di er bir deyi le, ço ulculuk ve serbest seçimler ça da demokrasilerin minimum tanımları olarak ele alınmaktadır. Çünkü farklı grupların ve çıkarların olması ve bunların da kendi aralarında yarı ması, serbest pazar mantı ı gere i kapitalist dünyanın ayakta kalması adına temel ko uldur. Böylece liberal demokrasilerdeki

ço ulculuk ve seçimler, serbest pazar ekonomisi içindeki bireyin tercihleri ve seçimleriyle e tutulur. Schumpeter'in (1943/2003) önemli temsilcisi oldu u bu yakla ıma göre liberal demokrasi ve kapitalizm birlikte var olur.

Demokrasileri ancak piyasada var olabilen ço ulculuk eksenli olarak dü ünme ve sistemlerin farklılıklarını buna göre açıklamak, Dahl'ın poliar i kavramıyla belirginle mi tir. Dahl (1971) reel anlamda demokrasilerin ölçülmesi ve sınıflandırılması için bu kavramı kullanır ve ideal demokrasinin pratikte bu ekle uygulanabilece ini öngörür. Poliar i, bir kent-devleti ya da hegemonik bir rejimde de il ancak kapitalist bir toplumda gerçekleşebilecek demokrasi modelidir. Polir inin gerçekleşmesi için gerekli sekiz eksen ise öyle sıralanır: Örgütlenme, ifade, oy verme, kamu görevlerinde yer alma, seçim kazanmak için yarı ma özgürlükleri, farklı haber alma kaynaklarının varlı ı, serbest ve adil seçimler, sistemin i leyi i için gerekli kurumların bulunması. Dahl'a göre 1965'te nüfusu 20 milyonun üzerinde olan 25 ülkeden ancak 8'i poliar i ve biri (Türkiye) poliar iye yakın sayılmaktadır (Linz, 2012: 22). So uk Sava döneminde ekonomik geli mi likle demokrasinin yerle ikli i arasında yo un biçimde ili ki kurulmu olsa da Linz'in gösterdi i gibi büyüme hızları belli bir oranın üzerindeki 36 ülkeden ancak 12'si poliar i olarak görülmektedir. Ancak serbest piyasa ili kilerine entegrasyonun derecesi arttıkça ço ulculu un artacağı na dair önkabul ayakta kalma ve özellikle So uk Sava sonrası dönemde de demokrasileri sınıflamaya yönelik aray lar bu eksen üzerinde olmu tur. A a ıda de inilecek olan tartı malarda görülece i gibi, piyasa ekonomisine entegrasyon beraberinde kendili inden ço ulculu u getirmemektedir. Sistemlerin demokratiklik derecesini ölçme ya da adlandırma noktasında piyasa ekonomisinin belirleyicili i 2000'li yıllarla beraber azalmı tır. So uk Sava sonrası dönemde küresel ekonomik ili kilerin ve artan uluslararası ticaretin gelir da ılımı adaletsizli i veya siyasi özgürlük gibi ba lıklarda olumlu etki etmedi i, tersine küresel dengesizli in arttı ı gözlemlenebilir. Demokrasinin sosyalizmin dü ü üyle beraber yükseli e geçece i önermesi bo a dü mektedir. Ekonomik ve siyasi krizlerin sadece bir bölgede sınırlı kalmayıp küreselle menin etkisiyle beraber dünyanın pek çok yerini etkilemeye ba lamasıyla birlikte demokrasi ve serbest piyasa arasında olumlanan ili ki de benzer ekle krize girmi tir. Ekonomik göstergelerin iyiye gitti i ülkelerde dahi demokrasinin kalitesine ya da i leyi ine yönelik ele tiriler yükselmektedir.

Farklı demokrasi modellerinin listelenmesinde Lijphart'ın çalışması (2014) da klasik özelliği gösterir. Lijphart, Huntington'ın (1991) tanımladığı demokrasi dalgalarının temsilcilerini kapsayan 36 ülkeyi inceler. Bu ilkeler asgari 20 yıllık demokrasi deneyimi artışıyla seçilmiştir; bu durum yine aynı zamanda devrilecek olan rejimlerin ayakta kalma sürelerinin, adlandırmada bir kriter olarak önemli olduğunu göstermektedir. Lijphart (2014: 73-85), Dahl'ın ve Freedom House'un ölçütlerini temel alarak özgürlük ile demokratik ülke denklemini kurmaktadır. İncelenen 36 demokratik ülke, yine çok ulusluk kriterine göre kendi içinde gruplara ayrılmıştır. "Çok uluslu, yarı-çok uluslu ve çok uluslu olmayan toplumlar" şeklinde yapılan ayrım, etnik, dilsel ve dinsel farklılıkların ne ölçüde olduğunu göstermektedir. Bu ayrımın devamında ülkeler yürütme organları, yürütme ve yasama organları arasındaki ilişki, parti ve seçim sistemleri bakımından değerlendirilmiştir, çok uluslukçu ve oyda macı demokrasi olarak iki modele ayrılmışlardır. Lijphart (2014: 351), demokrasilerdeki resmi ve gayri resmi kuralların ve kurumların farklılığını bu iki ana kategoriye indirgenebileceğini söylemektedir. Buna göre çok uluslukçu demokrasiler, makroekonominin yönetimi ve bütçenin kontrolü noktalarında daha üstün performans gösterirken, oyda macı demokrasiler ise demokratik temsil ve kamusal siyasetler açısından üstün konumdadır. Bu iki model arasında Lijphart'ın analizlerine göre, oyda macı demokrasiler incelenen kriterlerde daha performans ortaya koyarak bir fark yaratmaktadır. Buradan hareketle, sosyal açıdan görece homojen toplumlarda ortaya çıkan çok uluslukçu demokrasilerin özellikle kriz dönemlerinde ve muhalif grupları bastırmak açısından oyda macı modele yanaşmak yerine kontrol güçlerini artıracakı söylenebilir. Dolayısıyla otoriterleşme eğilimi çok uluslukçu demokrasilerde daha fazla olacaktır. Bu kategoriler içinde gücü tek elde veya grupta toplama eğilimi olan çok uluslukçu demokrasilerin, aynı zamanda devrilecek olan otoriter demokrasi, yarı macı demokrasi ya da hibrid rejim gibi tanımlara dönüşme olasılıklarından bahsetmek mümkündür.

Linz'e göre sınırlı çok ulusluk, demokrasiden uzaklaşan otoriter rejimlerin temel özelliklerinden biridir. Diğer kriterler olarak bir ideolojiden ziyade kendine özgü bir zihniyet ve bunun bir mobilizasyon yaratmamayı işaret eder. Bu çerçevede, "bir liderin veya küçük bir grubun biçimsel yönden iyi belirlenmemiş fakat oldukça tahmin edilebilir sınırlar içinde iktidarı kullandıkları siyasal sistemler", otoriter olarak tanımlanmaktadır (Linz, 2012: 161). Tanımın demokrasiyle temel farkı çok ulusluk eksenidir. Totaliter rejimlerden farkı ise keskin bir ideolojinin ve mobilizasyon biçimlerinin olmamasıdır. Linz (2012:162-163), kendi tanımının iktidarın kullanılması, iktidarın örgütlenmesi ve toplumla bağlantı kurulması

yollarını, iktidarı destekleyen inanç sistemlerini ve siyasal süreçte vatandaşların oynadığı rolü vurguladığını belirtmektedir. Dolayısıyla bu tip sınıflandırmalarda, ara tırmacının öne çıkarmak istediği boyutlar ve noktalar belirleyici olmaktadır. Linz ve Stepan (1996: 13-15), modern yerleşik (consolidated) demokrasilerin birbiriyle ilişkili beş ana alanın birleşiminden oluştuğunu ve dolayısıyla demokrasinin bir rejimden öte karışık etkileşime dayanan bir sistem olduğunu vurgular. Bu beş alan, sivil toplum, siyasal toplum, hukukun üstünlüğü, devlet aygıtı ve ekonomik toplumdur. Bu alanların birbiriyle doğrudan etkileşimi, birbirini desteklemesi ve kontrolüyle beraber işleyen bir yapı demokrasi olarak adlandırılabilir. Bu etkileşimin veya alanlardan birinin bozulması, otoriterlik sınırlarına kayılacağı ya da demokrasinin yerleşik bir hal almasında zorlanacağı anlamına gelir. Linz (2012:21), otoriter rejimleri bürokratik-askeri rejimler, organik devletçilik, demokrasi-sonrası toplumlarda mobilize edici rejimler, bağımsızlık-sonrası rejimler ve totaliterizm sonrası rejimler olarak gruplamaktadır. Yarı otokratik demokrasilerin de otoriter rejimlerin de kendi içlerinde önemli değişimler yaşayabileceğini vurgulayan Linz'e göre (2012: 310) "demokratik siyasal sürecin ayırt edici özelliği temel değişimlerden çok evrimci değişimlerdir. (...) Otoriter rejimlerde ise önemli değişimler daha beklenmedik biçimde gerçekleşebilir ve sistemi büyük ölçüde değiştirebilir." Otoriter rejimlerdeki olası evrimci değişimler rejimi, organik devletçilik olarak tanımladığı, korporarist ilişkilerin belirleyici olduğu modele yakındır (Linz, 2012: 311). Ayrıca devrilecek olan demokrasinin otoriterleşme eğilimleri bu açıdan ayrılmış olarak bu tarz bir değişimle yakındır. Tam olarak yerleşik hale gelmemiş demokrasilerin içindeki krizler, onları çeşitli noktalarda otoriterleşme eğilimleri göstermesine neden olur. Linz (2012: 309), kendi kategorilerinin çoğunlukla monarşilerin ya da geleneksel siyasal sistemin yerine geldiğini ve bu örneklerde ayrılmış olarak vatandaşlık bilinci demokrasi yönünde halktan baskı olmadığını belirtir.

Bu literatürün klasik analizleri ekseninde Türkiye'de demokrasinin çoğunluk yerine yarı-çoğunluğa ya da çoğunluğa yakın grupta daha yakın olduğu söylenebilir. Soğuk Savaşın başlarında liberal demokratik düzene geçse de demokrasisini stabil hale getiremeyen ve kurumsallaştıramayan Türkiye'nin, Soğuk Savaş sonrası serbest piyasa-demokratikleşme eğilimi içinde liberal demokrasiye entegrasyon çabaları sürmüştür. Ancak piyasaya entegrasyon oranıyla karşılaştırıldığında çoğunluk ve siyasal özgürlükler başta olmak üzere Türkiye'de demokrasinin yerleşik bir demokrasi haline gelmede ciddi eksiklikler söz konusudur. Bugünkü haliyle bu kriterlere uymaması nedeniyle otoriter rejim tiplerine girmese

de, yukarıda değinilen ve karlılık etkilime dayanan beş alanın da tam olarak iletmediği söylenebilir. Türkiye'deki devletçilik geleneğinin son dönemlerde hegemon parti iktidarıyla yeniden canlanması ve bunun neoliberal ekonomik ilikilere adaptasyonu da bu çerçevede dünülenebilir. Ayrıca da demokrasilerin otoriterle ip otoriterlemediği tartışmasında bu iliki yeniden kurulacaktır.

III. Demokrasiler Otoriterleiyor Mu?

Dahl, Lijphart ve Linz'in gösterdiği gibi, sistemleri sınıflamak ve tanımlamak için belirli kriterler seçilir ve bunların uygulamadaki karlılıkları analiz edilir. Otoriterlemediği tartışmaları gerek bu kriterlerin tek başına yeterli olmaması ve gerekse kriterlerin doğrudan kendilerinin bozulmasıyla ilgilidir. Çünkü bu kriterler ayrıntılı olarak 20. yüzyıl dinamiklerine dayanmaktadır. Örneğin piyasa ekonomisinin varlığı yeterli olmadığı gibi, seçimler ve partiler de bu açıdan yetersiz kalmaktadır çünkü küreselleme çaığında hemen hemen bütün sistemlerde bu tip olgular vardır. Diğer şekilde monarşi ya da sömürge süreçlerinden yanan geçişler de bugün için büyük oranda yeterliliğini yitirmiştir. Dolayısıyla bugün için pratikte ve detaylarda neler olduğu daha çok ön plana çıkmaktadır. Bu doğrultuda sistemleri sınıflamak için farklı alt-gruplamalar ve yeni tanımlar üretilmektedir.

Bunlardan biri, Baofu'nun (2009) "otoriter liberal demokrasi" kavramıdır. Buna göre kavram, belirli koşullarda ortaya çıkan ve liberal demokrasinin ileri/gelişimi (advanced) bir aşamasıdır (2009:13). Baofu'ya göre liberal demokrasi siyasal tarihin en gelişmiş noktası değildir ve genellikle Soğuk Savaş sonrası neo-muhafazakarlar tarafından ona atfedilen ılımlı ya da barışçıl çizgiyle tamamen uyumlu değildir. Liberal demokrasi otoriter olabileceği gibi, otoriter demokrasi de liberal olabilir. Otoriter liberal demokrasi, hibrid bir siyasal sistem olarak, sistemlerin durağan ya da birbirine dönüşmesi olarak açıklanan hallerinden farklıdır ve ne geleneksel olarak liberal ne de otoriter olabilir. Hibrid rejimler eklektik olarak karışımıdır, bazı özellikleri daha fazla ve diğerlerini daha az gösterebilirler. Otoriterlik, sadece liberal-olamayan bir demokrasinin özelliğidir, bu nedenle liberal demokrasiler otoriter olarak nitelendirilebilir (Baofu, 2009: 13-16). Bu durum yukarıda Linz'in işaret ettiği yarımacı demokrasilerin evrimsel değişiminin aksine artık daha sert dönüşümler yaşıyabildiği şekilde yorumlanabilir. Bu doğrultuda demokrasilerin otoriterleşmesi bir anomali görülmemelidir.

Ancak demokrasilerin otoriterlikle uyu mayaca ı yönündeki fikirlerin demokratikle me yazınında daha baskın oldu u görülmektedir. Otoriterli in arttı nı ve küreselle ti ini öne süren ancak bunu liberal demokrasiye yönelik bir tehdit olarak gören dü ünürlerin önde gelenlerinden biri olan Larry Diamond (2015: 144), dünya çapında 2006'dan bu yana yava da olsa devam eden bir demokratik durgunluk oldu unu iddia etmektedir. Bu süreçle birlikte demokrasi ile otoriterlik arasında gri bölgelerin olu tu unu belirten Diamond, bu mu lak rejimlerin hala demokrasi olarak nitelendirilebilece ini ancak demokratiklik seviyesinde bir bozulmanın oldu unu belirtmektedir. Bu bozulmanın seçim adaleti, siyasal ço ulculuk ve muhalefetin etkinlik alanlarındaki gerilemeyle gösterilebilece ini belirtirken hegemon-parti yönetimlerinin geni lemesi, ki isel iktidarlara odaklanan kontrol edilemeyen yetkilerin arttı nı da vurgulamaktadır (Diamond, 2015: 145). Freedom House verilerini çıkı noktası alan ve a ırlıklı olarak Journal of Democracy dergisindeki yazılarla bu yöndeki çalı malarını payla an Diamond vd. (2016), “otoriterli in büyük be lisi” olarak nitelendirdikleri Rusya, Çin, ran, Venezüella ve S. Arabistan’la ili kilerin demokrasiye yönelik tehditler barındırdı nı vurgular. Buna göre otoriter iktidarlar, koordineli ve belirleyici eylemler geli tirmektedir. Demokrasiye yönelik tehditler barındıran bu eylemler, uluslararası örgütler üzerinden geni leyerek demokratik de erlerin yerine kendi de erlerini açık veya gizli olarak yerle tirmeye çalı maktadır (Diamond vd, 2016: 5-6). Bu ülkeler demokratik olarak görüldükleri için de il, demokratik ülkeleri etkileme kapasitesiyle öne çıkarılmaktadır. Di er bir deyi le otoriterli in ba temsilcileri olarak görülen bu ülkelerin sürdürdü ü politikalar nedeniyle güçlü ülke olarak nitelendirilmeleri, demokratik ülkelerin de benzer politikalara ve otoriterlik e ilimlerine girmesinde önemli nedeni olu turmaktadır. So uk Sava sonrasında bu ülkelerin uluslararası siyaseti belirleme kapasitelerindeki artı , demokrasinin me ruiyetini ve demokratik de erlere sadakati olumsuz anlamda etkilemektedir.

Diamond’a göre (2002) demokratik ve otoriter unsurları birle tiren hibrid rejimler, 1990 ve 2000'lere özgü bir kavram de ildir ve 1960'lardan bu yana gözlemlenmektedir. Meksika, Singapur ve Malezya bunların temel örneklerindedir. Do u Avrupa ve Latin Amerika ülkelerinde de bu özellikler görülmektedir. Otoriter rejimlerin içinde çok partili seçimlerin yapılması nedeniyle bu yapıyı “seçimli otoriterlik” diye nitelendirmek mümkündür. Bu rejimler, küresel çapta demokrasinin temel me ru rejim olarak görülmesi nedeniyle, “sahte/yalancı-demokrasi” (pseudodemocracy) olarak da nitelendirilebilir. Ona göre bu rejimlerde resmi olarak demokratik kurumlar olsa da özgür, adil ve yarı macı bir seçim ve

siyasal kültürü görmek mümkün değildir. Muhalefetin siyasi zaferi imkansız görünmese de bu zaferin gerçekleşmesi için muhalefetin yürüteceği bir mobilizasyonun gerçekleşmesi çok uzak ihtimaldir. 1990'ların sonunda demokratikleşmeye yönelik dalga, otoriter rejimlerin kısmen liberalleşmesi şeklinde olmuştur. Çok-partili seçimlere dayalı otoriter rejimler, sayıca demokratik rejimlerden daha çok artmıştır (Diamond, 2002:22-25).

Diamond, 2001 itibarıyla Freedom House'un 1-2 arası oranladığı liberal demokrasi ve 2'den büyük oranladığı seçimli demokrasi dışındaki rejimleri (askeri yönetimlerin etkilerinin olduğu) "muhtlak rejimler, yarı muhtlak otoriterlik, hegemonik seçimli otoriterlik, siyasal olarak kapalı otoriterlik" olarak gruplamaktadır. Bu gruplamada, hakim partinin yasama organındaki temsil oranı, başkanlık seçimini kazanan partinin oy oranı, iktidardakilerin görevde kalma süresi kriterlerini dikkate alınmıştır. Örneğin Türkiye'yi bu skalada muhtlak (ambiguous) rejimler kategorisine almıştır. Bu kategoride sıraladığı ülkelerden bazıları Ermenistan, Gürcistan, Makedonya, Ukrayna, Venezüella, Paraguay, Kolombiya, Endonezya, Mozambik'tir (Diamond, 2002: 27-28).

Diamond (2015), yakın dönem çalışmaları da yukarıda değinildiği gibi demokratik bozulmanın devam ettiğini göstermeye çalışmıştır. Her beş demokrasiden birinin bu yüzyıl içinde bozulma ya da ini vurgulamıştır. Bunun için hazırladığı tabloda, 2000 yılından bu yana demokratik bozulma içinde olduğunu söylediği 25 ülkenin 18'inde 2005 sonrası bozulma gerçekleşmiştir. Bozulmaların çoğunluğunda, 13 tanesi, iktidarın kötüye kullanımı ve demokratik kurumların saygınlığını yitirmesini neden olarak kategorilemiştir. Türkiye, Rusya ve Venezüella'daki gerileme farklı tarihlerde başlasa da bu nedenlere dayandırılmıştır. (Diamond, 2015: 145-146). Salıncak ülkesi olarak tanımladığı gelişmekte olan pazar ekonomilerine sahip 27 ülkenin 12'sinin, 2006'ten bu yana aldıkları en düşük özgürlük skorlarını 2013'te aldığını vurgulamıştır. Diamond'ın çalışması 2005-2013 arasındaki süreci incelediği için bu detay, o yıla özgü olmaktan ziyade çalışmanın sonlandırıldığı dönemde devam eden düzenli bir düşüşün kanıtı olarak gösterilmektedir. Demokratik değerlerin gerilediği iddiasındaki Diamond, Freedom House verilerini kendine temel almaktadır. Bu gerileme, görece liberal demokrasileri (Güney Kore, Tayvan, Güney Afrika), daha az liberal demokrasileri (Kolombiya, Ukrayna, Endonezya, Türkiye, Meksika) ve otoriter rejimleri (Etiyopya, Venezüella, S. Arabistan) kapsamaktadır (Diamond, 2015:151). Yukarıda değinildiği gibi merkez ülkelerin de demokratik değerlerden uzaklaştığını hatırlatan Diamond,

ABD örneğinden hareketle, demokrasideki durgunlaşmanın gerilemeye dönüşme ihtimalinin yerle iki demokrasilerdeki performanslara göre değerlendirilmesini vurgulamaktadır (2015: 153-154).

Diamond'ın yaptığı gruplama içinde rekabetçi/yarı otoriterlik (competitive authoritarianism) kavramı, özellikle Levitsky ve Way'ın (2010) çalışmasında detaylandırılmıştır. Hibrid rejimler içinde öne çıkardıkları yarı otoriterlik gruplamasının diğer alt-grup tanımlamalarından, örneğin Diamond'un tercih ettiği seçimli demokrasi veya yarı-demokrasi gibi tanımlamalar göre daha sınırlı ve dar bir tanıma dayandığını ifade ederler ve bu dar tanımlama nedeniyle kendi gruplamalarından farklı olduklarını altını çizerek. Onlar bu tanımın, iktidar gücünü almak için demokratik kurumları kullanarak yarı otoriterlik içinde olmalarıyla sınırlanmaktadır (2010: 16).

Bu model, Soğuk Savaş sonrası ortaya çıkmış görünümü anlatır. Soğuk Savaş sonrasında çalışmaları yaptıkları 1990-2008 arasında rejimlerin, üç yörüngede ilerlediğini belirtir. Bunlar: demokratikleşme, stabil otoriterleşme ve stabil olmayan otoriterleşmedir. Temel soru, rekabetçi otoriter rejimlerin bu kategorilerin hangisine neden girdiklerini incelemektir. Rekabetçi otoriterlik, resmi demokratik kurumların varlığı ve bunların iktidarı kazanmak için birincil araçlar olarak görüldüğü sivil rejimlerdir. Fakat iktidardakilerin karşılarına karşı devleti kullanmak konusunda belirgin avantajları vardır. Bu tarz rejimler muhalif partilerin iktidarı kazanmak için demokratik kurumları kullanması açısından yarı otoriterdir ancak siyasal oyun alanı (playing field) adil olarak iktidardakilerin kontrolünde olmasıyla demokratik değildir (Levitsky ve Way, 2010: 5).

Rekabetçi otoriter rejimler, tam totaliterlikten farklıdır çünkü muhalefetin iktidarı kazanmak için kullanacağı anayasal kanalların varlığı ve demokratik uygulamaların halen mevcuttur. Bu rejimlerde sivil özgürlükler yasal olarak koruma altındadır, en azından bunlara kısmen saygı gösterilmektedir. Seçimler düzenli olarak yapılsa ve muhalif partilerin katılımı engellenmese de seçimlerin adil ve açık olup olmadığı şüphelidir. Basımsız medya vardır ve muhalif gruplar bu zemini kullanabilir, sivil haklar sıklıkla ihlal edilse de hükümete karşı protesto ve toplanma faaliyeti yürütmek mümkündür. Ancak muhalif siyasetçiler, basımsız gazeteciler, insan hakları aktivistleri şiddetle taciz edilmekte, tutuklanmakta ve bazı durumlarda şiddete maruz kalmaktadırlar (Levitsky ve Way, 2010: 7-8).

Seçimler ve sivil özgürlükleri demokrasinin temel kurumları olarak ele alan dü ünürler, resmi görevlilerle muhalefet arasındaki faaliyet/oyun alanının varlı mın altını çizmektedir. Bu alanın bozulması, demokratik rejimleri yarı macı otoriterli e dönü türür. u durumlarda bu alan bozulmu tur: Devlet kurumlarının partizan amaçlarla kötü kullanımı, resmi görevlilerin muhalefetin zararına çalı ması ve seçimleri tamamlamak ve organize etmek için muhalefetin etkinli inin engellenmesi (Levistky ve Way, 2010: 10).

Farklı ülkelerdeki çe itli seçimler veya dönemler üzerinden bu tarz uygulamalara örnekler veren ara tırmacılar Malezya, Meksika, Nijerya, Rusya, Sırbistan, Tayvan ve Venezüella gibi 40'tan fazla ülkeyi 1989 sonrasında rekabetçi otoriter kategorisine almaktadır (Levistky ve Way, 2010: 16). So uk Sava sonrası dönemde pek çok otoriter ülkenin çok-partili seçimlere adapte olmasıyla birlikte ortaya çıkan uluslararası yeni siyasal durum, otoriter olarak kalmanın maliyetini artırmı tır. Ülkeler çe itli uluslararası örgütlere üyelik için veya sivil toplum kurulu larının baskısıyla bir geçi süreci ya amı tır. Ancak burada Levistky ve Way'e göre yeni uluslararası standart demokrasiden ziyade çok-partili hayat haline gelmi tir. Demokratikle me süreci, hibridle meyi tetiklerken “dördüncü dalga”, demokratikle me oldu u kadar rekabetçi otoriterli e geçi ekinde olmu tur (2010: 19-20).

nceledikleri 35 ülkenin nasıl seçildi ini açıklarken çe itli kriterler ortaya koyan Levistky ve Way, seçimle i ba na gelmeyen yönetimleri, i gal altındaki yönetimleri ve yönetim kademesinin seçimle i ba na geldi i ancak seçilmemi birimler ya da askeriye tarafından baskı altında tutulan rejimleri kategori dı ı bırakmı tır. 1990'ların ba ındaki Pakistan, Guatemala, Tayland'la birlikte Türkiye de bu üçüncü kategoriye girdi i için incelenmemi tir (2010: 32). Türkiye'de Milli Güvenlik Kurulu, Devlet Güvenlik Mahkemesi, Askeri Yüksek Mahkemeler gibi uygulamalarla özde le en askeri vesayetin ülkeyi demokratik sınıflama analizlerinin dı ında tuttu u görülebilir.

Levistky ve Way'e göre rekabetçi otoriterli in ya adı ı de i imler, ba ta Batı ülkeleri olmak üzere ili ki içinde “ba lantı ve baskı” ili kilerine göre de i mektedir. Batı'yla ba lantıları güçlü olan rekabetçi rejimler, demokratikle mi tir. Ba lantının az oldu u durumlarda dı ardan gelen demokratikle me baskısı azdır. Hükümetin kötüye kullanımı, uluslararası dikkati kazanma konusunda daha az isteklidir ve daha fazla dı maliyetle kar ı kar ıyadır, sonuç olarak rejim ço unlukla iç faktörlerle ilerler, özellikle resmi görevlilerin örgütleme güçleri belirleyicidir. Hükümetteki partinin kapsayıcı ve birle tirici oldu u yerde resmi görevliler elit çatı malarını yönetmek için daha donanımlıdır ve rekabetçi rejim ayakta

kalmaya devam eder. Hükümetteki partinin zayıf olduğu rejim stabil değildir; çünkü görevliler örgütsel ve zorlayıcı araçlara ihtiyaç duyar ve muhalefetin zorlamalarına karşı görece zayıftır. Düşük baskı ve düşük örgütsel güç durumlarında rejim daha kaygan ve beklenmedik sonuçlara gebe olur (Levitsky ve Way, 2010:340-341).

Diamond ile Levitsky ve Way'in analizleri, Batı demokrasilerinin halen çığır olarak alındığı ve ona benzedikçe demokrasinin yerleştiği modernleşme teorisinin etkisindedir. Her ne kadar Batı demokrasisi için eleştirileri olsa da bu ekolün Batı'nın üstünlüğü ve demokrasi konusundaki farklılığına dair önkabul içinde olduğu görülebilir. Bu nedenle demokrasileri yerleşik olmayan ülkelere yapılacak dış baskı veya müdahale gerekir ve hatta gereklidir. 11 Eylül 2001 sonrası ABD dış politikasının temel argümanlarından olan bu bakış açısının geçen on yıllarda işe yaramadığı, Irak ve Afganistan başta olmak üzere Orta Doğu'nun genel durumundan çıkarılabilir. 2001 sonrası dönemde gelişen güvenlik kaygılarının demokrasi-otoriterlik geçişlerinin analizlerinde dikkate alınması gereklidir. Keza Levitsky ve Way'in analizlerinin, 2008 ekonomik krizinden sonra oluşan yeni ekonomik illiklere göre güncellenmesi beklenebilir. Bu tarz ekonomik ve siyasal krizlerin otoriter rejimlerin iç ve dış siyaset illiklerini de etkilediği ve bu tarz rejimlerin ayakta kalmasını kolaylaştırdığı söylenebilir.

“Üçüncü dalga” demokratikleşme sürecinin devamını analiz eden bir diğeri de Ünür Geddes de (1999), otoriter rejimlerden demokrasiye geçiş sürecini Batı standartlarına uygunluk üzerinden incelemektedir. Buradaki temel noktalar, yine serbest piyasa ekonomisi göstergeleriyle ekonomik gelişme kaydetmektedir. Geddes, ekonomik gelişmeyle demokratikleşme oranının doğru orantılı olduğu tespitini kabul etse de ekonomik krizlerin bazı otoriter rejimlerde çözülmeye bazıları da ise güçlenmeye neden olduğunu belirtmektedir. Geddes, geçiş literatüründe kullanılan ve çekici elitler arasında kadrolama, kural koyma, siyaseti etkileme ve diğerlerini dışarıda bırakma yönündeki anlaşmaların (pacts), Latin Amerika ve Avrupa örneklerinde olduğu gibi Afrika örneğinde çalışmadığını söylemektedir (1999: 120). 163 rejim geçişini incelemesinde bu tarz anlaşmaların demokrasi ihtimalini artırdığı iddiasının yeterli kanıt olmadığını vurgulamaktadır. Geddes otoriter rejimleri, askeri, kışisel ve tek-parti sistemleri olarak gruplar. Oyun-teorisi ekseninde yaptığı incelemelerle bunların ayakta kalma ömürlerini, diğer bir deyişle demokrasiye geçiş yapma sürelerini, askeri rejimlerde ortalama 9, kışisel rejimlerde 15 ve tek-parti rejimlerinde 23 yıl olarak tespit etmiştir.

Ki isel rejimler, bu yazının öne çıkardığı hibrid rejim örnekleri açısından değerlendirilebilir. Çünkü ki isel rejimlerin Geddes'in tanımladığı otoriter rejimlerin arasında ve ikisinden de özellikler içerdiği görülür. Bu rejimlerde, iktidara ulaşma mücadelesinde grupların değil bir kişinin mücadeleyi kazanması söz konusudur. Bunun sonucunda, kişiyi iktidara getiren destekçilerinden örgütlenme için destek almaya devam eder ancak bunların alınan kararlarda etkisini sınırlandırır. Peron yönetimindeki Arjantin buna örnektir. Ki isel rejimlerde, bir kişi devlet aygıtına ve askeriye hükmeder, bu kişi askeri bir lider, parti görevlisi ya da bir sivil olabilir; sonuçta bunların çoğu bir halk ayaklanması ya da isyanla neticelenmektedir. Protestolar neticesinde ki isel lider muhalefetle görüşme yapmayı kabul edebilir ama yapılan anlaşmalara uymama oranı yüksektir. Askeri rejimlerin müzakareyle geçiş gösterme ihtimali daha fazladır (Geddes, 1999:131-141).

Geddes'in analizini ele alan Kailitz (2013), askeri rejimler ve tek-parti rejimleri arasında ki isel rejimlere dair ayrı bir grup açılmasını desteklerken, 'kim hükmediyor' sorusu etrafında yapılan bu analizin çok geniş ve sınırları belirsiz şekilde olduğunu ileri sürer. Ona göre rejime yönelik adlandırmayı, hükümetin başkanındaki kişinin düzenli seçim olmaksızın yapıldığı rejimlerle sınırlandırmak gereklidir (2013: 43). Buna "seçimli otokrazi" adını veren Kailitz, bu modelin liberal demokrasilerdeki seçimlerle, ki isel otokrasinin ise monarşilerle karşılaştırmaya ihtiyaç duyulduğunu belirtir. Seçimli otokrazi, kontrollü çok parti sistemine izin veren ve yapılan seçimlerle meşrulu olan sistemdir. Seçimli otokrazi ile liberal demokrasiyi birbirinden ayırmak zordur ancak demokratik prosedürlerdeki olumsuz özellikler üzerinden bir ayırım yapılabilir. Kailitz'e göre seçimli otokrasiler özgürlük gibi kavramları baştan reddetmese de baştan güvenlik gibi sebeplerden dolayı özgürlüklerin uygulanamayacağını savunurlar. Seçimlerin adilliği ve yöneticilerin sınırlanması konusundaki eksiklik, liberal demokrasiyi seçimli otokrasilere yaklaştırır. Chavez liderliğindeki Venezüella'nın liberal demokrasiden seçimli otokraziye geçişte bir örnek olduğunu kaydeder (Kailitz, 2013: 46). Ki isel otokrazi ise ne kurumsal ne de geleneksel başlıklarla sınırlanmayan ve liderin hayat boyu rejimi olarak işleyen, monarşiyeye yakın bir durumdur. Kailitz'in meşruiyet ve dayanıklılık üzerinden yaptığı rejim sınıflamasında, ki isel otokrazi, meşruiyet kalıbı geliştirmek zorunda olmayan rejim olarak tanımlanır. 1946-2010 arasındaki rejimlerin ayakta kalma sürelerini inceleyen Kailitz, seçimli otokrasinin, komünizm ve monarşilerden daha az, tek parti ve askeri rejimlerden daha fazla dirençli olduğunu

belirtmektedir (2013:52). Kailitiz'in seçimli otokrasi gruplaması, Linz'in demokratik sistemlerin ya da iç dönüşümleri ve Baoufu'nun otoriter liberal demokrasi kavramını hatırlatmaktadır. Bu tarz rejimlerin artık geçi niteli inde de il stabil yönetim biçimi haline geldi i söylenebilir.

Otoriter rejimlerin süreklilik ve istikrarını inceleyen bir di er çalı mada Gerschewski (2013), me ruiyet, baskı ve kendi saflarına katma (cooptation) kavramları üzerinden rejimlerin bu üçlü sacaya nı uygulama biçimlerine göre nasıl ayakta kaldıklarının tanımlanabilece ini belirtir. Çalı mada rejimleri sınıflamak için ara tırmacıların bazı kavramları ve yöntemleri öne çıkardı nı belirtir. 1960 ortalarında totaliterli in anla ılmasında kullanılan terör ve ideolojinin yerini sosyo-ekonomik faktörlerin öne çıkmasıyla 1980'lere kadar otoriterli in yükseli ine bıraktı nı belirten Gerschewski (2013: 15) demokrasinin kar ıtı olarak kullandı ı otokrasilerde ise stratejik baskı ve saflara katma kavramlarını merkez alır. Me ruiyet, baskı ve saflara katma sütunları arasında ve kendi içlerinde üçlü bir peki tirme/sa lamla tırma (reinforcement) süreci vardır; bunlar dı kaynaklı, iç kaynaklı ve kar ılıklı güçlendirmelerdir.

Bu çalı ma için söz konusu kavramların ifade etti i nokta, demokrasi-dı ı rejimlerdeki güçlenmenin ya da demokrasiye geçi sürecinin tek boyutlu veya eksenli de il iç içe geçmi ve birbirini etkileyen süreçlerle anla ılabilece idir. Dolayısıyla demokrasiye geçi e ilimi göstermeyen ve daha güçlü bir görünüm vermeye ba layan otoriter e ilimli yönetimler, farklı mekanizmaları kullanarak me ruiyetlerini ve devamlılıklarını sa lamaktadır. Bu rejimlerin demokrasiden uzaklı nı sadece seçim süreçleriyle tanımlamak oldukça geni letilmi bir tespit olur. Seçimler demokrasi için temel gösterge olsa da bunun uygulama ve di er mekanizmalarla desteklenmedi i durumlarda demokrasi dı ı örneklere kayı hızlıca güçlenir.

IV. Kusurlu/Yetersiz Demokrasi

Demokrasilerde bir gerileme oldu u iddiasını kabul etmeyen ve demokratik i leyiteki sorunları farklı ekilde ele alan Merkel (2004, 2010), Diamond ve Levitsky'den ve tabii onların öncülleri Huntington, Schumpeter gibi isimlerin yarattı ı ekollerin korumak istedi i serbest piyasa eksenli liberal demokrasi kavramından çe itli noktalarda ayrılır. Öncelikle yöntemsel olarak Freedom House verilerinden demokrasinin geriledi ine dair istatistiki ve amprik bir çıkarım yapılamayaca nı savunur. Ortaya konan veriler, bir gerileme oldu una dair anlamlı sonuçlara gelmemektedir. Teorik olarak da demokrasinin minimum tanımını ve seçimlerin varlı nı, demokrasi tanımı olarak kabul etmenin yetersizli ini belirtir.

Demokrasilerin ve seçimlerin anlamlı bir tanımı, siyasal özgürlükler, siyasal haklar, yatay hesapverebilirlik ve yönetmek için etkili güç boyutlarıyla tamamlanmadı ı ölçüde yapılamaz (Merkel, 2004: 36-37). Merkel, bunların tam oldu u rejimi, yerle mi (embedded) demokrasi; olmayan rejimleri ise kusurlu/yetersiz (defective) demokrasi olarak tanımlar. “Seçimciler” olarak adlandırdı ı ara tırmacılar, özellikle bu boyutlardan hukukun üstünlü ü ve yatay hesapverebilirli i göz ardı ederler (Merkel, 2004: 55). Bu açıdan Freedom House’un daha önce liberal demokrasi olarak sınıfladı ı rejimlerin bu ekilde tanımlanamayaca nını ve dolayısıyla yakın dönemde yarı-demokrasi ya da illiberal demokrasi olarak tanımlanan dönü ümlerin de ba langıçtaki bu hatalı tespitten yola çıktı nını vurgular.

Merkel’e göre kusurlu/yetersiz demokrasiler, geçi rejimleri de ildir; bunlar kendi ortamlarında güçlü ba lantılar olu turur ve elitleriyle nüfusunun önemli bir kesimi tarafından otoriterlik sonrası rejimlerin güç toplanmasının getirdi i sorunlara kar ı bir önlem olarak görülür. Bu tarz rejimler özellikle e itim seviyesinin dü ük, patronaj ve patrimonyal yapıların güçlü oldu u ülkelerde görülür (2004: 55). Otoriter rejimlerle liberal demokrasi arasında grupladı ı kusurlu demokrasileri, kendi içinde “dı layıcı, etki alanı/vesayet (domain/tutelary), illiberal ve yetkilendirici demokrasiler” olarak alt-gruplara ayırır. Dı layıcı demokrasi, yeti kin nüfusun bir veya birden çok kesiminin evrensel oy hakkından dı landı ı ve bu hakkın kullanılmasının engellendi i modellerdir. Etki alanı veya vesayet demokrasisi, askeri gruplar, yerel lordlar, giri imciler veya uluslararası irketler gibi grupların yasa veya yasa-dı ı ekilde veto yetkisine sahip olması ve bunların siyasal alanı kontrol etti i modellerdir. Iliberal demokrasi, yasama ve yürütme yetkilerinin zayıf bir yargı tarafından kontrol edildi i, anayasal devletin tamamlanmamı veya zarar görmü oldu u modellerdir. Bunlar en yaygın kusurlu demokrasi modelidir. Yetkilendirici demokrasi, yürütme organının yasama ve yargı tarafından zayıf ve nadiren denetlendi i modeldir. Burada a ırlıklı olarak karizmatik ba kanlar belirgindir ve kontrol denge mekanizması bozulmu tur (Merkel, 2004: 49-50).

Merkel, üçüncü dalga sürecinde seçimli demokrasiye geçi yapan Latin Amerika, Do u Avrupa ve Asya ülkeleri içerisinde yaptı ı gruplamada, 2001 itibariyle 40 ülkenin büyük ço unlu unun yetersiz/kusurlu demokrasi örne ini olu tururken, liberal demokrasi olarak sayılacak ülkelerin büyük oranda Do u Avrupa ülkeleri ile Uruguay ve Tayvan oldu unu belirtir. Merkel’e göre (2014:51), 29 kusurlu demokrasinin 22’si, illiberal alt-grubuna girerken 4 tanesi dı layıcı (Brezilya, Guetamala [bu ikisi illiberal grupta da sayılmı tır],

Litvanya, Tayland), 2 tanesi yetkilendirici (Arjantin, Güney Kore), 3 tanesi vesayet (İli, Ekvador, Endonezya) demokrasisidir. Geçi ülkelerinden sadece Belarus, Kamboçya ve Pakistan otoriter rejim olarak kodlanmıştır. Bu durum, demokrasi içinde bir tartışma olsa da demokrasinin otoriterliğe dönüşüne dair yeterli kanıtları sunmamaktadır. Merkel (2010: 18) ayrıca demokrasinin ölçülmesinde “geçmişin analizi, bugünün göstergeleri, geleceğe dair çıkarımlar” ekindeki tanımladığı üç eksenli bir sürecin işletilmesi gerektiğini savunur. Buna göre üçüncü dalgaın demokratikleşme analizleri, minimalist bir demokrasi tanımıyla yola çıktı için geleceğe dair iyimser umutlarını yitirmiştir. Demokrasinin gerilediği ve diktatörlüklerin geri döndüğü iddiaları, geçmişin bu yanlış tespitiyle bağlar. Ayrıca bu geçiş sürecinde siyasal elitlerin rolü fazlasıyla abartılırken, demokrasinin yerleşmesi için yapısal engellerin etkisi göz ardı edilmektedir, Hükümetlerini serbest seçimlerle seçen yeni demokrasilerin farklı nitelikleri, bu geçiş literatüründe farksız gibi gösterilmiştir, Bununla birlikte, 1996-2006 arasında demokratik bir durgunluk olduğu söylenebilir (Merkel, 2010: 19-21).

Dolayısıyla, demokrasi ve otokrazi gibi temel rejim tiplerinden birine daha yakın olan hibrid rejimler geçiş niteliğini daha çok gösterir (Merkel, 2010: 25). Yukarıda değinildiği gibi hibrid rejimler tamamen otokratik olmaktan ziyade olumlu ve olumsuz çetireli özellikleri bünyesinde barındırır. Çetireli kurumsal nitelikleri yasal olarak bünyesinde barındırırsa da pratikte bunların uygulanmasında sıkıntı vardır. Dolayısıyla hibrid rejimlerin kontrol-edilebilir ve öngörülebilirlikleri daha düşüktür. Bunlar otoriterle eşleşebilir gibi demokratik kanada da yakınlaşabilir ya da kendi dinamiklerinde süreklilik gösterir ve böylece bunlar istikrarsız rejim olmaktan çıkabilir. Benzer şekilde demokrasilerin bir kısmı da görece istikrarlıdır ve krizlerin etkilerine açıktır. Dolayısıyla hibrid rejimleri otoriterliğin göstergesi gibi kabul etmek doğru değildir. Orta vadede ülkelerin çoğunda siyasal rejim tiplerinde bir değişim beklenmemektedir (Merkel, 2010: 27-29). Bu açıklamalar çerçevesinde, hibrid rejimlerin 2010’lar itibarıyla bir ara kategori olmaktan çıkıp temel rejim gruplarından biri haline gelmeye başladığı söylenebilir.

Yukarıda de inilen kavramların genel bir özeti a a ıdaki tabloda verilmi tir.

Dü ünür	Temel Kriter	Temel Tanımlama
Diamond	Adaletsiz seçimler, ktidarı Kötüye Kullanma	Mu lak Rejim, Sahte/Yarı Demokrasi
Levistsky ve Way	ktidar-muhalefet arasında E itsiz Mücadele Alanı	Rekabetçi Otoriterlik
Merkel	Seçim Dı ında Demokrasinin Diğer Göstergelerindeki Eksiklikler	Kusurlu Demokrasi / lliberal Demokrasi

V. *Türkiye’yi Anlamak*

Demokrasinin geriledi i tespiti, aslında yerle ik olmayan demokrasilerin kendi yönetim biçimlerini, tabii ki liberal demokratik normatif de erlerden uzak olarak kurdu u ekinde güncellenmelidir. Freedom House 2018 raporunda da önceki yıllarla bir kar ıla tırma yapıldı ında demokrasinin krizde oldu una dair kesin bir ifade kullanılmı tır. Burada krizde olan, liberal demokrasidir. Esasen demokrasi-siyaset ili kisinin liberal demokrasi dı ında yeniden dü ünülmesi gerekmektedir. Ancak verilen oranlara bakıldı ında 1987’de özgür olmayan kategorisinin yüzde 34’den yüzde 25’e dü tü ü görülmektedir. Di er bir deyi le olumlu bir geli me olarak, 30 yıl içerisinde özgür olmayan ülke sayısı azalmı tır. Özgür ülkeler de yüzde 34’ten 45’e yükselmi tir. Buna ra men, demokrasinin krizde oldu u vurgulanmaktadır. Bu tespit daha çok 2007-2017 arasında özgür olmayan ülke oranının yüzde 22’den 25’e ve son bir yıllık de i imde de yüzde 37’ye çıkmasından kaynaklanmaktadır. 2017-2018 arasındaki de i imin sistemik bir de i iklik yaratıp yaratmadı ı zaman içerisinde anla ılacaktır. Daha önce özgür veya kısmen özgür kategorisindeki ülkelerin negatif yönde statü kaybetmesi, demokrasiden beklenen unsurların teorik düzeyde ta ınsa da pratik olarak kar ılık bulmadı ını göstermektedir. Türkiye’nin de aralarında bulundu u pek çok ülkede (Avrupa’da Polonya, Macaristan, Malta; Afrika’da Gabon, Kongo, Tanzanya) bu yönde bir gerileme tespit edilmi tir. Rapora göre incelenen 195 ülke içinde Türkiye son on yılda en çok gerileme ya ayan ülke olmu tur. Freedom House raporunun, Merkel’in tespit etti i gibi yeterli

bir veri olu turmasa da küresel çapta dikkate alınan ve ele tirilse bile üzerine dü ünülen bir gerçeklik oldu u göz önünde bulundurulacak olursa, Türkiye'nin demokrasi-otoriterlik ili kisindeki ara kategorilerden hangisine yakın veya uzak oldu una dair tespitler yapılmalıdır.

Freedom House 2018 raporunda Türkiye, ilk kez özgür-olmayan ülke statüsüne dü mü tür. Raporda Türkiye için yapılan özel kutucukta, 2014'ten bu yana ülke puanının hızlı biçimde dü tü üne de inilmektedir. Medya çalı anları, sosyal medya kullanıcıları, siyasi partiler, yargı ve seçim sistemi konularında artan düzeyde kötü muamelelerin oldu u belirtilen raporda ayrıca on yıl önce umut vaat eden ülke olarak görülen Türkiye'nin bugün için kaygı verici noktaya geldi i vurgulanmaktadır. Yukarıda de inildi i gibi, Diamond 2014 itibariyle bozulmanın ba ladı nı belirtti i Türkiye'yi otoriter olmasa da mu lak rejimler kategorisine almı tır. Güncel siyasi tartı malar ve medyatik analizlerin di nda akademik yazında da Türkiye'nin yukarıda bahsedilen otoriterle me e ilimleri içinde oldu u tespitiyle yapılan çalı malar hızla artmaktadır (Somer, 2016; Esen ve Gümü çü, 2016; Bashirov ve Lancaster, 2018; Tansel, 2018). Bu çalı malarda özellikle yakın zamanda gerçekleşen seçim ve referandumlar ekseninde gücün merkezile erek tek bir ki ide toplanması, seçim süreçlerinde muhalifler üzerindeki çe itli baskılar ve usulsüzlük iddiaları çerçevesinde, Türkiye'de ya ananlar olumsuz geli meler dile getirilmektedir.

Bilindi i üzere 1982 Anayasası, cumhurba kanını güçlü ancak siyaseten sorumlu tutmayan bir ekilde konumlandırmı tı. 2007 yılında ya anan cumhurba kanı seçme sürecinde ya anan kriz sonrası yapılan anayasa de i ikli i ile cumhurba kanının meclis de il halk tarafından seçilmesi hükmü getirilmi ve bu uygulama 10 A ustos 2014'te ilk kez hayata geçirilerek, cumhurba kanı halk tarafından seçilmi ti. Böylece cumhurba kanı siyasi açıdan aktif ve hesapverebilir bir konuma gelmi ti. 7 Haziran 2015 seçimlerinde Adalet ve Kalkınma Partisi'nin tek ba ma hükümet kurma ihtimalinin ortadan kalkması ve koalisyon olu turulamamasıyla olu an kriz ortamı ve terör olaylarının artmasıyla 1 Kasım 2015'de seçimler yenilenmi ti. Bu süreçte Türkiye'de parlamenter sistemin kriz yarattı ı iddiasıyla anayasa de i ikli i öngörölmü ve 16 Nisan 2017 referandumuyla beraber resmi olarak yürütme organı de i mi , 24 Haziran 2018 itibariyle de pratik olarak cumhurba kanlı ı hükümet sistemine geçilmi tir. Türk tipi ba kanlık sistemi olarak anılan bu yeni sistemde meclis di nda, cumhurba kanının atadı ı bir yürütme organı olu turulmu , ba bakanlık

kurumu kaldırılmı tır (Kalaycıo lu, 2012; Grigoriadis, 2015; Esen ve Gümü , 2017). Yeni sisteme yönelik ele tirilerin ba nda ba kanlık sisteminin gerektirdi i kontrol ve denge mekanizmasındaki eksiklik gelmektedir. Ba ta yasama organı olmak üzere kurumların birbirini denetleme yetkisinin azalması, yatay hesapverebilirli in de il dikey hiyerar inin i lemesi sonucunda olu an a ırı merkezile me bu ele tirilerin temel noktalarıdır. Kurumsal ele tirilerin yanında birlik bütünlük vurgusu e li inde kitlelerin düzenli mobilizasyonu ile sisteme desteklerinin hatırlatılması ve medya organlarındaki tek seslilik, ço ulcu bir demokrasi için olmazsa olmaz konumdaki muhalif dü ünceleri sisteme tehdit konumuna dönü türmektedir. Böylece ço unlukçu demokrasiye do ru bir sürüklenme ya andı ı söylenebilir (Özbudun, 2014).

Somer (2016: 482-483), Türkiye'nin yeni sisteminin, eski dönemin askeri-bürokratik vesayetine ba lı otoriter e ilimlerinden farklı olarak siyasal ekonomi ve ileti im eksenli oldu unu belirtir. Temel demokratik kurumların varlı mını sürdürmesine ve zaman içerisindeki sosyo-ekonomik geli ime ra men “yeni otoriterlik” olarak adlandırdı ı bu i leyi , eskiyi a mak yerine yeni bir veçheye dönü mektedir ve bu da kite ileti im araçlarının yönlendirilmesi ve yeni bir refah rejiminin yerle tirilmesiyle beraber ortaya çıkmaktadır (Somer, 2016: 497- 498). Bu ba lamda 1990'larda özellikle vurgulanan ekonomik geli menin demokrasiyi güçlendirece i tespitlerinin Türkiye açısından i lemedi i görülebilir. Tansel de (2018: 13) “otoriter neoliberalizm” adını verdi i ekonomik modelin Türkiye’de yerle ti ini belirtir; karar-alma sürecinin merkezile ti inin ve TOK uygulamaları ba ta olmak üzere kentsel yöneti im üzerinden yaratılan yeniden da ılımın altını çizer.

Esasen 11 Eylül sonrası demokrasi ve slam'ın i birli i içinde olabilece ine dair tespitlerin Türkiye üzerinden yapıldı ı (Cizre Sakallıo lu, 1998; Tank, 2005) ve ekonomik kalkınma açısından sıcak para akı mın yo un olarak gerçekte ti i iyimser dönemlerden sonra, özellikle 2010 referandumunun bir kırılma te kil etti i söylenebilir. Bashirov ve Lancaster (2018), Adalet ve Kalkınma Partisi'nin 2011'den sonra radikalle ti ini ancak ba langıçta partinin ılımlı çizgide oldu una dair yorumların da problemlili oldu unu iddia eder. Onlara göre 2011'den sonra Anayasa Mahkemesi ve Silahlı Kuvvetler gibi iç ve AB gibi uluslararası kısıtların ortadan kalkmasıyla beraber ba layan radikalle me ve hegemonya kurma süreci, Gezi Parkı protestoları, 17-25 Aralık süreci, 2015 seçimleri ve 15 Temmuz darbe giri imi gibi olaylarla devam etmi tir (Bashirov ve Lancaster, 2018: 1224). Ara tırmacılar tarafından tespit

edilen süreçlerdeki gelişmeler, Parti yetkilileri tarafından farklı yorumlanmakta, seçilmiş hükümetin zor yoluyla devrilmesi yoluyla anti-demokratik girişimlerin bertaraf edilmesi nedeniyle ülke demokrasisini güçlendiği ifade edilmiştir. Buna göre “Yeni Türkiye”, güçlü bir milli iradeye dayalı olduğu için, eski dönemlere göre daha demokratik bir ülkedir.

Türkiye’deki demokrasiyi ele tirden biçimde ele alıp yukarıda kullanılan kavramlarla gruplama çabasındaki Esen ve Gümü çü (2018), Türkiye’nin vesayetçi demokrasiden rekabetçi otoriterliğe dönü tünü iddia etmektedir. Freedom House verilerini ve Levitsky ve Way’in kavramını temel alarak Türkiye siyasetinin mu lak bir faaliyet/oyun alanı (uneven playing field) özelli ini gösterdiğini belirten Esen ve Gümü çü (2018:1596), seçimlerdeki açıklık tartışmaları bağ lamında Haziran 2015 seçimlerinden itibaren Türkiye’nin tam olarak rekabetçi otoriterlik rejimine geçti ini savunmaktadır. Ancak Levitsky ve Way’in bu gruplamayı seçimlerin yarı macı bir ortamda olduğu ülkeler için yaptığını, Türkiye’yi o dönem için incelenen ülkeler arasına almadığını hatırlatmak gereklidir. Türkiye’de de i en ko ullarla birlikte rekabetçi otoriterliğin ortaya çıktığı söylene bile bunun yine Levitsky ve Way’in kavramlarından, “stabil olmayan otoriterleşme” yörüngesinde olduğu söylenebilir. Çünkü Somer’in (2018: 457) belirtti i gibi mobilize olan yeni siyasi aktörler aracılığıyla sistemin, eski tür otoriterliğe göre daha fazla baskıcı olabilece i gibi daha demokratik olma ihtimali de bulunmaktadır. Merkel de bu durumu hibrid rejimlerin bir özelli i olarak tanımlamı tı. Merkel’in tespitini hatırlatmak gerekirse daha önceki dönemler yerle ik hale gelmemiş bir demokrasiyi demokrasi olarak nitelendirmek ba ta hatalyken demokrasi kalitesindeki dü ü ü do rudan otoriterliğe ba lamak da sakıncalı olabilir. Keza Türkiye demokrasisinin önceki dönemleriyle kar ıla tırıldı nda, askeri vesayet ba ta olmak üzere otoriterlik e ilimi gösteren aktör ve kurumların de i ti i ancak devletin toplum üzerindeki kontrolünü hedefleyen sistemin köklü bir de i im ya amadığı söylenebilir. Ayrıca bu yeni durumun uluslararası gelişmeler ve genel olarak Avrupa ile ABD’deki demokrasi tartışmalarından ba ımsız bir olgu olduğu da söylenemez. Küresel anlamda liberal demokrasinin muhafazakarlığı yakla ması, Türkiye’ye de yansıması tır. Kısacası Türkiye 11 Eylül sonrası dönemin güvenlikçi perspektifinden fazlasıyla etkilenmektedir.

Sonuç

Gündemi çok hızlı de i en ve kısa sürede sert geçişler ya ayan Türk siyasal hayatında rejimi bir isimle sınırlandırmak oldukça zordur. Türkiye’deki demokratik sistemi, kuruluşundan bu

yana ya adı ı ba ta askeri darbeler ve müdahaleler olmak üzere yerle mi /tam i leyen bir demokrasi yerine, bir hibrid rejim olarak nitelemek mümkündür. Ancak bu hibrid rejimin netle tirilmesinde yukarıdaki alt-gruplamaların çe itli özelliklerini ta ıdı ı söylenebilir. Bu tespiti netle tirmek için, yukarıdaki ara tırmalarda görüldü ü gibi bir eksenin daha öne çıkarılması gerekmektedir. Seçimlerin düzenli yapılması, seçime katılım oranının yüksekli i, çok-partili hayatın devam etmesi gibi seçimli demokrasinin temel özelliklerini gösterse de bu seçimlerin effaf ve adil oldu u, muhalif kesimlerin maddi kaynak ve ileti im kanallarına eri imdeki sınırlılıkları açısından üpheler her zaman mevcuttur. Özellikle 2010'dan bu yana Türkiye'de seçimler iktidarın el de i tirmesi yerine neredeyse milletvekili da ılımlarının yeniden tespit edilmesi için yapılmaktadır. Seçimler, iktidardaki partinin de i me ihtimali olmadan i lemektedir. Levitsky ve Way'in tabiriyle muhalefet ve iktidar arasında sa lam bir oyun alanı yoktur; resmi görevlilerin iktidar gücünü kullanarak kendi nüfuz alanlarını geni letmeleri söz konusudur. Ancak seçimler, Türkiye'deki rejimi adlandırmak için yeterli kriter de ildir. Gerek Haziran 2015 seçimindeki oy oranları, gerek 2017 Anayasa referandumundaki evet-hayır oylarındaki dengeli da ılım, gerekse 2018 seçimlerinde iktidardaki partinin oy oranlarındaki dü me gibi kriterler ekseninde stabil bir otokrasinin kurulamadı ı görülebilir. Bu açıdan otoriterlik e ilimi yerine tam olarak i lemeyen, yetersiz/kusurlu bir demokrasi ya anmaktadır çünkü demokrasinin çe itli yasal kurumları, sivil toplum tartışmaları, medya araçları sınırlı bir ço ulculuk ve çe itli sorunlarla olsa da çalışmaktadır. Bunların daha iyi hale gelmesi için muhalif cephede yürüyen mücadeleyi göz ardı etmemek gerekir.

Bu ba lamda geçirdi i dalgalanmaların etkisiyle stabil bir hal almayan yönetim sistemiyle bir hibrid rejim örne i olan Türkiye demokrasisini Merkel'in kusurlu demokrasi gruplamasındaki illiberal ve yetkilendirici demokrasi alt-kategorilerine almak mümkündür. Çünkü çe itli grupların siyasi yarışma dı ında tutulmasına dair yasal engeller yoktur; cumhurbaşkanı adaylı ı ba ta olmak üzere her kategoride farklı görü ten adaylık, yasal olarak mümkündür. Ancak i leyi te adillik ve açıklık tartışmaları, seçimleri gölgelemektedir; sivil toplum ve medya alanlarındaki ço ulculuk, üpheli hale gelmektedir ve farklı grupların resmi görevlileri etkileme kapasitesi azalmaktadır. Öte yandan yasama, yürütme ve yargı organlarındaki dengenin yürütme lehine bozulması da sistemi yetkilendirici modele yakla tırmaktadır. Karizmatik liderli in öne çıkması da söz konusu gruplamanın göstergelerindedir. Bu ve benzeri nedenler sistemi yerle ik bir demokrasi görüntüsünden uzakla tırmaktadır. Serbest

piyasaya entegre, gelir seviyesi yükselmiş istikrarlı bir ekonomide demokrasinin yerle ik bir hal alacağı iddiası Türkiye için geçerli olmamıştır. 1980’den bu yana izlenen genel hat, vesayetçi/seçimli demokrasiden kusurlu/yetkilendirici demokrasi gruplamaları arasındaki salınımdır.

Kaynakça:

Baofu, P. (2009) *The Rise of Authoritarian Liberal Democracy*, Cambridge Scholars Publishing.

Bashirov, G. ve Lancaster, C. (2018) “End of Moderation: The Radicalization of AKP in Turkey”, *Democratization*, 25:7, 1210-1230.

Cizre Sakallıo lu, Ümit (1998) “Rethinking The Connections Between Turkey’s ‘Western’ Identity Versus Islam”, *Critique: Critical Middle Eastern Studies*, 7:12, 3-18.

Dahl, R. (1971) *Polyarchy: Participation and Opposition*, Yale University Press.

Diamond, L. (2002) “Thinking About Hybrid Regimes”, *Journal of Democracy*, 13:2, 21-35.

Diamond, L. (2015) “Facing Up to the Democratic Recession”, *Journal of Democracy*, Volume 26, Number 1, 141-155.

Diamond, L.; Plattner, M. F.; Walker C. (eds.) (2016) *Authoritarianism Goes Global: The Challenge to Democracy*, John Hopkins University Press.

Esen, B. ve Gümü çü, . (2016) “Rising Competitive Authoritarianism in Turkey”, *Third World Quarterly*, 37:9, 1581-1606.

Esen, B. ve Gümü çü, . (2017) “A Small Yes for Presidentialism: The Turkish Constitutional Referendum of April 2017”, *South European Society and Politics*, 22:3, 303-326.

Geddes, B. (1999) “What Do We Know About Democratization After Twenty Years?”, *Annu. Rev. Polit. Sci.* No. 2, 115-144.

Gerschewski, J. (2013) “The Three Pillars of Stability: Legitimation, Repression, and Co-Optation in Autocratic Regimes”, *Democratization*, 20:1, 13-38

Grigoriadis, I. N. (2015) “The Turkish Presidential Elections of 10 August 2014”, *Mediterranean Politics*, 20:1, 105-110.

Huntington, S. (1991) *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*, University of Oklahoma Press.

Kailitz, S. (2013) “Classifying Political Regimes Revisited: Legitimation And Durability”, *Democratization*, 20:1, 39-60

Kalaycıo lu, E. (2012) “Kulturkampf in Turkey: The Constitutional Referendum of 12 September 2010”, *South European Society and Politics*, 17:1, 1-22.

Levitsky, S., ve Way, L. A. (2010) *Competitive Authoritarianism : Hybrid Regimes After The Cold War*, Cambridge University Press.

Lijphart, A. (2014) *Demokrasi Modelleri*, Çev. Güne Ayas-Utku Umut Bulsun, thaki Yayınları.

Linz, J. J. (2012) *Totaliter ve Otoriter Rejimler*, Çev. Ergun Özbudun, Liberte Yay.

Linz, J. J. ve Stepan, A. (1996) *Problems of Democratic Transition and Consolidation*, The John Hopkins University Press.

Merkel, W. (2004) “Embedded and Defective Democracies”, *Democratization*, 11:5, 33-58

Merkel, W. (2010) “Are Dictatorships Returning? Revisiting The ‘Democratic Rollback’ Hypothesis”, *Contemporary Politics*, 16:1, 17-31.

Özbudun, E. (2014) “AKP at the Crossroads: Erdo an’s Majoritarian Drift”, *South European Society and Politics*, 19:2, 155-167.

Schumpeter, J. (1943/2003) *Capitalism, Socialism and Democracy*, Taylor and Francis.

Somer, M. (2016) “Understanding Turkey’s Democratic Breakdown: Old vs. New And Indigenous vs. Global Authoritarianism”, *Southeast European and Black Sea Studies*, 16:4, 481-503.

Tank, Pinar (2005) “Political Islam in Turkey: A State of Controlled Secularity”, *Turkish Studies*, 6:1, 3-19.

Yıldırım, Y. (2013) *Sosyal Forum’dan Öfkeliiler’e*, leti im Yayınları.

Yıldırım, Y. (2017) “Liberal Demokrasinin Krizi Ba lamında Avrupa’da Sa -Popülizm ve Yükselen A ırı-Sa ”, *Amme daresi Dergisi*, Cilt: 50, Sayı:2.

MAKALE B LG S

Gönderim Tarihi

17.12.2018

Makale Kabul Tarihi

24.12.2018

Anahtar Kelimeler

Osmanlı

irketle me

Geç Kalkınma

Kapitalizm

Keywords

Ottoman

Corporations

Late Development, Capitalism

Orcid No

0000-0003-2957-2507

Özet

Bu çalı mada Osmanlı Devleti'nin son döneminde ya anan irketle me deneyimi ele alınmı tır. Bu dönem irketle me deneyiminin genel çerçevesini Osmanlı Devleti'nin dünya kapitalizmi ile entegrasyonu ve bu entegrasyon ba lamında ya anan geç kapitalistle me süreci belirlemi tir. Serbest ticaret üzerinden dünya kapitalizmi ile entegrasyon kuran Osmanlı Devleti'nde ya anan geç kapitalistle me süreci, esnaf irketlerinin olu umunu gündeme getirmi tir. Esnaf irketleri serbest ticaret kar ısında zorlanan esnafın buna yanıt ürebilmek noktasında geçirdikleri kurumsal dönü üme i aret eder. İlk olarak bu esnaf irketlerinin özellikleri tespit edilmeye çalı ılmı tır. Di er yandan 1850'lerden itibaren Osmanlı Devleti'nde ula ımdan, bankacı lı a, demiryollarından, altyapı irketlerine genel bir anonim irketle me sürecinin ya andı ı da gözlenmektedir. Çalı manın ikinci bölümü bu irketlerin genel özelliklerinin tespit edilmesine ve bu özelliklerle entegrasyon biçimi arasındaki ili kinin vurgulanmasına ayrılmı tır. Nihai olarak bu çalı ma 19.yy'da kapitalist sistemle derinle en bir entegrasyon sürecine giren bir co rafya olarak Osmanlı Devleti özelinde irketle me deneyiminin incelenmesine odaklanmı , bu çerçevede tespit edilen esnaf irketleri ve anonim irketlerin genel nitelikleri ortaya konmaya çalı ılmı tır.

Abstract

This study has focused on the emergence of corporations in the 19th century Ottoman Empire. The general framework of the emergence of corporations was determined by the integration of the Ottoman Empire with the world capitalism and by the process of late capitalist development which was realized in the context of this integration. The integration with capitalism through free trade raised the tradesmen corporations in Ottoman Empire. Tradesmen corporations point to the institutional transformation of tradesmen who has less competitive in the face of free trade. In this study, firstly, the characteristics of these tradesman corporations have been tried to be determined. It is well known that there was a general tendency towards emerging of joint stock corporations in some sectors such as transportation, banking, railways and infrastructure in the second half of the 19th century in Ottoman Empire. The second part of this study is devoted to identifying the general characteristics of these corporations and to highlighting these characteristics' relation with the mode of integration. In sum, this study addresses the emergence of corporations in Ottoman Empire as a state which became more integrated with capitalist system in the 19th century. In this context, it tries to reveal the general characteristics of tradesmen corporations and joint stock corporations.

¹ Doç. Dr. 19 Mayıs Üniversitesi, BF, ktisat Bölümü, rkorayyilmaz@yahoo.com

Giri

Gerek makro düzeyde gerekse de belirli dönemler özelinde irketle me-i letme tarihi Türkiye örne inde yeterince çalı ılmı bir konu de ildir. Alanın önde gelen bir derlemesinde Avrupa'dan, Amerika'ya, Latin Amerika'dan Asya'ya kadar geni bir co rafyada yer alan ülkeler ele alınmı ken Türkiye'ye yer verilmemesi bu duruma bir örnek olarak gösterilebilir.¹

üphesiz çe itli vesilelerle - irketlerin yıl dönümü, kurumsal kültür ve tarih in ası vb. - tek tek irketlere odaklanmı çalı malar oldu u gibi, bilimsel ele tirelli i koruyarak i letme tarihine odaklanan çalı malar da mevcuttur.² Ancak irketle me-i letme tarihine yönelik kuramsal çalı malar hali hazırda yapılmayı beklemektedir.³

Bu çalı mada ise, Osmanlı Devleti'nin son döneminde -milli iktisat tabir edilen dönem öncesi-, ya anan irketle me deneyimine odaklanılacaktır. Bunu yaparken tarihsel açıdan yeni bir bulgu ya da irket incelemesi yapmaktan ziyade, verili bilgileri belirli bir perspektiften de erlendirmeyi ve dönemin irketle me sürecine yönelik genel özellikleri tespit etmeyi amaçlamaktayız. Perspektifimizin gerisinde Osmanlı Devleti'nin son dönemini kapitalizmin uluslararası ma süreci ile eklemlenme üzerinden okuyan 1970'lerden bugüne kendi iç tartışmalarıyla ivmelenmi bir dü ünçe gelene i yer almaktadır.⁴ Daha spesifik olarak ise bu entegrasyon ya da eklemlenme süreçlerini, Marx'ın özellikle Kapital I ve II'de geli tirdi i sermaye ve sermaye birikimine yönelik kavramsal seti kapitalizmin uluslararası ması sürecine uygulayan, böylelikle de pre-kapitalist co rafyalarda kapitalist geli me sürecini anlamaya çalı an yakla ımlara dayalı olarak açıklama çabası yatmaktadır.⁵ Böylesi bir perspektiften kapitalist geli me sürecine geç katılan Osmanlı Devleti'nin milli iktisat öncesi son dönem irketle me süreci, kapitalizmin uluslararası masına eklemlenme zemininde analiz edilecektir. Di er bir deyi le bu dönemde dünya kapitalizmi ile temelde ticaret

¹ Amatori, F ve G. Jones (2003) Business History Around the World, Cambridge University Press.

² Berghoff (2001), i letme tarihinin hızla zenginlik ve nüfuz kazanan yükselen sosyal sınıfı me rula tırmaya hizmet eden bir yönü oldu unu vurgulamaktadır. Bilimsellik noktasında Tekeli (2007)'de benzer kaygıları ta ımaktadır. Tekeli, kurum tarihi çalı malarının kurum ideolojisi olu turmakta kullanıldı ını, böylesi bir yakla ımda kurumun iyi yönlerinin öne plana çıkarılaca ını, nostaljik ve duygusal ö elere a ırlık verilece ini böylelikle de ele tirinin önemli ölçüde dı lanaca ını vurgulamaktadır.

³ Ele tirel politik ekonomi üzerinden i letme tarihi yazınına de erlendiren ve i letme tarihine alternatif bir kuramsal çerçeve geli tiren bir çalı ma için bkz, Yılmaz, 2010.

⁴ Osmanlı Devleti üzerine bu yöndeki kimi erken dönem çalı malar için bkz, slamo lu, Keyder, 1977; slamo lu, 1983; Wallerstein, Decdeli, Kasaba, 1983; Kasaba, 1993; Pamuk, 1994

⁵ Weeks, J. (1998), Yaghmaian, B. (1990), Palloix, C (1977b), Palloix, C (1977a), Clarke, S (1974), Bryan, D. (1995), Bina, C and B. Yaghmaian (1991), Kay (1975) bunlar arasındadır.

ili kisine dayalı olarak ya anan entegrasyonun içeride irketle me sürecinin genel niteli ini belirleyen temel bir dinamik oldu u gösterilmeye çalı ılacaktır. Bunun için genel bir giri i takiben bu dönemin irketle me sürecinde öne çıkan iki temel e ilim üzerinde durularak kimi tespitler ileri sürülecektir.

Osmanlı Devleti'nde irketle me

Tanzimat ile ba layan reform sürecinden önce Osmanlı Devleti'nde ticaret alanında irket benzeri yapı olması anlamında slami ortaklıklar öne çıkmaktadır. Mudarebe, müfavaza, mü areke gibi çe itli ortaklıklar Osmanlı Devleti'nde bugünkü irket anlayı ı ile olmasa bile i ortaklıklarını sa lamak için olu turulan yapıları olu turmaktadır. Bunlardan mudarebe muhtemelen en yaygın olan ortaklık biçimi olup, sermayedarın parasını ya da malını, onu i letecek ve elde etti i kardan önceden üzerinde anla ılmı olan bir oranı yatırımcıya geri verecek olan aracıya teslim etti i bir sözleşme iken, müfavaza, ortakların her açıdan tamamen e it oldu u tüm ticari faaliyetlerin ortaklık kapsamında yapıldı ı ve ortakların kar ılıklı aracılık ve kefilli ine dayanan bir ortaklık biçimidir. Mü areke ise farklı olarak her orta a farklı miktarlarda yatırım yapma izninin verildi i bir ortaklık biçimidir (Çizakça, 1999, 4-6). Bu müesseselerin tamamı S.Ta delen'in de belirtti i gibi “..tüzel ki ili i olmayan adi irket niteli i ta ımaktaydı. Uyu mazlıkların çözüm yeri er-i mahkemelerdi, dolayısıyla söz konusu bu sözleşme tiplerini bugünkü irketler anlamında de erlendirmek de mümkün de ildir”(Ta delen, 2006, 149).⁶

Tanzimat süreci ile birlikte Osmanlı'da yeni bir irketle me hareketi ba lamı tır.⁷ Koraltürk'ün de belirtti i gibi Osmanlı toplum ve ekonomik yapısında kapitalist e ilimlerin ortaya çıkmaya ba ladı ı bu dönemde irketle me süreci bunun belirgin adımlarından biridir (Koraltürk, 1992, 8). Genel bir reform süreci içerisinde dü ünülebilecek olan bu irketle me hareketi, bu konuda sa lanan yeni yasal olanaklarla bir arada geli mi tir. Bu anlamda, “1850 tarihli Kanunname-i Ticaret ya da Ticaret Yasası yeni yasaların en önemlilerinden biriydi. Yasada irketlerle ilgili fazla hüküm olmasa da yasanın 10.maddesi irket tiplerinin tanıtılmasına ayrılmı tır” (Ta delen, 2006, 151-152). 1850 tarihli bu yasa aynı zamanda

⁶ Batı'da ve slam dünyası'nda i ortaklıklarının tarihi ile ilgili detaylı bir çalı ma için bkz; Çizakça, M; 1999, slami i ortaklıkları içinde mudarebe uygulamasına yönelik ayrıntılı bir çalı ma için bkz; Gedikli, F; 1998

⁷ Tanzimat öncesi ve Tanzimat döneminde de fabrika kurma çabaları-süreçleri gözlenmi tir. Ancak bunlar batılı anlamda sanayi i letmeleri olmaktan uzak ve devlet eliyle kurulan yapılardır. Turgut (1985)'in belirtti i üzere, sanayilemeye yönelik bu politika 1860'lara kadar devam etmi ancak devlet eliyle kurulan 160 civarındaki tesis ve fabrikanın ço u çe itli sebeplerle kapanmı tır.

Osmanlı Devleti'nde muhasebe dü üncesinin modernizasyonundaki en önemli geli melerden biri olan yasal alt yapının da geli tirildi i bir yasa olma özelli indedir. Bu yasada irketlerin nasıl kayıt tutması gerekti i ve muhasebe uygulamalarına ili kin düzenlemeler yapılmı tır (Güvemli, Güvemli, 2015) Kapitalist geli me sürecinde irketlerin geli imi bir yandan kendi varlıklarını yasal bir zemine ta ıyan düzenlemeleri gerektirirken di er yandan da ancak faaliyetlerinin kayıtlarını tutabilmelerine, takip edebilmelerine bu ba lamda da rasyonelle meye imkan verecek muhasebe uygulamalarının geli tirilmesi ve düzenlenmesi ile mümkün olabilirdi.⁸ 1850 tarihli yasa bu anlamda bir ba langıç niteli indedir. Bu yasayı izleyen 1876 tarihli Kanun-i Esasi yani Me rutiyyet Anayasasının 13. maddesi de “Tebaai Osmaniye nizam ve kanun dairesinde ticaret ve sanat ve felahet için her nevi irketler te kiline mezundur” ifadesiyle Osmanlı tebaasına irket kurma iznini tanımaktadır.

Bu hukuksal düzenlemeler irketlerin, bir yandan kapitalist sistemin uluslararası masının etkileri kar ısında bir formül, di er yandan da kapitalist sistem ile eklemleme sürecinin aç ı a çıkard ı geli en yeni ihtiyaçlara bir yanıt olarak belirmesi ile kar ımıza çıkmaktadır.

Bu dönemde irketle me prati inde ise iki temel geli menin ya anmakta oldu u görülmektedir. Bir yandan rekabet ve serbestlik kar ısında zorlanan Osmanlı üreticilerini(n), esnaf-tüccarını(n), irketler ekinde örgütle(n)me çabası di er yandan da Osmanlı'da ilk Anonim irketlerin kurulmaya ba lanması irketle me adına gözlemlenen önemli geli melerdir. 19.yy'ın sonlarında ise Osmanlı Devleti'nde çe itli alanlarda imtiyaz hakkını elinde bulunduran yabancı men eili irketlerin kurulması irketle me tarihi açısından dikkat çekicidir.

Esnaf irketleri

Esnafı irketler formunda örgütleme hususunda, 1864 yılında olu turulan Islah-ı Sanayi Komisyonu öne çıkmaktadır. “Komisyonun ba ta gelen görevi gittikçe küçülen sanayi dallarını irketler halinde örgütlemektir. irketlerin kurulabilmesi için hisse senedi çıkarılacak, toplanan paralarla makineler alınıp seri üretime geçilecekti.... irketlere bedava arsa temin edilecek, ithal kolaylıkları getirilecek, vergi muafiyetleri sa lanacak ve devlet dairelerinin

⁸ Muhasebe uygulamalarına ili kin düzenlemeleri de içeren 1850 tarihli bu yasa aslında 1807 Fransız Ticaret Yasasının bir çevirisidir. A. basalilgiller, bu dönemde muhasebe kuram ve uygulamalarında Fransız etkisinin yo un bir biçimde gözlenmekte oldu unu belirtir. Bkz; basalilgiller, A; 1999, 38

ihtiyaçlarını tercihen irketlerden almaları hususunda gayret gösterilecekti.” (Önsoy,1988:98)⁹ Aslında bu durum kendi ülkelerinde makineli üretimle birlikte rekabette zorlanmaya ba lanan esnafın açısından batı ülkelerinde de gözlenen bir durumdu. Osmanlı Devleti’nin esnafı irketle me yönünde te vik etme süreci bazı olumlu sonuçlar da verdi. Bu ba lamda Simke ler irketi, Debba lar irketi, Saraçlar irketi, Kuma çılar irketi, Dökümcüler irketi, Demirciler irketi gibi irketler kuruldu. Bu irketlerin uzun vadede hatta orta vadede dahi ba arılı oldu u ve varlıklarını sürdürdükleri söylenemez. Ancak kurulan irketlere baktı ımızda bunların çalı ma alanlarının Osmanlı Devleti’nden Türkiye Cumhuriyeti’ne geçildi i dönemde kurulan irketlerin çalı ma alanları ile benze ti i görülecektir. Ancak bu geçi süreci irketlerin faaliyet gösterdikleri çalı ma alanları ba lamında bir süreklilik ta ısa bile irketlerin varlıklarını sürdürmeleri anlamında bir kopu ya anımı , genel olarak bu irketler varlıklarını sürdürememi tir. A a ıda bu irketler hakkında daha detaylı bilgi verilmektedir.

Simke ler irketi, (14 A ustos 1866); Simke lik, kıyafetler üzerine altın ve gümü teller çeken bir sanat dalı olup, özellikle resmi elbiselere ve sancak gibi e yalara tatbik edilmekteydi. Simke ler esnafının Tanzimat ile birlikte ba layan çözümlü üne, onları bir irket etrafında birle tirmeyi öngören Islah-i Sanayi Komisyonu tarafından çare aranmaya çalı ılmı tır. Çözüm önerisi olarak, onları bir irket halinde birle tirmenin yanında, hazineden 1.000 kese sermaye tahsis edilerek tekrar üretime geçmesi tasarlanmı tı. Böylelikle de Simke ler irketi hazineye ba lı olacaktı, gerek Hazinesinin bu sermayeyi verememesi gerekse de esnafın bu konuda çok gönüllü olmaması nedeniyle sürecin tamamlanamadı ı belirtilmektedir. (Önsoy, 1988:103)

Debba lar irketi, (Eylül 1866); Faaliyetleri temelde hayvan derilerinin i lenmesi olan debba esnafının ülke içine ve dı ına olan üretimi 19.yy’ın ortalarından itibaren gerek Avrupa’lı rakipleriyle yarı amaması gerekse de hammaddelerin pahalılı ı gibi nedenlerle güç kaybetmeye ba lamı . Bu durumun önemli boyutlara ula masıyla debba esnafı hükümete ba vurarak irket kurmak istediklerini belirtip bazı ayrıcalıklar talep ettiler. Sonuç olarak irket çe itli imtiyazlarla kurulmu , gerekli sermaye esnafın aldı ı hisse senetleri, hayır

⁹ Islah-ı Sanayi Komisyonu Osmanlı’daki küçük ölçekli üretimin batıdaki kapitalist üretimin rekabeti kar ısında Osmanlıdaki üretimi çökü ten kurtarma yollarının aranması amacıyla kurulmu tur. Yerman ve A ao lu, bu komisyonun çıkı yolu önerilini öyle sıralar. (I)Gümrük resmininin arttırılması (II) Sergiler açılması (III) Sanayi mektepleri açılması (IV) irketler te kili. (Yerman ve A ao lu, 1943:24)

sahipleri ve kısmen de hazineden temin edilmi tir. irket hakkında bilgi edinildi i dönem için ba arılı olmu , birinci yılın sonunda hissedarlarına %51.5 oranında kar da itmi , Avrupa malları ile fiyat rekabetinde kısmen ba arılı olmu ve yeni kurulacak esnaf irketlerine de cesaret verici bir giri im olmu tur. (Önsoy, 1988:105)

Saraçlar irketi, (25 Haziran 1867); Saraçlar, deri ve me inden çe itli e yalar imal eden sanatkarlardı. yi olan durumları 19.yy'ın ikinci yarısından itibaren gerek iç sebeplerle gerekse de yabancı malların rekabeti nedeniyle bozulmaya ba ladı. Bunun üzerine Saraçlar Bab-1 Aliye ba vurmu , Islah-ı Sanayi Komisyonu da sorunun çözümünü irketle mede görmü tür. Bunun üzerine çe itli imtiyazlar verilmi , sermaye gereksinimini kar ılayabilmek için hisse senetleri çıkarılmı , devlet ileri gelenleri, i ve sermaye çevreleri irkete ortak olmaları için te vik edilmi tir. Ancak gerek toplanan sermayenin yetersizli i, gerek yönetim sorunları gerekse de satı stratejileri vs nedeniyle istenilen ba arıya ula ılamamı tur. (Önsoy,1988:107).

Kuma çılar irketi, (9 Nisan 1868); Osmanlı'da dokumacılık 19.yy ortalarından itibaren ba ta ngiltere olmak üzere, Batı Avrupa ülkelerinin gittikçe artan rekabetine maruz kalmı tur. Pazarların büyük bir kısmı yabancıların denetimi altına girmi tir. Bunun üzerine Islah-ı Sanayi Komisyonu, Dokumacı esnafının da irketle mesini önermi tir. Kurulacak irkete bir takım imtiyazlar verilecek, tekstilde kullanılan bazı maddelerin ihracı önlenecek ve böylece olumsuz durum düzeltilebilecekti. irketin sermaye ihtiyacı için hisse senedi çıkarılması önerilmi ti. Böylece 1500 hisse senedi çıkarılmı ve esnaf ustaları en az iki er hisse almak zorunda bırakılmı tı. irket kurulu a masında bazı sorunlar ya asa da bir yıllık çalı ma sonunda kar elde edildi i görülünce hisseler talep de artmaya ba lamı tur. (Önsoy,1988:109)

Dökümcüler irketi, 14 Nisan 1868; 19.yy'ın ikinci yarısından itibaren içine girilen süreçte madeni e ya üreticisi esnaf da geli en teknoloji ve de i en üretim metodlarına ayak uyduramayarak zor duruma dü mü tü. Bunun üzerine irketle mek ve bu yönde geli tirdikleri bazı taleplerini dile getirmek için hükümete ba vurdular. Bu talep çe itli imtiyazlar verilerek kabul edildi. irkete sermaye temini için hisse senedi çıkarıldı. Esnaf ustaları en az iki adet hisse almak zorunda kılındı. irketin faaliyeti hakkındaki bilgi yetersiz de olsa sonuçta bazı esnafın irketin kurulu undan ayrıldıkları ve irketin bir dizi olumsuzluklarla kar ıla tı ı anla ılmaktadır. (Önsoy,1988:112-114)

Demirciler irketi, 29 Nisan 1868; Demirci esnafı da 19.yy'ın ikinci yarısındaki geli melerden olumsuz etkilenecek güç birli i yapabilecekleri bir irket olu turabilmek için hükümete ba vuruda bulundular. Ba vuru uygun bulundu ve çe itli imtiyazlarla birlikte irketin kurulmasına izin verildi. Sermaye için di er irketlerde de oldu u gibi hisse senedi çıkarma yoluna gidildi. Ya anan sermaye sorunları nedeniyle irket ancak ikinci yılında faaliyete geçebildi. (Önsoy,1988:112-114)

Bu irketlerin bir kısmı bir süre sonra da ılmı tır. Bir kısmı ise Ta delen'in çalı masında belirtildi i üzere 1874'de belediyeye devredilmi tir. (Ta delen, 2006:157) Bu dönem Osmanlı Devleti'nde irketle me uurunun uyandı ı bir dönem olarak dü ünülmelidir (Önsoy,1988: 114).

Uluslararası an kapitalizmle ya anan entegrasyonun biçimlendirdi i, esnaf örgütlenmelerinde ya anan dönü ümlerle ortaya çıkan esnaf irketlerinin bazı özelliklerini a a ıdaki gibi sıralayabiliriz. Bu Osmanlı Devleti'nde 19.yy'ın ikinci yarısında hızlanan irketle me sürecinin bir boyutunun niteliklerini de bize verecektir.

- Bu irketler özellikle yabancı mallarının rekabeti kar ısında ve bazı ba ka özgül nedenlerle zor duruma dü en Osmanlı'daki temel üretim birimlerinin bir araya gelerek olu turdukları yapılardır. Bu durum sadece Osmanlı Devleti'ne özgü de ildir ve Almanya ve ngiltere örneklerinde de rastlandı ı gibi üretim teknolojisinin geli imi, makineli üretimin üretim süreçlerine uygulanması gibi nedenlerle rekabete dayanamayan bu tarz küçük üretim yapılarının bir araya getirilmesi süreci olarak de erlendirilmelidir.
- Bu irketlerin kurulması di er pek çok Avrupa ülkesinde de oldu u gibi Devlet'in iznine tabiidir.
- Bazı irketlerin kurulu unda Islah-ı Sanayi Komisyonu'nun önerileri temel alınırken, bazı irketlerin kurulu unda da esnafın toplu halde irketle me talebi bu süreci ba latmı tır.
- Kar ıla tıkları ya da kar ıla acaklarını tahmin ettikleri sermaye sorununu giderebilmek için çok sayıda esnafın bir araya gelmesi ile olu mu ve hisse senedi çıkarma yoluna gitmi lerdir. irketlerde genelde devletin de hissesi vardır. Yüksek sermaye ihtiyacı rekabet kar ısında ba vurulan bir zorunluluk olarak aç ı çıkmaktadır.

- Debbalar örneğinde de görüldüğü gibi rekabette kısmen ve zaman zaman fiyat avantajları yoluyla öne geçebilmektedirler.
- İrketlerin Türkiye Cumhuriyeti tarihinde görüldüğü üzere Aile Tipi İrketleme örneğinden ziyade çok ortaklı bir yapıya sahip oldukları anlaşılmaktadır.
- İrketlerin, İrketleme sürecine devletten çeşitli imtiyazlar olarak girişimleri anlaşılmaktadır. Bu imtiyazlar arasında damga ve gümrük vergisi muafiyeti, ithalatta İrket mensuplarına öncelik, genelde on iki yıl süre ile imtiyaz hakkı, kamu kuruluşlarının ihtiyaçlarını ayrılmış olarak bu İrketlerden temin etmesi, arsa tahsisi, ucuz fiyattan hammadde ihtiyacının karşılanması gibi uygulamalar yer almaktadır.

Osmanlı Devleti'nde Anonim İrketler

Esnafların özellikle rekabet sonucu birleşerek İrket oluşturmaları sürecinin yanı sıra 19.yy.'ın ikinci yarısı Osmanlı Devleti'nde Anonim İrketleri'nde ilk kurulmaya başladığı dönem olmaktadır. 1851 yılında Osmanlı Devleti'nde ilk Anonim İrket kuruluşu Tur. İrket-i Hayriye, Osmanlı Devleti'nde kurulan ilk anonim İrket'tir. "Bozaziçi'ne rahatın artması ile ulaşımın emniyet ve rahatlıkla gerçekleşmesi için bir vapur İrketi kurma fikrini ilk ortaya atanlar XIX.yy Osmanlı İyisi hayatının tanınmış simalarından Cevdet ve Fuat Paşalar'dır... Cevdet ve Fuat Paşa İrket-i Hayriye'nin kuruluşunda hem Bozaziçi'ne gidiş geliş rahatı ve emniyete erdirmek hem de batıda olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde kurulması istenen anonim İrketlere dair bir ilk örnek oluşturmayı amaçlamışlardır" (Koraltürk, 1992, 6-7). E.Tutel (1994), İrket-i Hayriye'nin kuruluşu nedenleri arasında, Koraltürk'ün belirttiklerinin yanında ticimacılığın yabancı kumpanyaların rekabetinden kurtarmanın da etkili olduğunu ifade etmektedir (Tutel, 1994, 18). Yukarıda tanzimat sonrası Osmanlı'da yeni tip bir İrketleme hareketinin başladığı vurgulanmıştır. İrket-i Hayriye batı tipi bu İrketleme formunun ilk örneğidir. İrket, anonim İrket formunda kurulmuştur. 6 milyon kuruşluk sermaye ve her biri 3000 kuruştan 2000 hisse ile kurulmuştur. (Koraltürk, 1992, 9) Hissedarlar arasında padişah, paşalar, tüccara ve bankerlere kadar çeşitlilik görülse de Koraltürk'ün belirttiği üzere pay sahiplerinin önemli bir bölümü tüccar ve bankerlerdir, bankerler aynı zamanda yönetimde de söz sahibi görünmektedir... İrket-i Hayriye'nin kurulmasında özellikle sermayenin oluşumu, Osmanlı toplumunda çeşitli kesimler arasında kapitalist gelişme yönünde bir fikir birliğine işaret etmekteydi (Koraltürk, 1992, 10). Koraltürk'ün İrket-i Hayriye deneyiminden çıkardığı önemli bir sonuç, çokça vurgulanan Osmanlı-Türk devletinin

antikapitalist bir karakterde oldu u yanılması aksine “bu dönemde devletin kapitalist e ilimleri engellemedi i hatta te vik etti i yönündedir” (Koraltürk, 1992, 36). Kapitalist e ilimlerin güçlenmesi, daha önceden esnaf öğütlenmeleri üzerinden gerçekleştirilen faaliyetlerin artık irketler üzerinden gerçekleştirilmesi anlamına gelmekteydi. Bu durum irket-i Hayriye'nin kurulma sürecinde de belirgin olmu tur. Önceleri pazar kayıkları ile ve dolayısıyla kayıkçı esnafı üzerinden sağlanan ulaşım zaman içinde önce Tersane-i Amire vapurları ama daha sonra da özellikle irket-i Hayriye'nin kurulması ile ayrılmış olarak bu irketler üzerinden sağlanmaya başlamıştır. Bu sürecin pre-kapitalist unsurları temsil eden kayıkçı esnafı için anlamı Takvim-i Vekayi gazetesinde, bu olayın duyurulmasından açıkça anlaşılabilir. “Bu durum her ne kadar Bo az'da imdi ulaşımı sağlayan kayıkçı esnafının kârına zarar verir gibi görünmekteyse de kayıkçı esnafı yine Bo az'ın bir iskelesinden diğer iskelesine veya karı kıyıda iskelelere yolcu taşımaya devam edecektir. Bo aza gelenler arttıkça, onların mü terisi de o oranda fazlalaacaktır. Kayıkçılardan bazıları önceki kadar ulaşamazlarsa başka arayacaklar ya da memleket ve köylerinde kalacaklardır, ehirlere göç etmeyeceklerdir. Arazi ve tarlalarında uğraşarak Memalik-i Osmaniye'ye yararlı olacaklardır. Kayıkcılık için taşradan gelen kişiler, ayrıca acemi olduklarından kayıkcılık öğreninceye kadar birçok kazalara neden oluyorlar. Böylece bu kazalar da önlenemez, birçok kişi bozulmayacaktır”(Tutel, 1994, 21).

Osmanlı Devleti'ndeki ikinci Anonim irket ise 1856'da kurulan Osmanlı Bankasıdır. Bir İngiliz bankası olarak Ottoman Bank adıyla 1856'da kurulan banka daha sonra 1863 yılında Fransızların ortaklığı ve eski bankanın kapatılması ve hisselerinin devri ile Bank-ı Osman-i Şahane ismiyle faaliyetini sürdürmeye başlamıştır (Eldem, 1999, 12). Osmanlı Bankası 1856 yılının hemen öncesinde Osmanlı maliyesinin özellikle Kırım savaşının da etkisiyle gittikçe zor duruma düşmesini ve özellikle 1854 ve 1855 borçlanmalarının yarandığı bir dönemi takip eden bir süreçte kurulmuştur (Autheman, 2002, 15; Eldem 1999, 26-27). Eldem bu döneminin anlamını şöyle ifade etmiştir: “Osmanlı imparatorluğu'nun ya amak istiyorsa uluslararası finans dünyasının baskısına boyun eğmek zorunda oldu unu artık herkes görüyordu” (Eldem, 1999, 27). Diğer yandan bankanın kurulması bir anlamda tanzimat ile başlayan modernleşme hareketinin bir ürünü olarak değerlendirilmektedir (Autheman, 2002,15), Banka 1856 yılında her biri 20 sterlin olmak üzere 25.000 hisseli 500.000 sterlin sermaye taahhütü ile kurulmuştur (Autheman, 2002, 23; Eldem 1999, 42). Hissedarların sorumlulukları yatırılan sermayenin ik katı ile sınırlıydı (Autheman, 2002, 23). Banka bir yandan Osmanlı'daki birikim süreci, diğer

yandan uluslararası eklemlenmeye uygun olarak bir ticaret bankası olarak kurulmu tur. “Bir mevduat, tedavül, iskonto bankası ve ticaret sandı ı olarak çalı acak ve ticari alı veri lere teminat sa layıp kolayla tıracak her türlü i lemi yapacaktı”(Autheman, 2002, 25). “Bankanın faaliyetleri esas olarak ticari i lemlerle özellikle de senet ve poliçe iskontosu ve mevduat bankacılı ıyla sınırlıydı (Eldem, 1999, 56). Banka buna binaen ticaretin yo un oldu u Galata, zmir, Beyrut, Bo dan, Bükre gibi yerlerde ubeler açtı (Autheman, 2002, 24). Bankanın faaliyetleri zaman içinde dalgalı bir seyir izlemekteyse de devam etmekteydi. Di er yandan bu dönemde yerli finans çevrelerinin özellikle kambiyo ve hükümete borç verme gibi konulardaki rekabetinden dolayı Osmanlı Bankası ile dü manca bir ili ki içine girdikleri de bilinmektedir (Eldem, 1999, 57). Autheman, Osmanlı’daki kamu maliyesi krizinin Osmanlı Bankası’nın faaliyetleri önünde bir engel olu turdu unu, Ottoman Bank’tan, Bank-ı Osman-i ahane’ye geçi in de böylesi bir süreçte gerçekleştirilme vurgular (Autheman, 2002, 29). Eldem Bank-ı Osman-ı ahane’nin kurulmasını Osmanlı Devleti’nin yeni dünya düzenine ayak uydurma çabalarının en somut i aretlerinden biri olarak de erlendirilmektedir (Eldem, 1997, 17). 1863 yılındaki bu de i imin en önemli özelli i bankanın Osmanlı Devleti’nin bir zamandır arayışında oldu u emisyon yetkisine sahip bir banka haline getirilmesidir. Bu dönemden sonra bankanın devlet ile ili kili yönü öne çıkmı ancak özellikle yüzyılın son çeyre inde bankanın ticaret ve i bankacılı ı i lemleri de artarak önem kazanmaya ba lamı tır (Eldem, 1997, 207).

1857 yılında, ngilizler tarafından Aydın- zmir bölgesindeki sosyal ya am ve ticaret hayatı üzerinde oldukça etkili olacak demiryolu in aatımı yapacak olan zmir’den Aydın’a Osmanlı Demiryolu irketi’nin kuruldu u görülmektedir (Kurmu , 1983, 38-39). zmir’in o dönem için imparatorlu un, ticaret ili kisi üzerinden kapitalizm ile en yo un biçimde entegre olmu bölgelerinden biri olması, dolayısıyla bu bölgenin demiryolu hattı ile daha iç bölgelerle ili kilerinin güçlenmesinin ticareti ve karları arttıracak ı beklentisi böyle bir irketin kurulmasının arkasında yatan temel bir neden olarak ortaya çıkmaktadır. Osmanlı Devleti’nden aldığı imtiyazla 1857’de kurulan irketin sermayesi 1.200.000 sterlin’di (Akyıldız, 2005, s.19) ve her biri 20 sterlin de erinde 60.000 hisse senedi satı a çıkarılmı tı (Kurmu , 1983, 39; Akyıldız, 2005, 21). Hisse senetlerinin 15.000’inin Osmanlı Devleti içinde satı ı sözleşmeye ba lanmı tı. Ancak mali zorluklar padi ahın te vik için 500 hisse almasına ra men hisselerin ancak 8000’inin satılabilmesini sa lamı tı. Geri kalan 7000 hisse ise hazine adına alınmak durumunda kalınmı tır. Yurt dı nda satı a sunulan hisselerin ise

tamamı kısa zamanda satılmı tır (Akyıldız, 2005, 21). İrketle tanınan imtiyazlar ise oldukça önemliydi. “Demiryollarının yapılması, i letilmesi ve yenilenmesi için gerekli mallar gümrük vergisi ödenmeden Türkiye’ye sokulabilecek ve demiryollarının yapımı sırasında İrket hükümete ait olan toprakları, madenleri ve ormanları bedava kullanabilecekti. Demiryolunun i letmeye açılmasından sonra İrket hattın 45 kilometre çevresinde bulunan madenleri az bir vergi vererek i letmek hakkına da sahip oluyordu. Bütün bunlara ek olarak, Osmanlı hükümeti, İrketin yönetimine hiçbir biçimde karı mamaya söz verdi i gibi Aydın demiryolu ile rekabet edebilecek İrketlerin kurulmasını da önleyecekti” (Kurmu , 1983, 38). Aydın demiryolunun yapımında İrket toprak kayması, finans sorunları gibi çe itli güçlüklerle kar ıla mı tır (Akyıldız, 2005, 23-29). Ancak bu süreçte tek güçlükle kar ıla an İrket de ildir. Bölgede demiryolu gelmeden önce ula ımın ve ta ımacılı ın develer ve katırlarla yapıldı ı ve çok ciddi bir mebla a ula tı ı dü ünülürse¹⁰, “demiryollarının bölgeye girmesiyle birlikte bu kadar büyük bir sektör de zarara u ramı oluyordu. Bu yüzden demiryollarının gelmesi ile bölge, söz konusu geleneksel nakliye ve ula ım sistemleriyle, modern ula ım ve nakliye sistemi arasında kıyasıya bir rekabete sahne olur” (Akyıldız, 2005, 39). Burada Akyıldız’ın nakliye ve ula ım sistemleri arasında bahsetti i rekabet aslında bu sistemlerin ta ıyıcısı olan toplumsal kesimler arasında ya anan bir toplumsal olgu olarak dü ünülmelidir.

Demiryollarının da etkisi ile birlikte geli en i çile me süreci son dönem Osmanlı Devleti için politik sonuçlarına 1908 grevleriyle ula acaktı. Aydın demiryolu i çileri de 18 A ustos 1908’de günlük çalı ma saatlerinin 10.5 saatten, 8.5 saate indirilmesi talebiyle bu greve katılacaklardı (Akyıldız, 2005, 56).

Osmanlı’da İrketle me hareketi 1860’lı yıllarda sanayi İrketleri kurmak suretiyle devam etti. Bu çerçevede kurulan bazı İrketlere biraz daha yakından bakmak önemli çıkarımlara olanak sa layabilir.

Filibe Pamuk pli i ve Dokuma Fabrikası; 1865 yılında kurulan fabrika ruhsat tarihi itibarıyla en eski Osmanlı sanayi i letmesidir ve anonim İrket formunda in a edilmi tir. Sahibi van Ye rof’dur. Pamuk ipli i e irmek ve pamuklu bezler dokumak üzere kurulmu tur. Kurulu sözleşme ile mesinin ikinci maddesinde yurt dı ından ithal edilecek olan makinelerden bir defaya

¹⁰ Kurmu , ula ım ve ta ıma için bu yörede 10.000 deve ve 500 katırın kullanıldı ımı bir devenin ta ıdı ı yükün 250-450 kilo arasında oldu unu ortalama günlük hızın ise 30 km oldu unu vurgulamaktadır (Kurmu , 1983, 53).

mahsus vergi alınmayacağı belirtilmiştir. İrket sermayesi iki bin Osmanlı lirasıdır (Kazgan, 1999, 79).

İkinci önemli girişim Davutoğlu Garabet adında bir Ermeni tarafından İstanbul ve İzmir'de kurulmak istenen İker fabrikasıdır. Kazgan'ın belirttiğine göre öne sürülen çeşitli artlara rağmen fabrikayı kurmayı kabul etmiş ancak bu girişimi başaramamıştır (Kazgan, 1999, 80-83). Öne sürülen artların bazıları anlaşılabilir olsa da Kazgan dayatılan bu artlara rağmen bir fabrika kurmanın imkânsız olduğunu vurgulamaktadır ve bunu imtiyaz ruhsatını veren bürokrasinin olumsuzluğu ile açıklamaktadır (Kazgan, 1999, 80-81). Ancak bu başarısızlığın açıklanmasında yine Kazgan'ın kendisinin de vurguladığı, İker ithalinden büyük para kazanan Beyoğlu mösyölerini de unutmamak gerekir. Kaldı ki “bunların Babıali'de ve Saray'da maaşlı adamları bile vardır.”(Kazgan, 1999, 81-82).

Tubuni Mobilya Fabrikası; Tubuni mobilya fabrikası aslında bir Ermeni'nin kurduğunu ama zamanla ödenemeyen kredi borçları nedeniyle Tubuni ailesine kalan bir fabrikadır. Fabrika'da çeşitli mobilya ve dekorasyon eşyası üretilmektedir. Fabrika'da bir genel müdür, imalat müdürü, kasadar, muhasebeciler, puantörler, depolamacılar, nezaretçiler, tercümanlardan başka, 350 işçi ve 50 ustabaşı bulunmaktadır. İşçilerin hala çeşitli loncaların üyeleri olmalarının, işçi-i veren arasında Avrupa'da görülen çatışmanın Osmanlı'da yaşanmasının önünde bir engel teşkil ettiği vurgulanmaktadır. Kısa dokuz saat olan çalışma süresi yazın on saate çıkıyordu. İşçilerin nitelikli işçi, niteliksiz işçi ve çırak olarak ayrı ayrı ücretlendirildiği anlaşılmaktadır. Bunun dışında Kazgan'a göre “Tubuni Fabrikası örneği, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde başlangıcı ve bugüne kadar gelecek büyük başarıları kaydedip ihracat gücüne erişmiş mobilyacılığımızın ilk başlangıcı sayılabilir. Tubuni fabrikasında yetişen ustalar daha sonra başka fabrikalar ve atölyeler kuracaktır.... Onların atölyelerinde yetişen ustalar bugünkü Türk mobilyacılığının anı ve şerefini oluşturacaklardır” (Kazgan, 1999, 86-90).

Osmanlı'da özellikle İstanbul kenti içinde artan nüfus ve ticari faaliyet ile birlikte ulaşımın gitgide bir sorun haline gelmesi ile 1869 yılında İstanbul Tramvayları Anonim İrketi¹¹ Rum

Adami Karapanas'a verilen ayrıcalıklarla kurulacaktır (Kazgan, 1989,91-92). Gülersoy bu konuda ilginç bir ayrıntıyı vurgular. Ona göre İrketin kurulması sözleşme yapıldıktan,

¹¹ Ç.Gülersoy İrketin adına İstanbul konmasının yanlı olduğunu belirtir. Gülersoy, İrketin adının Dersadet Tramvay İrketi olduğunu vurgular (Gülersoy, 1989, 11-12).

imtiyaz alındıktan sonra olmu tur. Yani sözleşme henüz kurulmamış olan, kurulacak bir şirketle Osmanlı Devleti arasında gerçekleştirilmiştir (Gülersoy, 1989, 12). Sözleşme verilen imtiyazın süresi 40 yıl olarak belirlenmiştir (Kayserilio lu, 1998, 41). Şirketin sermayesi 400.000 Osmanlı lirası olup, her biri 20 lira olmak üzere 20.000 hissedenden ibaret olacaktır (Kayserilio lu, 1998, 41). Şirketin kurulması özellikle arabacı gedikleri-esnafı zor durumda bırakacaktı, buna çare olarak da şirket bu esnafı i e almayı taahhüt ediyordu. Kazgan'ın belirttiğine göre şirket Cumhuriyet devrinde Türk yönetimine devrine kadar faaliyetini büyük bir başarı ile sürdürmüştür. 1908 devriminden sonra 1918-22'e kadar başarı gösteren işçi ve personel grevleriyle pek fazla karı karıya kalmış olmasına rağmen, gerek yöneticilerini ve çalışanlarını gerek hissedarlarını tatmin bakımından, Avrupa'da dahi örnek bir işletme idi" (Kazgan, 1999, 97).

Osmanlı'da yukarıda belirtilen şirketlerle birlikte, 19.yy'ın son çeyreğinde Osmanlı Kibritleri A. 'den Üsküdar, Kadıköy Su Şirketi'ne, Fes Fabrikası'ndan, Göksu Tula Fabrikasına, Ahırkapı Fanila fabrikasından, Erdek Konya ve Pa abahçe Mum Fabrikasına, Hereke Fabrikası Hümayun'a kadar çeşitli şirketlerin varlığı gözlenmektedir.¹²

19. yüzyılın sonları, aynı zamanda dolaysız yabancı yatırımların Osmanlı Devleti'ndeki varlığında artışların görüldüğü bir dönem olmu tur. "Osmanlı İmparatorluğu'ndaki dolaysız yabancı yatırımlar 1860'lardan 1880'lerin sonuna az çok sabit kalmışken, 1890-1914 döneminde üç kat artmıştır"(Quataert, 1987, 18). Bu sürece paralel olarak, bu dönemde, Osmanlı Devleti'nde belirli alanlarda faaliyet göstermek üzere imtiyaz hakkını almış yabancı şirketlerin faaliyetleri dikkat çekmektedir. D. Quatert (1987), bunlardan dördü üzerinde özellikle durmu tur. Reji Şirketi (1884), Ereli Kömür Şirketi (1896), Anadolu Demiryolu Şirketi (1893), Dersaadet Rıhtım Şirketi (1890). Bu şirketlere biraz daha yakından bakmak dönemin şirketleşme sürecini daha iyi anlayabilmek için gereklidir.

Osmanlı maliyesinin bozulması ile en önemli gelir kaynaklarından biri olan tütün tekeli ve tütün ürünü Düyun-u Umumi'ye devredilmiştir. Takip eden süreçte, Düyun-u Umumiye, hükümet ve üç banka grubu (Osmanlı Bankası, Credit Anstalt ve Bleichröer) arasında 1883 yılının Ocak ve Mayıs aylarında görüşmelerin tamamlanmasıyla Nisan 1884'de otuz yıl süreli imtiyaz verilerek Reji Şirketi kuruldu ve Düyun-u Umumiye tekel hakkını bu şirkete devretti. Düyun- Umumiye bu devir karlılığı olarak ilk yıldan sonrası için her yıl 750.000 lira alacaktı.

¹² Ayrıntılar için Kazgan 1990'a bakılabilir.

Bu pay ve temettü ödendikten sonra yarım milyon liraya kadar olan karların yüzde 30'u hükümete, yüzde 35'i rejiye, yüzde 35'i rejiye ödeniyordu. Bir milyon liraya ulaşan karlarda ise hükümet payı yüzde 39, reji payı yüzde 34, Düyun-u Umumiye'nin payı ise yüzde 27 idi (Quataert, 1987, 23-24). İrket ihraç edilen kısım hariç tüm tütün üretimini satın almayı kabul etmişti. Böylelikle tütün üreticileri bir anda kendilerini denetleyen ve vergileri toplayan yabancı bir irketle karşı karşıya kalmışlardı. Reji irketinin varlığı bir yandan iştirak me sürecine ivme katarken¹³, diğer yandan toplumsal nitelikli birçok sorunu da beraberinde getiriyordu. Quataert, bu anlamda bir yandan rejinin faaliyete başlaması ile birlikte 300 kadar tütün fabrikasının sürekli olarak kapandığını, çok sayıda Osmanlı girişimcisinin zarar uğradığını, özellikle Samsun ve Trabzon gibi bölgelerde Reji'ye karşı çok sayıda çiftçi ayaklanmaları olduğunu ve özellikle tütün kaçakçılığının hükümetin de göz yumduğunu, Reji'ye karşı bir direniş olduğunu ama tütün tekeli, ihracatı kapsamadığı için bu sürecin tüccarın çıkarına çok fazla dokunmadığını vurgulamaktadır (Quataert, 1987). Bu anlamda Reji irketi, toplumsal yapıdaki farklı sınıfların ve farklı çıkar gruplarının irketle me süreçlerinden nasıl farklı etkilendiğinin ve tepkilerinin de nasıl farklılaştığının güzel bir örneği olarak değerlendirilmelidir.

Ereğli Kömür İrketi, 1896 yılında "elli yıllık bir süre için Zonguldak'ta Ereğli madenleri kıyısında bir liman ve rıhtımlarının inşaatı, yönetme ve işletme ve imtiyaz fermanı veya imparatorluğun yasa ve kurallarında belirlenen koşullar çerçevesinde irketin tasarrufunda bulunacak bütün kömür madenlerinin işletilmesi ve madenlere hizmet götürmek amacıyla demiryolu kavaklarını inşaat etmek" üzere kuruluyordu (Quataert, 1987, 50). İrket, Fransız sermayesine dayanmaktaydı. Ereğli İrketi'nin konumuz açısından en önemli özelliği, kapitalizmin gelişme sürecine paralel olarak karşılaşılan iştirak sorunlarıdır. Bu sorunlar kapitalist sistemle eklemlenmenin nasıl bir özgüllük taşıdığına dair önemli bilgiler vermektedir. Bu anlamda tarımdan henüz kopmamış ve kendisini köylü olarak değerlendiren iştirak varlığı, bu nedenle özellikle hasat vb. zamanlarda iştirak gelirinin gelmemesi, iştirak toprak ile olan bağlarının devam etmesi nedeniyle irkete olan bağlarının zayıflığı, tarımda çalışmayan köylüyü iştirak etmeye teşvik etmek, iştirak çekebilmek adına konut vb. gibi önemli yatırımların yapılması, üretimin nitelikli eleman ihtiyacı gerektirmesi, varolan köylü iştirak nitelik sorunu, bu nedenle yabancı iştirakçi çalıştırma, yabancı iştirakle yerli iştirak

¹³ Quataert, 1883 yılında tütün tekelinin işletilmesi Düyun-u Umumiye'nin elindeyken iştirak sayısının 4500 olduğunu, Reji sürecinde bu sayının 1887 yılında 5602, 1899'da ise 8814 olduğunu belirtir. (Quataert, 1987, 27)

arasında eşitsizlik ve bu durumların yol açtığı sorunlar bu anlamda önem kazanmaktadır (Quataert, 1987). Diğeryandan Osmanlı Devleti'ndeki diğer irketlerde olduğu gibi 1908 grevleri Ereli irketi'ni de etkilemiştir. Quataert, 1908 yılında irkette dört grevin yapıldığını vurgulamaktadır (Quataert, 1987, 62).

Özellikle grevler üzerinden Osmanlı'daki ilk önemli deneyimlerin yanı sıra bir diğer örnek Alman sermayeli Anadolu Demiryolu irketi'dir. irket imtiyaz hakkını 1889 yılında elde etmiştir. Demiryolları Quataert'in ifadeleriyle yeni bir işçi sınıfının doğmasına yol açmıştır (Quataert, 1987, 67). Bu anlamda demiryolları bir yandan toplumsal ve ekonomik olarak coğrafyaları birbirine bağlar ve merkezi hükümetin vergi gelirlerini artırırken diğeryandan da hızla işçilemeyi beraberinde getirmiştir. Anadolu Demiryolu irketi için de böyledir. irket farklı etnik kökenlerden Osmanlı uyruklu işçi çalıştırdığı gibi, Avrupalı işçileri de istihdam etmekteydi (Quataert, 1987, 71). Çeşitli bölgelerden insanların çalışmak adına buralara gelmesi işçi sayısında önemli artış anlamına geliyordu. Ancak zaman içerisinde irket içinde işçiler üzerindeki tahakkümün türlü yollarla artması, çalışma saatleri, ücret düzeni gibi sorunlar diğeryandan 1907 ve 1908'in enflasyonist ortamı işçiler için koşulları iyice zorlaştırmaktaydı. Bu süreç 1908 yılında kurulan sendika ve bir ay sonra çıkılan grev ile mantiki sonucuna ulaşmıştır. Böylelikle işçi sınıfı kurduğu sendika üzerinden irket ile mücadele etmeye başlamıştır. Özellikle ücret artışına dayanan ama toplamda 22 maddeden oluşan talepleriyle irket ile mücadeleye başlayan sendika, daha sonra kendi içinde ayrılıklar yaşayarak başarılı olamayacaktır. Osmanlı Devleti'nin irket'e verdiği kilometre garantisi, işçilerin grev silahı karşısında irketin silahı olmuştur (Quataert, 1987). Anadolu Demiryolu irketi bu anlamda, kapitalist gelişmenin sınıf mücadelelerine dayalı içeriğini ortaya koyan önemli bir deneyimdir.

Bir başka önemli deneyim ise 1890'da liman tesisleri kurma ve işletme imtiyazı verilen Dersaadet Rıhtım irketi deneyimidir. Ticaretin gelişmesi ve özellikle buharlı gemilerin artan önemi limanların modernizasyonunu gündeme getirmiştir, Dersaadet Rıhtım irketi de bu vesileyle kurulmuştur. irketin tarihi çok önemli bir yanıyla önceden liman işçileri, hamallar ve mavnacılar tarafından yapılan işlerin, limanın modernizasyonu ile irketin eline geçip geçmesi yönündeki ciddi mücadelelere işaret eder. Bu anlamda lonca ve işçiler, irket, tüccar ve devlet arasındaki çatışmalı sürecin belirginlik kazandığı bir deneyimdir. Buradaki işçi hareketlerinin özgün bir yanı olduğu vurgulanmalıdır. Örneğin Anadolu Demiryolu

irketinde oldu u gibi burada a ırlıklı olarak sorun ücret düzeyi ile ilgili de ildir. Daha ziyade i in kendisinin, modernizasyon süreciyle ortadan kalmasıyla ilgilidir. Quataert böylesi bir direni ile Luddist hareket arasında benzerlik kurmaktadır (Quataert, 1987).

Pre-kapitalist yapı-norm, kurum ve süreçlerin, kapitalist bir forma do ru evirildi i bir süreçte Osmanlı Devleti'nin dünya kapitalizmi ile kurdu u ili ki biçiminin genel çerçevesini belirledi i anonim irketle me sürecinin özelliklerine yukarıda de inilen irket deneyimleri üzerinden toparlayıcı bir bakı anlamlı olacaktır.

- Bu süreç, Osmanlı'nın dünya kapitalizmi ile kurdu u ili kinin biçimine ba lı olarak ticareti geli tirici bir süreç olmu tur. Artan ticaret bir yandan ticaretin finansmanı sorununu ve tabii ki çözüm aray ını beraberinde getirmi tir. Bu vesileyle Osmanlı'da ilk bankalar kurulmaya ba lamı tır. Osmanlı Bankası bunun en iyi örne idir. Ticaret üzerinde kurulan bu ili ki aynı zamanda mekânsal hareketlili i de arttırmı , özellikle stanbul gibi ticaretin merkezi konumunda olan ehirlerde artan nüfus ve hareketlilik ula ıma yönelik irketlerin ortaya çıkması ile birlikte geli mi tir. Bu çerçevede Tramvay irketi ve irket-i Hayriye örnek verilebilir. Bir üçüncü etki olarak dünya kapitalizmi ile ticaret üzerinden girilen ili ki liman kentleri ile iç bölgeler arasında ula ım sorunun giderilmesini amaçlayan çözümler üreten irketlerin olu masını beraberinde getirmi tir. Aydın- zmir Demiryolu irketi bunun tipik bir örne idir. Bu Demiryolu irketi civarda ya ayan insanların ya am tarzı ve toplumsal ili kileri üzerinde çok önemli etkiler yaratmakla birlikte, i çile me, i ç i yaratma süreci açısından da önemli toplumsal sonuçlara sahiptir.¹⁴
- Yine Tramvay irketi örne inden hareketle, kapitalist geli me süreçlerinin pre-kapitalist kurumsal olu umları nasıl çözdü ü ve hatta kendi içinde nasıl dönü türdü ü gözlenebilir. Bu irketin kurulması açıkça arabacı gedikleri-esnafını çözülmeye itmi ve süreç sonucunda daha önce esnaf bünyesinde kendi i ini yapmakta olan insanlar irketin çalı anı konumuna gelmi tir. Benzer durum irket-i Hayriye'nin kurulu u ile kayıkçı esnafı ya da Aydın Demiryolu irketi'nin kurulmasıyla zarar gören deveci-kervancılar için de geçerlidir. Bu durum aslında Osmanlı Devleti'nin pre-kapitalist yapısının ta ıyıcısı konumunda olan gedik-lonca ve yeniçeriler arasındaki ittifaka dayanan yapının, Osmanlı Devleti kapitalist sistem ile eklemlendikçe çözümlenmesinin

¹⁴ Özellikle Kurmu 1983, bu hususu ayrıntılı bir biçimde tartı maktadır.

tipik bir örneği olarak görülmelidir. Eklemlenme biçiminin ticaret ilikileri üzerinden gerçekleştirilmesi lonca tarzı örgütlenmelerin çözülmesini beraberinde getirirken, tarımsal ihracata, sanayi ithaline dayanan bir sınıf olumunu destekliyordu. Ancak Dersaadet Rıhtım İrketi örneğinde liman ilikleri loncasının bu sürece nasıl güçlü bir dirençle karşılık verdi i ve böylelikle cumhuriyete kadar varlığını sürdürdü ü de unutulmamalıdır.

- Ancak pre-kapitalist yapılar her zaman kapitalist gelişimin önüne bir engel olarak çıkmıyordu. Kapitalist sistem gelişme sürecini destekleyecek pre-kapitalist yapı ve olumlarla ilikili birli ini de gözetiyordu. Örneğin Tubuni Mobilya Fabrikasında, ilikilerin 12 ayrı loncaya üye olmaları, lonca ilikilerinin ilikili-i veren yakınlığını sağlamada, ilikili barlığını devamlı kılmada, ilgili dönemde özellikle Avrupa'da ilikili-i veren çatı malarının arttığı dü ünüldü ünde önemli bir rolü oldu u o dönemin yazarlarınca da özellikle vurgulanmaktaydı. Diğer yandan Ere li İrketi örneğinde de ilikilerin topraktan tam manasıyla kopmamasının bir yandan ilikili dirençleri önünde bir engel oluyordu u ama diğer yandan da İrket için olumsuz sonuçları oldu u görülmü tür.
- Osmanlı Devleti'nde sanayi İrketlerinin yaygın bir biçimde kurulamaması Osmanlı Devleti'nin sahip oldu u dü ünülen bürokratik yapısı ile açıklanmaktadır. Oysaki kapitalist sistemle eklemlenme sürecinin önemli bir di er yanı sanayi ve ticareti temsil eden kesimler arasında çıkar farklılı ının-çatı masının do masıdır. Bu gruplar güçleri ölçüsünde devlet düzeyinde de daha etkilidirler. Bunun iyi bir örneği Garabet'in İker Fabrikası kurma denemesidir. Garabet'in İker fabrikası kurması İker ithalinden büyük para kazanan Beyolu tüccarları için olumsuz bir sonuç do uracaktır. Babıali'de ve Saray'da maa lı adamları bile oldu u bilinen bu tüccarların etkileri yok sayılarak, Garabet'in İker fabrikası kurma sürecinin engellenmesinin salt bürokratik mekanizmalarla açıklanmaması gerekir. Kapitalist sistemle kurulan iliki süreci çıkarları artarak farklıla tırmakta, bu çıkar mücadelelerinin devlet düzeyinde sonuçlanması ortaya çıkan sonuçların da devlete ilikili kin ve bürokratik sonuçlarını gibi de erlendirilmesine yol açmaktadır.
- Osmanlı Devleti'nde kurulan İrketlere daha önce de belirtti imiz gibi devlet tarafında çe itli te vikler verilmektedir. Bu durum ilk sanayi İletmesi olan Filibe Pamuk plisi ve Dokuma Fabrikası örneğinde de görülebilir. Ökçün daha genel olarak 19.yy'ın

ikinci yarısında Osmanlı'da kurulan sanayi şirketlerine verilen imtiyazları incelemiştir. (Ökçün; 1971:68-76) Buna göre şirketlere, i- imtiyaz sahibine tanınan tekel hakkı, ii- makineler diğer araç ve gereçler için gümrük muafiyeti, iii- inaat malzemeleri için gümrük muafiyeti, iv- arazi tahsisi, v- dı arıdan getirilecek bazı hammaddeler için gümrük muafiyeti, vi- fabrikada kullanılacak hammaddeler için iç gümrüklerden muafiyet, vii- boğaziçi arazide bulunan hammadde kaynaklarının kullanımı, viii- bazı hammaddelerin kullanımında tekele benzer rüşhan hakkı, ix- fabrika mamülleri için iç gümrüklerden muafiyet vs.. gibi tanınan kolaylıklar gibi ayrıcalıklar tanınmaktadır.

- Yukarıda verilen örneklerden de görülebileceği gibi Osmanlı Devleti'nde kurulan şirketlerin çoğu azınlıklık olarak tabir edilen Ermeni ve Rumlara aittir. Bu durum Osmanlı'dan T.C'ye sermaye birikiminde yaşanan ulusal dönüşüm sürecinin önemli bir belirleyeni ve Osmanlı'dan T.C'ye şirketlerde bir süreklilik olmamasının da önemli bir nedeni olarak düşünülebilir. Örneğin "bir tahmine göre süre içerisinde Osmanlı imparatorluğunda tüm sanayi kuruluşlarındaki sermayenin %10'u yabancılara, %50'si Rumlara, %20'si Ermenilere, %5'i Yahudilere ve yalnızca %15'i Müslüman Türklere aitti." (Tadelen,169).
- Özellikle büyük ölçekli üretim yapan imtiyazlı yabancı şirketlerle birlikte artan oranda işçilerin menfaatleri gözlenmektedir. Bu sürece paralel olarak işçi eylemleri, grev ve sendikalar belirleyici olmaya başlamıştır. Bu şirketlere ilişkin deneyimler, yerli – yabancı ayrımının, kapitalist – işçi ayrımının, nitelikli emek – niteliksiz emek ayrımının ve toplumun farklı kesimleri arasındaki çıkar farklılıklarının belirginleştiğini gösteren örneklerdir. Bu deneyimler bahsedilen diğer şirket örnekleriyle beraber, şirketlerin sadece ekonomik – yönetsel yapılar olmadığını, toplumsal ve politik bir içeriğe ve öneme de sahip olduklarını göstermektedir.

Osmanlı Devleti'nin kapitalist sistem ile kurduğu ticarete dayalı eklenmesi kişisel kurumsal düzeyde de kendisini ifade etmiştir. Bu çerçevede başta İstanbul'da olmak üzere Anadolu'nun birçok yerinde tüccar kesimin ihtiyaçlarını karşılayacak, düzenlemelerini yapacak ve taleplerini dile getirecek yerli ve yabancı çok sayıda Ticaret Odası'nın kurulduğu görülmektedir. Osmanlı'daki ilk Ticaret Odaları yabancılara aittir. Bu çerçevede 1870 yılında kurulan Dersaadet Avusturya Macaristan T.O, Osmanlı'daki ilk ticaret odasıdır. Bunu 1883'te Dersaadet İtalyan T.O, 1885'te Dersaadet Fransız T.O, 1887'de Dersaadet İngiliz T.O, 1891'de Dersaadet Yunan T.O, 1890'larda Belçika T.O, 1903'te Hollanda T.O, 1911'de

Amerika'nın kurdu u Memalik-i arkiye T.O, 1913'te Dersaadet Rus T.O izlemi tir. İlk yerli ticaret odası ise Dersaadet Ticaret Odası olarak 19 Ocak 1880'de kurulmu tur. Bunu 7 Temmuz 1880'de Dersaadet Sanayi Odası takip etmi ancak sanayi odasının faaliyete başlaması 1889'a kadar mümkün olmamı tır (Koraltürk, 1999). İstanbul dı ında Anadolu'da da çok sayıda ticaret odası kurulmu tur. 1882-1884 yılı verilerine göre ta rada 15 vilayet merkezinde, 11 sancaklarda, 41'de kazalarda olmak üzere toplam 67 ticaret odası bulunmaktadır (Koraltürk, 1999, 47)¹⁵.

Kazgan (1999) batıda Sanayi Devrimi sonradan kendi yasalarını ve hukuki düzenlemeleri getirdi i halde, Osmanlı mparatorlu u'nda kanunlara ve nizamnamelere öncelik verilerek sanayile me sa lama yoluna gidildi ini vurgulamaktadır. Bir di er deyi le Kazgan batıda teknoloji çeki li bir irketle me ve sanayile meye vurgu yaparken, Osmanlı'da bu sürecin harekete geçi te kurumsal-hukuksal dinamiklere sahip oldu unu vurgulamaktadır. Ancak bu salt Osmanlı'ya özgü bir durum olmadı ı gibi, bürokrasinin baskınlı ı ile açıklanması gereken, arızı, çarpık ya da kusurlu bir durum da de ildir. Bu durum “kapitalizmin e itsiz ve bile ik geli me e iliminin” bir sonucu olarak de erlendirilmelidir. Kapitalizmin uluslararası bir sistem haline gelmesi ile birlikte “insanlı ın hiçbir bölümü hiçbir ulus artık dünyanın geri kalan bölümünde yalıtılmı bir biçimde geli emez... Eski kapitalist ülkelerin varlı ı yepyeni bir durum yaratır” (Savran, 1986:65-66). Bu yeni durumu niteleyen, geç kapitalistle mi toplumlarda, eski kapitalist toplumların geçti i tarihsel süreçten geçmeden, onlara ait olan kurumsal-hukuksal-ideolojik süreçlerin varlı ının gözlenmesidir. Bu durum tarihsel olarak özgün bir durumun olu masına yol açar. Eski biçimlerle yeni kurum-hukuk-ideolojiler bir araya geldi inde ortaya yeni bir sentez çıkar. Örne in Türkiye ve Koç örne i üzerinden de görülebilen “yaygın meta dola ımıyla (ticaretle) arkaik kapitalizm öncesi üretim ili kilerinin... bu uzun süre iç içe ya aması böyle bir sentezin ifadesidir. Böylece toplum kapitalizm öncesi üretim tarzından kapitalizme geçi sürecine girdi i halde, bu süreç birçok bakımdan geli mi kapitalist ülkelerin geçti i süreçten farklı bir nitelik kazanır” (Savran,1986:66-67). Dolayısıyla Osmanlı'da teknolojik geli menin zorlaması yerine hukuksal ve kurumsal düzenlemeler aracılı ıyla bu sürece girilmesi oldukça anlalabilir bir durumdur.

¹⁵ Ticaret Odaları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz; Koraltürk, 1999

Dünya kapitalizmi ile meta ve para sermaye hareketliliği üzerinden kurulan ilikilerden bir yandan sanayi şirketlerinin oluşumunu sınırlamakta, diğer yandan faizlerin yüksekliği ve meta ithali yoluyla birikimin önünü açmakta, bu verilere koşullara rağmen kurulmaya çalışılan sanayi şirketleri de yukarıda belirttiğimiz sorunlar yanında bürokratik zorluklar ve düzenlemelere ilişkin sorunlar ve Osmanlı Devleti'nin tarım ve ticaret ağırlıklı yapısı ile uyumlu olarak içiç sorunları gibi nedenlerle çeşitli zorluklarla karşılaşmaktadırlar.

Bu süreçte, ticaret üzerinden kurulan ilikin sanayinin alternatif bir birikim kaynağı olarak cazibesini sınırlaması, ticaret faaliyetlerini yürütenlerin ve ticaret üzerinden birikim sağlayanların ağırlıklı olarak azınlık tabir edilen gayrimüslim unsurlar olması, içileme sürecinin henüz tam manasıyla yaşanmaması, şirketlerin gelişmesini sağlayacak alt yapı, iletişim ve teknolojik gelişmelerin gerçekleştirilmesi önemle üzerinde durulması gereken noktalar. Bir başka önemli nokta da Osmanlı'daki lonca yapısının tekelleşmenin önünde engel oluşturması olabilir.

Sonuç

Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde dünya kapitalizmi ile olan entegrasyonun genel niteliğinin bu süreçte yaşanan şirketleşme deneyiminin genel çerçevesini de belirlediği vurgulanmıştır. İlk olarak serbest ticaret kapitalizmine eklenmenin, ucuz ithal mallardan rekabet anlamında olumsuz etkilenen esnafın şirketleşme yoluyla bu sürece direnebilme arayışına yol açtığı tespit edilmiştir ve bu şirketlerin genel özellikleri tartışılmıştır. Osmanlı'da ilk anonim şirketlerin ortaya çıkması da temelde ticaret üzerinden entegrasyon ilikisinin bir sonucu olarak karşımıza çıkmıştır. Ticaret ve ilikiler olarak para ve borçlanma ilikleri, tüketim, ulaşım vb. gelişmeler şirketleşmenin genel yönünü belirlemiştir. İrişlet-i Hayriye'den Tramvay şirketine, Aydın İzmir Demiryolu şirketinden, Osmanlı Bankası'na ilk anonim şirketler bu çerçevede gelişme göstermiştir. Yüzyılın sonuna doğru rudan yabancı sermaye girişleri gözlenen Osmanlı Devleti'nde şirketleşme, altyapı yatırımlarına yönelik şirketler ile birlikte bir ivme kazansa da bu faaliyetler temelde ticareti destekleyici nitelikte olmuş, sanayi şirketleri ise bürokrasi, içileme sorunları, ticari sermayenin çıkarları, içiç çıkar çevrelerinin etkileri nedeniyle sınırlı bir gelişme göstermiştir.

Kaynakça

Akyıldız A. (2005) *Anka'nın Sonbaharı*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.

Amatori, F., G. Jones (2003) *Business History Around the World*, Cambridge University Press.

Autheman A. (2002) *Bank-ı Osmani-i ahane: Tanzimattan Cumhuriyet'e Osmanlı Bankası*, Osmanlı Bankası Ar iv ve Ara tırma Merkezi Yayınları

Berghof, H. (2001) Business History, içinde *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*.

Bina, C and B. Yaghmaian (1991) Post-war Global Accumulation and the Transnationalisation of Capital. *Capital and Class* 43, Spring 107-130

Bryan, D. (1995) The Internationalisation of Capital and Marxian Value Theory, *Cambridge Journal of Economics*, Vol. 19, No.3, 421-440

Clarke, S (1974) *The Development of Capitalism*. Perspectives on Work, Welfare and Society. Serial Editor: Ian Clegg, First Publ. Sheed and Ward Ltd.

Çizakça M.(1999) *slam Dünyasından ve Batı'da Ortaklıkları Tarihi*, stanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları

Edhem E.(1997) *135 Yıllık Bir Hazine: Osmanlı Bankası Ar ivinde Tarihten zler*, stanbul: Osmanlı Bankası.

Eldem E.(1999) *Osmanlı Bankası Tarihi*, stanbul: Osmanlı Bankası

Gedikli F. (1998) *Osmanlı irket Kültürü, XVI.-XVII. Yüzyıllarda Mudarebe Uygulaması*, stanbul: z Yayıncılık

Gülersoy Ç.(1989) *Tramvay stanbul'da*, stanbul: stanbul Kitaplı ı

Güvemli, O., B.Güvemli (2015), Türk Ticaret Kanunlarının Türk Muhasebe Dü üncesinin Geli mesindeki Etkileri, *MUFTAV Dergisi*, 26-50

basalilgiller A (1999) *Türkiye'de muhasebe ve muhasebe mesle inin tarihi*, Yüksek Lisans Tezi.

slamo lu, H., Ç.Keyder (1977) Agenda for Ottoman History, *Review I*, 1 31-55.

slamo lu, H (1983) Osmanlı Tarihi ve Dünya Sistemi: Bir De erlendirme, *Toplum ve Bilim* 23, 9-39

- Kasaba, R (1993) *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, Belge Yayınları.
- Kay, G (1975) *Development and Underdevelopment, A Marxist Analysis*. Palgrave.
- Kayseriliolu R. S.(1998) *Dersaadetten İstanbul'a Tramvay*, İstanbul: ETT Genel Müdürlüğü
- Kazgan H. (1999) *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İktisat*, Vakıfbank: Creative Yayıncılık.
- Koraltürk M. (1992) *İstanbul'da İktisat Ulaştırma - Hayriye (1850-1945)*, Yüksek Lisans Tezi.
- Koraltürk M (1999) “İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye’de Sanayi Sermayesinin Örgütlenmesi”, *75 Yılda Çarkları Döndürenler*, Tarih Vakfı
- Kurmu O (1983) *Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi*, Ankara: Savaş Yayınları
- Ökçün G.(1971) *1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim İirketlerinde Yabancı Sermaye*, Ankara: SBF
- Önsoy R.(1988) *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileme Politikası*, İktisat Bankası Yayınları
- Quataert D.(1987) *Osmanlı Devletinde Avrupa İktisadi Yayılımı Ve Direnişi : (1881-1908)*, (çev) Sabri Tekay, Ankara Yurt Yayınevi.
- Palloix, C (1977a) The Self-Expansion of Capital on a World Scale. *Review of Radical Political Economics* 9:3
- Palloix, C (1977b) Conceptualizing the Internationalization of Capital. Translated by Margaret Bald and David Levey, *Review of Radical Political Economics* 9:17
- Pamuk, Ş. (1994) *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. Baskı.
- Savran S. (1986) “Azgelişmişlik: Etkisiz ve Bileşik Gelişim” *11. Tez*, 49-73.
- Taşdelen S.(2006) *Piyasa Ekonomisinin Yarı Atları*, İstanbul: ÜPV
- Tekeli, (2007) *Birlikte Yazılan ve Örenilen Bir Tarihe Doğru*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Turgut M. (1985) *Japon mucizesi ve Türkiye* İstanbul: Dergah Yayınları
- Tutel E. (1994) *İirket-i Hayriye*, İstanbul: İktisat Yayınları

Wallerstein, I; H. Decdeli, R. Kasaba (1983) Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Ekonomisi ile Bütünleşme Süreci, *Toplum ve Bilim*, 23, 41-54.

Weeks, J. (1998) The Law of Value and the Analysis of Underdevelopment. *CDPR Discussion Paper* 0498.

Yaghmaian, B. (1990) Development Theories and Development Strategies: An Alternative Theoretical Framework, *Review of Radical Political Economics*, vol. 22, (2-3), 174-188

Yerman C. ve S.A. Ahoğlu (1943), *Türkiye İktisadi Teorisi ve Uygulanması Ticaret ve Sanayi Odaları, Esnaf Odaları ve Ticaret Borsaları*, Ankara

Yılmaz, R.K (2010) *Mahalle Bakkalından Küresel Aktöre Arçelik*, SAV Yayınları.

Oda ık¹ Vergi Mükellefiyetine İlişkin Özellik Arz
Eden Hususlar²

Selçuk Buyruko lu³

MAKALE B LG S

Gönderim Tarihi

31.08.2018

Makale Kabul Tarihi

11.10.2018

Anahtar Kelimeler

Oda ık Vergi Mükellefi

Kira Sözleşmesi

Hukuki Yapıtlar

Keywords

Roommate Taxpayer

Lease Agreement

Legal Sanctions.

Orcid No

0000-0003-4335-1575

Özet

Kamu gelirleri içerisinde en önemli paya sahip olan vergiler devlet ve mükellefler arasındaki ilişki sonucunda hazineye intikal etmektedir. Mükelleflerin gelir, harcama ve servet faaliyetlerini gerçekleştirilmesi sonucunda vergiyi doğuran olay meydana gelecek ve vergilendirme süreci başlayacaktır. Bu süreçte vergiyi nihai olarak tahsil edecek olan taraf devlet iken, üzerine vergi borcu terettüp eden gerçek veya tüzel kişiler ise mükellef olacaktır. Vergilerin hazineye intikalinde mükellefler kanuni, fiili veya aracı mükellef olarak etkin bir rol üstlenecektir. Son zamanlarda aynı iş yerinde birden fazla mükellefin faaliyette bulunması neticesinde ortaya çıkan oda ık vergi mükellefiyeti de vergi mevzuatı açısından farklılık arz etmektedir. Böyle bir durumda aynı iş yerinde birden fazla mükellefin faaliyette bulunup bulunamayacağı, iş yerine ilişkin kira sözleşmesinin niteliği ve gerek vergisel gerekse diğer kamu yaptırımlarının ne şekilde cereyan edeceği tartışılmalıdır. Bu çalışmada, oda ık vergi mükellefiyeti kavramına, aynı iş yerinde bulunan mükellefler arasındaki kira sözleşmesinin hukuki niteliğine ve aynı iş yerindeki birbirinden bağımsız mükelleflerin adına düzenlenecek yaptırımların diğer mükellefini ne şekilde etkileyeceğine yer verilecektir.

Abstract

Taxes, which have the most important share in public revenues, are transferred to the Treasury as a result of the relationship between the government and taxpayers. As a result of taxpayers' realization of income, expenditure and wealth activities, the tax-generating event would occur, and the taxation process would commence. In this process, the party who ultimately collects the tax is the government, while the real or legal entities who incur tax liability are the taxpayers. Taxpayers would play an effective role either as the legal, the real or the intermediary taxpayers. The concept of roommate tax liability, which emerged recently as a result of the activities of more than one taxpayer in the same workplace, also differs regarding tax legislation. In such a case, the question of whether or not more than one taxpayer can be active in the same workplace, the nature of the lease agreement for the workplace and the way in which both public tax and other public sanctions would occur are discussed. In this study, the concept of roommate tax liability, the legal quality of the lease agreement among the taxpayers in the same workplace and the extent to which the other taxpayers would be affected by the sanctions to be arranged in the name of independent taxpayers in the same workplace are considered.

¹ Oda ık, "aynı odada oturanlardan her biri" anlamına gelmektedir (Mehmet Ali Akay, Türkçe Sözlük, T.D.K. Yayınları, Sayı: 175, Ankara: Yeni Matbaa, 1959, s.590. Oda ık kelimesinin benzer anlamları için ayrıca, "D. Mehmet Doğan, Büyük Türkçe Sözlük, 10 Baskı, İstanbul: Ülke Yayın Haber Tic. Ltd. ti, 1994, s.855." ve "Nijat Özön, Büyük Dil Kılavuzu, Gözden geçirilmiş ve Geniletilmiş 4. Basım, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları Ltd. ti, 1995, s. 595" incelenebilir.

² Bu çalışmada, 4-5 Mayıs 2018 tarihlerinde Adana/Türkiye'de düzenlenen olan II. Uluslararası Multidisipliner Çalışmaları Kongresinde aynı başlıkla sunulmuş olan bildirinin gözden geçirilmiş halidir.

³ Ni de Ömer Halisdemir Üniversitesi, .B.F., Maliye Bölümü, selcuk349@hotmail.com

1. Giri

Serbest piyasa ekonomisinde, giri imciler belirli bir i yerine tabi olarak faaliyet göstermeye çalı maktadır. Vergi idareleri açısından mükelleflerin belirli bir i yerlerinin olması birçok açıdan önem arz etmektedir. Mükellefe yapılacak olan tebligatların kendilerine zamanında ulaşması, vergi sürecinin sağlıklı i lemesinden, yargı sürecinin i leyi ine, cezalarda indirim, pi manlık ve ıslah gibi bir takım barı çıl müesseselere ba vurmalarına kadar etki göstermektedir. Bazı durumlarda ise, aynı i yerinde birbirinden farklı alanlarda faaliyet gösteren mükellefler bulunmaktadır. Ancak bazen vergi idareleri aynı i yerinde faaliyet göstermek isteyen mükelleflere mükellefin i e ba laması ile ilgili i e ba lama yoklamasını düzenlememektedir. Oysaki aynı adreste duruma göre iki mükellef veya daha fazla mükellefin faaliyette bulunması olasıdır. Nitekim vergi kanunları açısından bu durumu engelleyici bir hüküm bulunmamaktadır. Bu çalı mada öncelikle aynı i yerinde faaliyet gösteren mükelleflerden i yerine sonradan dahil olan oda ık vergi mükellefi kavramına de inilecektir. Sonrasında ise, aynı i yerinde faaliyet gösteren mükellefler arasındaki kira sözleşmelerinin ekline ve 1997 yılında aynı i yerinde birbirinden ba ımsız faaliyet gösteren mükelleflerden herhangi birisinin i yeri kapatma cezası alması durumunda nasıl bir yol izlendi ine de inilecektir.

2. Oda ık Vergi Mükellefi

Vergi mükelleflerinin aynı i yerinde faaliyette bulunup bulunamamaları hususu oda ık vergi mükellefiyeti kavramını ortaya çıkarmı tır. Buna göre, ayrı ayrı mükelleflerin aynı adreste vergi kaydı açtırarak faaliyette bulunabilmesi o i yerindeki sonradan vergi kaydı açılan mükellefin oda ık vergi mükellefi olarak adlandırılmasına imkan tanımaktadır. Bu hususta, Maliye Bakanlı ı'nın 19.07.2012 tarih ve B.07.1.G B.4.20.15.02-105[156-2012/1]-451 sayılı özelge metni a a ıdaki gibidir;

"... Bilindi i üzere; i yeri, 213 sayılı Vergi Usul Kanununun 156 ncı maddesinde, "Ticari, sınai, zirai ve mesleki faaliyette i yeri; ma aza, yazıhane, idarehane, muayenehane, imalathane, ube, depo, otel, kahvehane, e lence ve spor yerleri, tarla, ba , bahçe, çiftlik, hayvancılık tesisleri, dalyan ve voli mahalleri, madenler, ta ocakları, in aat antiyeleri, vapur büfeleri gibi ticari, sınai zirai veya mesleki bir faaliyetin icrasına tahsis edilen veya bu faaliyetlerde kullanılan yerdir." olarak tanımlanmı tır.

Bu hükme göre, mükelleflerin ticari, sınai ve zirai faaliyetlerini yaptıkları yerlerin i yeri özelli ini ta ıyabilmesi için bu yerlerin "faaliyetin icrasına tahsis edilmesi" veya "faaliyetin icra edildi i yer olma" özelliklerini ta ıması esastır.

Öte yandan, vergi mevzuatımızda herhangi bir i yerinde birden fazla mükellefin faaliyet göstermelerini engelleyici bir hükmün yer almaması sebebiyle mükellefiyet tesisini engelleyici bir unsur bulunmamaktadır...”

Özelge metninde, oda ık vergi mükellefiyetinin varlı ı açısından i yeri kavramının tanımına de inilmi tir. Özellikle “i yerinin faaliyetin icrasının mümkün olması” ve “faaliyetin icra edildi i yer olması” hususlarına vurgu yapılmı tır. Yani, avukat olarak faaliyette bulunmak isteyen mükellef A, avukatlık faaliyetini icra etmek için kiraladı ı yerde faaliyet göstermelidir. Ancak, daha sonradan, mükellef B’nin aynı i yerinin farklı bir odasını doktorluk faaliyetini icra etmek için kullanmak istemesi durumunda mükellef B oda ık vergi mükellefi olacaktır.

Oda ık vergi mükellefiyetinin varlı ı ile ilgili vergi mevzuatımız açısından herhangi bir engelleyici hükmün yer almamasına kar ın, kimi zaman vergi idareleri tarafından bu uygulama geri çevrililmektedir (Alpaslan, 2013). Bu durumun temel gerekçesi, vergi idarelerinin mükellefin aynı adreste ba ka bir mükellefin i e ba laması ile ilgili i e ba lama yoklamasını düzenlememesidir. Oysaki, VUK’un 153-170 inci maddelerine göre, mükelleflerin i e ba lamalarını vergi dairesine 10 gün içerisinde bildirmesi durumunda herhangi bir sorun olu mayacaktır. Hatta, gerçek ki ilerde i e ba lama bildirimleri, i e ba lama tarihinden itibaren 10 gün içinde kendilerince yapabilece i gibi 1136 sayılı Avukatlık Kanununa göre ruhsat almı avukatlar veya 3568 sayılı kanuna göre yetki almı meslek mensuplarınca da ilgili vergi dairesine yapılabilecektir. Ticaret sicil memurluklarından irket kuran mükellefler yönünden ise i e ba lama 10 gün içerisinde ticaret sicil memurlu unca yerine getirilecektir. Süresinde yapılmayan bildirimler ise, oda ık vergi mükellefiyetinin varlı ına tesir etmeyecek sadece birinci derece usulsüzlük cezasının do masına sebep olacaktır (Tosuner ve Arıkan, 2016:173-174).

3. Oda ık Vergi Mükellefiyetine li kin Özellikli Hususlar

Mevzuat anlamında ilgili kanunlara göre herhangi bir sorun olu turmayan oda ık vergi mükellefiyetinin uygulanmasında bir takım sorunlar ortaya çıkmı ve Maliye Bakanlı ı zaman

zaman açıklayıcı metinler (özelge vb.) yardımıyla bu sorunları çözmeye yol gösterici olmuştur. Bu sorunların başında üç taraflı olan kira sözleşmesinin ekli (asıl kira ve alt kira sözleşmesi) ve aynı yerde faaliyet gösteren iki farklı mükelleften birisinin bir yer kapatma cezası alması durumunda nasıl bir yol izleneceği yer almaktadır.

3.1. Oda İk Vergi Mükellefiyetinde Kira Sözleşmesi

Oda ik vergi mükellefiyetinde asıl kira sözleşmesi ve alt kira sözleşmesi üç taraftan oluşur. Bunlar, kiralayan, kiracı ve alt kiracıdır. Asıl kira sözleşmesinde, kiracı sıfatına sahip olan taraf, alt kira sözleşmesinde kiralayan rolünü üstlenmektedir (Yücer, 2008:800). Tablo 1’de asıl ve alt kira sözleşmesinin tarafları tematik olarak gösterilmiştir.

Tablo1: Asıl ve Alt Kira Sözleşmesinin Tarafları

Asıl Kira Sözleşmesi	Alt Kira Sözleşmesi
Kiralayan – Bir Yeri Sahibi (Malik) (1. Kişi)	Kiralayan (Asıl Kira Sözleşmesindeki Kiracı)
Kiracı (2. Kişi)	Kiracı (Oda İk Vergi Mükellefi) (3. Kişi)

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

6098 sayılı Türk Borçlar Kanunu’nun 322 inci ve 323 üncü maddelerine göre, kiracı, kiraya verene zarar verecek bir şekilde yol açmamak koşuluyla, kiralananı tamamen veya kısmen başkasına kiraya verebileceği gibi, kullanım hakkını da başkasına devir edebilir. Kiracı, kiraya verenin yazılı rızasını almadıkça, kiracılığını başkasına devredemez. Kiraya veren, bir yer kiralığında haklı sebep olmadıkça bu rızayı vermekten kaçınmaz.

6098 sayılı Türk Borçlar Kanunu’nda kira sözleşmesine konu olan bir malın mülkiyetinin, sözleşmenin devamı sırasında üçüncü bir kişiye geçmesi veya üçüncü kişiye, kiracının hakkını etkileyen aynı bir hak tanınması halinde üçüncü kişinin sözleşmenin tarafı haline geleceği esas kabul edilmiştir (Ertuğrul, 2014: 545). Kira sözleşmesinde ise, asıl kira sözleşmesinden alt kira sözleşmesine geçiş olacaktır. Yani kiralanan üzerindeki yeni hak sahibi asıl kira sözleşmesindeki kiracıdır.

Borçlar Kanunu’ndaki “Kiracı, kiralayana bir zarar vermemek koşuluyla kiralananı başkasına kiraya verebilir.” ibaresinden yola çıkarak kiralananın alt kiracı tarafından da başkasına kiralanabileceği, başka bir deyişle alt kiracının birden fazla yapılmasının caiz olduğu ortaya konulmaktadır (Nokay, 2007:27).

Alt kira sözleşmesinde kiralayan ve kiracı (oda ik vergi mükellefi) asıl kira sözleşmesinden bağımsız bir sözleşme¹ yapmak sureyitle yeni bir sözleşmeye tabi olacaklardır. Borçlar Kanununun 323 üncü maddesindeki “*Kullanıma elverişli bulunduruldu u sürece kiralanan, kiracının kendisinden kaynaklanan bir sebeple kullanılmasa veya sınırlı olarak kullanılabilir kiracı, kira bedelini ödemekle yükümlüdür*” ibaresi gereğince alt kiracı sözleşmede yer alan kira bedelini ödemekle yükümlü olacaktır. Kiracının kira bedeli ve yan giderleri ödeme borcunu yerine getirmemesi durumunda kiraya veren, Türk Borçlar Kanun’unun 362 inci maddesinde belirtilen özel temerrüt düzeni gereğince sözleşmeyi feshedebilecektir. Kiracının kira bedeli ve yan giderleri ödeme borcunda temerrüde düşmesinin diğer bir önemli sonucu ise, kiraya veren açısından teminat ileri gören hapis (rehin) hakkıdır (Yılmaz, 1993:3075-3076).

Borçlar Kanununun 316 inci maddesinde, “*Kiracı, kiralananı, sözleşmeye uygun olarak özenle kullanmak ve kiralananın bulunduğu taahhütte oturduğu yer ile komşulara gerekli saygıyı göstermekle yükümlüdür. Kiracının bu yükümlülüğüne aykırı davranması durumunda kiraya veren, konut ve çatılı işyeri kirasında, en az otuz gün süre vererek, aykırılığın giderilmesi, aksi takdirde sözleşmeyi feshedeceği konusunda yazılı bir ihtarda bulunur.*” ibaresine yer verilmektedir. Bu ibare gereğince (Yücer, 2008:805);

- Alt kiracı kiralananı sözleşmeye uygun biçimde kullanmaması durumunda meydana gelen zararlardan dolayı, **kiracıya karı** alt kira sözleşmesine aykırı davranmaktan ötürü, **kiralayana karı ise** asıl kira sözleşmesine aykırı davranmaktan ötürü sorumlu olur.
- Kiralayan, mülkiyet hakkının kendisine tanınmış yetkilerin himayesi amacıyla, alt kira sözleşmesine taraf olamamasına rağmen, alt kiracıya doğrudan talep hakkına sahiptir.

3.2. Oda ik Vergi Mükellefiyetinde İşyeri Kapatma Cezası

İşyeri kapatma cezasının mükellefler üzerinde daha çok psikolojik etki yapacağı düşünülmüştür. 01.01.1986 tarihinden itibaren uygulanmak üzere, 3239 sayılı kanununun 27 inci maddesiyle VUK’na mükerrer 354 üncü madde ile eklenerek vergi sistemimize dahil edilmiştir (Gerçek, 1999: 123). Vergi Usul Kanunu’nun “Usulsüzlük” cezalarına ait hükümleri içeren bölümünde yer alan “İşyeri Kapatma Cezası”nın uygulamasındaki amaç, belge düzenine uymama konusunda ısrarcı olan mükelleflerin, bu davranışlarından vazgeçirilerek belge düzenine

¹ Asıl kira sözleşmesinden bağımsız bir sözleşme yapılabilmesinin dayanağını “sözleşme serbestisi ilkesi” olarak görmektedir.

uymalarını sağlamaktır. Bu şekilde mükelleflerin belge düzenine uyması sağlanarak vergi kayıp ve kaçaklarının önlenmesi amaçlanmaktadır (Yıldız ve Koçak, 2002:95).

Ancak işyeri kapatma cezası uygulaması 2004 yılında yürürlükten kaldırılmıştır. Çalışma mevzuatı ile ilgili düzenleme amacıyla 1997 yılında yayınlanan bir özelge ile aynı işyerinde birden fazla çalışan olması durumunda, çalışanlardan birisinin işyeri kapatma cezası alması durumunda diğer mükellefe nasıl bir uygulama yapılacağı sorusunun cevabına yer verilmiştir.

Bu husus ile alakalı olarak Maliye Bakanlığı'nın 30.06.1997 tarih ve B.07.0.GEL.0.30/3026-354-438/27160 sayılı özelge metni aşağıdaki gibidir;

“....

İşyeri kapatma cezası uygulanmak üzere mükellefin işyerine gidildiğinde aynı adreste aynı işyerinde başka bir şirketin daha faaliyette bulunduğu tespit edildiğinden işyeri kapatma cezası uygulanamamıştır.

Bunun üzerine de aynı işyerinde birden fazla mükellefin faaliyette bulunması halinde işyeri kapatma cezasının ne şekilde uygulanacağı bildirilmesi istemiyle konu Bakanlığımıza intikal ettirilmiştir.

...

Ancak, aynı işyerinin birden fazla mükelleflere ait işletmeler tarafından paylaşıldığı ve işyerinin kapatılmasının cezaya muhatap olmayan mükelleflerin faaliyetinin de engellenmesi sonucu doğurduğu hallerde işyerinin kapatılmaması; yalnızca Vergi Usul Kanununun 353/5 inci maddesine göre özel usulsüzlük cezası kesilmesi gerekmektedir.

...

Diğer taraftan, aynı işyerinde faaliyet göstermekle beraber, belge düzenine uymadığı tespit edilen Limited şirketi ile Limited şirketi'nin faaliyet gösterdikleri bölümlerin birbirinden ayrılmasının mümkün bulunması halinde, sadece Limited şirketinin faaliyet gösterdiği bölümün kapatılabileceği ise tabiidir.”

Özelge metninden de anlaşıldığı üzere aynı işyerinde farklı faaliyetlerle meşgul olan mükelleflerden işyeri kapatma cezası almayan mükellefin mağdur olmaması adına, işyeri

kapatma cezası alan mükellefe özel usulsüzlük cezası kesilmi tir. Bu durumda uygulanacak ceza sadece maddi yaptırımlarla sınırlı kalmı tır.

4. Sonuç

Ülke ekonomisinin kalkınmasında önemli bir katkı payına sahip olan giri imciler genellikle faaliyetlerini belirli bir i yerinde sürdürmektedir. Bu husus hem tüketiciler hem de devlet açısından kolaylıklar sa lamaktadır. Tüketiciler giri imcileri aramak zorunda kalmadan onlardan faydalanırken, devlet ise özellikle resmi yazı malarda giri imcilere rahat bir ekilde ula acaktır. Zaten, giri imcilerin i e ba ladıklarını vergi idarelerine bildirme yükümlülü ünün altında yatan temel etkenlerden biriside budur. e ba lamalarını vergi idarelerine bildiren giri imciler artık devlet nezdinde potansiyel birer vergi mükellefi de olacaktır.

Aynı i yerinde birden fazla mükellefin bulunması durumunda i yerine sonradan dahil olan mükellefe oda ık vergi mükellefi denilmekte ancak bu husus zaman zaman vergi idarelerince kabul görmemektedir. Mükellefler tarafından Maliye Bakanlı ına yöneltilen sorular neticesinde aynı i yerinde birbirinden ba ımsız birden fazla mükellefin faaliyette bulunabilece ine dair özelge yayınlanmı tır. Burada önemli olan eyin i yeri kavramı oldu u ve bu i yerlerinin faaliyetin icrasına tahsis edilmesi gerekti i ön görülmü tür.

Oda ık vergi mükellefiyetinin varlı ının kabul edilmesine binaen aynı i yerindeki mükelleflerin arasındaki kira sözleşmesinin ne ekilde olaca ı tartışılmalı gelen bir husus olmu tur. Bu durumda iki farklı kira sözleşmesinin varlı ından söz edilmektedir. İlk kira sözleşmesi mülk sahibi (malik) ve i yerini ilk kiralayan arasında gerçekleşmektedir. Bu sözleşmeye asıl kira sözleşmesi denilmektedir. i yerine sonradan dahil olan oda ık vergi mükellefi ile asıl kira sözleşmesindeki kiracı arasındaki sözleşme ise alt kira sözleşmesi olarak adlandırılmaktadır. Bu iki sözleşmenin aynı olması gerekmemektedir. Böylece, hem i yerinin ilk kiracısı hem de oda ık vergi mükellefi aynı i yerinde asıl ve alt kira sözleşmeleri sayesinde faaliyetlerini icra edebilecektir.

Aynı i yerinde faaliyet gösteren bir di er önemli sorun ise, mükelleflerden herhangi birisinin i yeri kapatma cezası alması durumunda nasıl bir yol izlenece idir. Her ne kadar i yeri kapatma cezası kaldırılmı olsa da oda ık vergi mükellefiyeti ile alakalı örneklerin ço altılması adına Maliye Bakanlı ının 1997 yılında yayınladı ı bir özelgeye yer verilmi tir. Bu durumda Maliye Bakanlı ı'nın yayınladı ı özelge neticesinde i yeri

kapatma cezası alan mükellefe özel usulsüzlük cezası kesilmesi öngörülmü tür. Böylece, di er mükellefin faaliyetleri aksamadan devam edebilecektir.

Sonuç olarak, ülkemizde aynı i yerinde birbirinden ba ımsız ve birden fazla mükellefin faaliyette bulunmasının önünde hiçbir engel yoktur. Ülke ekonomisinin kalkınmasında üretken bir yapının önemli bir etken olu u oda ık vergi mükellefiyetinin varlı mı desteklemektedir. Bu ba lamda, özellikle Borçlar Kanunu kapsamında aynı i yerindeki mükelleflerin haklarına hanel getirmeyecek düzenlemeler mevcuttur. Ayrıca, mükelleflerden herhangi birisine cezai yaptırım uygulanması durumunda da di er mükellef bu yaptırımlara muhatap tutulmayacaktır.

Kaynakça

A akay, Mehmet Ali, (1959) Türkçe Sözlük, T.D.K. Yayınları, Sayı: 175, Ankara: Yeni Matbaa,

Alpaslan, Mustafa, Aynı Adreste ki Mükellefin Faaliyet Sürdürmesi, <http://www.muhasabetr.com/yazarlarimiz/mustafaalpaslan/0170/>, 04.12.2013.

Do an, D. Mehmet, (1994) Büyük Türkçe Sözlük, 10 Baskı, stanbul: Ülke Yayın Haber Tic. Ltd. ti,

Ertu rul, Meltem, (2014) Üçüncü Ki inin Kira Sözleşmesinin Kurulmasından Sonra Kiralananda Üstün Hak Sahibi Olması, Ankara Barosu Dergisi, 2014/4, ss.541-578.

Gerçek, Adnan, (1999) yeri Kapatma Cezası Uygulaması, Ortaya Çıkan Sorunlar ve Çözüm Önerileri, Mali Çözüm Dergisi, Sayı: 49, ss.123-136.

Nokay, Murat, (2007) Gayrimenkul Kiralarında Kiracının Kirasını Ödeme Borcu, Kadir Has Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Özel Hukuk Anabilim Dalı, Yayınlanmamı Yüksek Lisans Tezi, stanbul.

Özön, Nijat, (1995) Büyük Dil Kılavuzu, Gözden geçirilmi ve Geni letilmi 4. Basım, stanbul: Yapı Kredi Yayınları Ltd. ti,

Tosuner, Mehmet ve Arıkan, Zeynep, (2016) Vergi Usul Hukuku, Gözden Geçirilmi ve Yenilenmi Baskı, zmir: Kanyılmaz Matbaası,

Yıldız, Murat ve Koçak, Bülent, (2002) yeri Kapatma Cezasının Uygulama Esasları, Mali Çözüm Dergisi, Sayı: 60, ss.95-102.

Yılmaz, Abdülhamit, (1993) Ürün Kirası Sözleşmesinde Kiracının Temerrüdü, Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi, Özel Sayı, Cevdet Yavuz'a Armağan, Cilt: 1, Sayı: 3, ss.3061-3080.

Yücer, Bekir, (2008) Alt Kira, AÜHFD, Cilt:57, Sayı:3, ss.791-829.

19.07.2012 tarih ve B.07.1.G B.4.20.15.02-105[156-2012/1]-451 sayılı Özelge

30.06.1997 tarih ve B.07.0.GEL.0.30/3026-354-438/27160 sayılı Özelge

6098 sayılı Türk Borçlar Kanunu; 04/02/2011 tarihli ve 27836 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanmıştır.

213 sayılı Vergi Usul Kanunu; 04/01/1961 tarihli ve 10703 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanmıştır.

POLİTİK EKONOMİK KURAM SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Türkiye Tarımında Kooperatifçilik Alternatifini Yeniden Düşünmek

Çağatay Edgücan ŞAHİN¹

MAKALE BİLGİSİ

Gönderim Tarihi

10.12.2018

Makale Kabul Tarihi

27.12.2018

Anahtar Kelimeler

Kooperatifler

Tarımsal Kalkınma Kooperatifleri

Tüketim Kooperatifleri

Yeni Kooperatifçilik

Neoliberalizm

Keywords

Cooperatives

Agricultural Development Cooperatives

Consumer Cooperatives

New Cooperativism

Neoliberalism

Orcid No

0000-0001-8306-7128

Özet

Kooperatif modeli, İngiltere’de sanayi devrimi sonrasında ortaya çıkan sosyal problemlere, bizzat söz konusu problemleri deneyimleyenler tarafından getirilen çözüm yollarından birisidir. 19.yy. ortalarından 21.yy.’a gelindiğinde kooperatif modeli, pek çok ülkeye yayılmış ve şirket modeline bazen alternatif, bazense tamamlayıcı olan bir üretim-tüketim örgütlenmesine dönüşmüştür. Bu çalışmada Türkiye’de son yıllarda öne çıkan bazı başarılı tarımsal kalkınma kooperatifi örnekleri ile tüketim kooperatiflerinin neoliberalizmin gerek tarımsal ürün üreticileri gerekse işçi sınıfı üzerindeki tahribatını ortadan kaldıracak potansiyeli tartışmaya açılmaktadır.

Abstract

The cooperative model is a collective solution which created by the people who faced with social problems occurred by the Industrial Revolution. The model, widespread to many countries by the 21st Century. Sometimes it turned into an organization as an alternative to the company model under various socialist states, and sometimes it turned into a complementary organization of the company model. In this study, we will discuss the potential of agricultural development cooperatives and consumer cooperatives to recover the destructive effects of neoliberalism on workers and small-scale farmers via cases in contemporary Turkey.

¹ Doç. Dr. Ordu Üniversitesi, İ.İ.B.F. Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, cedgucansahin@gmail.com

Giriş

Ekonomik zenginliğin yaratılmasında kooperatiflerin piyasa sistemi içerisindeki yeri ve rolü, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde kapitalist ülkelerde çeşitli tartışmalara konu olmuştur.¹ Özellikle küresel kapitalist sistemin yaşadığı krizler sırasında ve sonrasında kooperatifler başta istihdam yaratma kabiliyeti olmak üzere çeşitli veçheleri ile tartışılmaya devam etmiştir.² Gerek gelişmiş gerekse gelişmekte olan ülkelerde kooperatifçiliğin son yıllarda yeniden gündemde olduğu görülmektedir. Bu durum, farklı gelişmişlik seviyesindeki ülkelerde kooperatiflere yönelik gerçekleştirilen ve özellikle son yıllarda bir ivme kazandığı görülen akademik çalışmalar üzerinden anlaşılabilir gibi, Birleşmiş Milletlerin 2012 yılını “Uluslararası Kooperatifler Yılı” olarak ilan etmiş olmasından da anlaşılabilir. Gerçekten de tarımsal amaçlı kooperatifler gerek gelişmiş gerekse gelişmekte olan ülke ekonomileri açısından -*öncelikler ve kooperatifçilikten beklentiler farklılaşsa da*- önemini korumaya devam etmektedir. Örneğin 2014 yılı itibarıyla tüm Avrupa Birliği (AB) ülkelerinde kültürel farklılıklar, kooperatifçilik geleneklerinin farklılaşması v.b. unsurlar veri olmasına rağmen tarımsal kooperatiflerin piyasadaki payı ortalama olarak %40’dır (Bijman ve Iliopoulos, 2014: 498-500).³

Gelişmekte olan pek çok ülke ve bölgede de tarımsal amaçlı kooperatifler (Afrika ülkeleri için Bkz. Wanyama, Develtere ve Pollet, 2008: 5-13) özellikle istihdam aracılığıyla gelir yaratma, eğitim aracılığıyla üyelerinin beşeri sermaye stoklarını artırma ve sosyal koruma yoluyla yoksullukla mücadelede önemli araçlardan biri olarak değerlendirilmektedir. Kooperatifler yoluyla Ruanda gibi spesifik ülkelerdeki tarımsal yoksulluğun önlenmesine odaklanan bazı araştırmalar ise (Bkz. Verhofstadt ve Maertens, 2014: 101-102) tarımsal kooperatiflerin yoksulluk üzerinde; tarımsal ürün üreticileri arasında toprak sahibi olma-olmama (kooperatife üye olma eğilimleri farklılaşmaktadır), büyük-küçük mülkiyet sahibi olma, mekânsal

¹ *Geleneksel* kooperatif modelinin sosyalizmden ziyade, kapitalizmle daha uyumlu olduğu, zira başta özel mülkiyet ve sözleşme hakkını kabul etme olmak üzere, işçi ve yönetici çalıştırma, sermaye işletme v.b. operasyonel süreçlerde özel şirketlerle olan benzerliklerinin farklılıklarından daha ağır bastığını ileri süren İkinci Dünya Savaşı sonrası döneme ait bir tartışma için Bkz. Koller, 1947: 1135-1137.

² Kooperatiflerin 1970’lerin sonları ve 2007 sonrası dönem gibi ekonomik kriz dönemlerinde ekonominin geneline kıyasla istihdam yaratma ve istihdamı koruma bakımından başarılı performans sergilediklerine dair çeşitli gelişmiş ülke örnekleri üzerinden paylaştıkları bulgular için Bkz. Smith ve Rothbaum, 2013: 4-7. Uluslararası Çalışma Örgütü’nün (ILO) benzer görüşü için Bkz. Birchall ve Ketilson, 2009: 10-14.

³ İskandinav ülkeleri (Danimarka, Finlandiya ve İsveç), İrlanda, Hollanda, Fransa ve Avusturya’da kooperatiflerin tarımsal ürünler piyçasındaki payı %50’nin üzerinde iken, İspanya, Belçika ve Almanya’da ise %40 ile %50 arasındadır. Diğer AB-27 ülkelerinde kooperatiflerin piyasadaki payları daha düşük olmakla birlikte, Kıbrıs, Romanya, Bulgaristan ve Lüksemburg’a ait güvenilir veri mevcut değildir (Bijman ve Iliopoulos, 2014: 500).

yakınlık-uzaklık, eğitilmiş olma-olmama gibi olguların varlığından hareketle homojen bir etkiden ziyade heterojen etkilerde bulunduğuna işaret etmektedir.

Bu çalışmada özellikle gelişmekte olan ülkelerde neoliberalizmin salt örgütlü üreticiler üzerindeki olumsuz etkilerinin değil, aynı zamanda örgütlü işçi sınıfı üzerinde yarattığı tahribatın tarımsal üretim açısından ortadan kaldırılmasında kooperatifleşme alternatifi (yeni kooperatifçilik) Türkiye'deki tarımsal kalkınma kooperatifleri üzerinden ana hatlarıyla tartışılacaktır.

I. Türkiye'de Tarımsal Üretim ve Kooperatifleşme İhtiyacı

1980'li yıllarla birlikte Türkiye'de uygulanmaya başlanan neoliberal politikalar tarım sektörü üzerinde olumsuz etkilerde bulunmuştur. Bu politikalarla birlikte gerek tarımın GSYİH'dan aldığı payda, gerekse tarım sektöründeki işgücünde düşüş yaşanmıştır. Bu durum 1990'lı yılların ardından daha görünür bir hal almıştır. Örneğin 1990 yılında işgücünün %47'si tarım sektöründe yer alırken, bu oran 2005 yılında %25.5'e, 2018 ortalarında ise %19.4'e (yaklaşık 5.6 milyon kişiye) düşmüştür. Türkiye'nin GSYİH'sı içinde tarımın payında da benzer bir azalış görülmektedir. 1980 yılında tarımın GSYİH'daki payı 26% iken, bu pay 1990'da %17'ye, 1997'de %14.5'e ve 2017 yılında %6.3'e düşmüştür (TUIK, 2018; OECD, 2008: 5; Tarım ve Orman Bakanlığı, 2018). Tarım kesiminin hem üretim hem de istihdam olarak küçülmesine mukabil sanayi ve hizmetler kesimlerinin genişlemesi süreci "yapısal değişim" olarak değerlendirilebilecek olsa da (Eğilmez, 2018: 169-170), işgücünün tarımda yer alan %19.4'lük kısmının GSYİH'nın yalnızca %6.3'ünü elde etmesi sorunun bir kısmına işaret etmektedir. Sorunun diğer sektör içerisindeki dağılımındadır. Zira GSYİH'nın %6.3'ü içerisinde tarımsal üretim yapan şirketler ile hissedarlarının varlıkları gibi mülkiyet temelli gelirler de mevcuttur. Bu tespit Türkiye'de küçük toprak mülkiyetinin yaygınlığı ile birlikte düşünüldüğünde "tarımda yoksul çiftçilik" olgusuna işaret etmektedir. Yukarıdaki GSYİH-ışgücü ilişkisi tarımsal üretimde yıllar içerisinde yaşanan bir çözülmeye işaret ederken, söz konusu çözülmeye birlikte geçim sıkıntısı çeken çiftçilerin ya aynı kentin merkezine/metropollere göç ettikleri (Eğilmez, 2018: 170-171) ya da yakın bölgelerde madencilik v.b. işkollarında çalışmaya başladıkları görülmektedir. 2014 Soma Maden Faciası'nda yaşamını kaybedenlerin bir kısmının geçimlerini sağlayamadıkları için tütün üretimini terk eden çiftçiler olmaları (Bkz. Ersoy, 2017) buna örnek verilebilir.

POLİTİK EKONOMİK KURAM SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Tarımsal üretimin önemli olmasının bir diğer nedeni, hayvancılık ve et üretimini de doğrudan etkilemesidir. Günümüz Türkiye’inde tarımsal ürün ve başta yem olmak üzere tarımsal girdilerin pahalılığının sebep olduğu et ürünleri fiyatlarındaki artış, ithalat ile dengelenmeye çalışılmaktadır. Ziraat Mühendisleri Odası’nın (ZMO) hazırladığı “2018 Buğday Raporu”na göre Türkiye, başta Eski Doğu Bloğu ülkeleri olmak üzere Kanada, Meksika, Almanya gibi bir dizi ülkeden geleneksel tarım ürünü olan buğday ithal etmektedir (ZMO, 2018). Yine özellikle girdi maliyetlerindeki artıştan kaynaklanan üretici sayısının zamanla azalması, Türkiye’deki kırmızı et arzında yetersizliğe yol açarken, söz konusu arz eksikliğinin giderilmesi amacıyla etin yanı sıra, angus v.b. canlı hayvanlar da ithal edilmektedir (Bianet, 2018; Yıldırım, 2017). Eğer gidişat değişmezse, tarımsal üretimdeki çözümlüğün toplumsal ve ekonomik maliyetinin giderek artması sürpriz bir sonuç olmayacaktır.

Bu noktada tarım sektöründe örgütlü üreticilik önem kazanmaktadır. ILO verilerine göre 2017 yılı itibariyle Türkiye’de toplam 7.422.994 üyeli 53.259 kooperatif bulunmaktadır (ILO, 2017:1). Türkiye Kooperatifçilik Raporu’na göre Türkiye’deki 53.259 kooperatifin yalnızca 11.933’ü (yaklaşık %22’si) tarımsal amaçlarla faaliyet göstermektedir. Bu kooperatiflerin 3.559.627 ortağı (toplam 7.422.994 ortağın yaklaşık %48’i) bulunmaktadır. Tarımsal amaçlarla faaliyet gösteren 11.933 kooperatifin 7201’i tarımsal kalkınma kooperatifi, 2523’ü sulama kooperatifi, 553’ü su ürünleri kooperatifi, 31’i pancar ekicileri kooperatifi, 1625’i ise tarım kredi kooperatifidir. Verilerden hareketle tarımsal amaçlarla faaliyet gösteren 11.933 kooperatifin % 60’ının tarımsal kalkınma kooperatifleri olduğu anlaşılmaktadır (Gıda ve Tarım Bakanlığı, 2017: 69). Bu rakamlar tek başına anlam ifade etmeyeceğinden Türkiye’nin üyelik sürecinin devam ettiği AB’ndeki bazı ülkelerdeki kooperatife katılım oranına bakmak yerinde olacaktır. İrlanda’da kooperatife katılım oranı %70, Finlandiya’da %60, Avusturya’da %58 iken Türkiye’de yalnızca %10 civarındadır (Çıkin, 2017: 149). Yine, 2012 Uluslararası Kooperatifler Yılı’nda yayınlanan ve 2012-2016 dönemini kapsayan Türkiye Kooperatif Strateji Belgesi ve Eylem Planı çerçevesinde kooperatifliğin önemine yönelik vurgular yapılmışsa da, kooperatiflerin karşı karşıya kaldığı sorunlara yönelik fazla bir ilerleme kaydedildiğini ileri sürmek güçtür (Hacısalıhoğlu ve Şahin, 2018: 79).

II. Amaç, Yöntem ve Sınırlılıklar

Bu çalışmanın amacı gelişmekte olan ülkelerde uygulanan neoliberal ekonomi politikalarının gerek kooperatifçilik hareketi ve kooperatifler, gerekse de işçi sınıfı ve örgütleri (sendikalar)

açısından olumsuz bir ortam yarattığı tespitinden hareketle, son dönemde gerek dünyada gerekse Türkiye’de örneklerine rastlanılan kooperatifçiliğin üreticiler ve işçiler açısından bir alternatif yaratma potansiyelini tartışmaya açmaktır. Bu tartışma yapılırken, Türkiye’de farklı ürünler üreten ve farklı açılardan başarılı sayılan/sayılabilecek olan bir dizi tarımsal kalkınma kooperatifi ile birlikte özellikle İstanbul merkezli olan ve söz konusu tarımsal kalkınma kooperatifleriyle ilişkilenen tüketim kooperatifleri analize dahil edilmektedir. Dolayısıyla çalışmada aksi belirtilmedikçe kooperatif, kendi fabrikasına/tesislerine sahip olan tarımsal kalkınma kooperatif(ler)ini vurgulamaktadır. Bu durum, çalışmamızın ilk sınırlılığını oluşturmaktadır. Çalışmamızda veri toplama tekniği olarak nitel araştırma tekniklerinden “derinlemesine görüşme tekniği” kullanılmıştır. Kooperatif yetkilileriyle gerçekleştirilen yüz yüze görüşmelerde, yarı yapılandırılmış görüşme kağıdı kullanılmıştır. Çalışmamız öncelikle kooperatifleri odağına aldığından, kooperatiflerin işçilerine/sendikalara yaklaşımı araştırma kapsamında kalırken, sendikaların kooperatiflere yaklaşımı ikinci planda kalmıştır ve araştırmaya dahil edilmemiştir. Bu da çalışmamızın ikinci sınırlılığını oluşturmaktadır.

III. Güncel ve Başarılı Örnekler Üzerinden Türkiye’de Tarımsal Üretici Kooperatiflerinin Taşıdığı Potansiyeli Tartışmak

2000’li yıllarla birlikte Türkiye’de fabrikada katma değer eklenerek satılan ve hatta bazı örneklerde salt ulusal pazarda değil, uluslararası pazarlara ihraç edilebilecek düzeyde rekabetçi ürünler üreten bir dizi kooperatifin varlığı dikkat çekmektedir. Bu kooperatifler arasında, çay kooperatifleri, şeker kooperatifleri, süt ve süt ürünleri kooperatifleri, zeytin kooperatifleri v.b. kooperatifler öne çıkmaktadır. Tek tarımsal ürün üreten kooperatifler odluğu gibi birden fazla ürün üreten kooperatifler de mevcuttur. Örneğin Ovacık Belediyesi öncülüğünde örgütlenen “Ovacık Tarımsal Kalkınma Kooperatifi” bal, bakliyat, tuz, pekmez ve süt ve süt ürünleri olmak üzere birden fazla ürün üretmekte ve ürünlerini kendi internet sitesi, Ankara satış ofisi, Göztepe Satış Ofisi, Kadıköy Tüketim Kooperatifi aracılığıyla satmaktadır (Birgün, 2018; OvacıkDoğal, 2018). Öte yandan bu başlıkta yukarıda sözü edilen ürün üreticilerinin örgütlendiği birkaç güncel ve başarılı örneğe dikkat çekilecektir. Bu örneklerin seçilmesinde başat unsur kooperatiflerin kendi fabrikalarına sahip olmalarıdır. Zira bir sonraki başlıkta ana hatlarıyla tartışmaya açılacak olan alternatif üretim örgütlenmesinin temellerine dair en kritik öge, ürünün üretilmesi kadar, kooperatiflerce işlenmesi ve kooperatifler aracılığıyla satılmasıdır. Yine, ham ürünlerin hasat sonrasında en kısa sürede

işlenmesi önemlidir zira ham siyah zeytin⁴ haricindeki işlenmemiş süt, çay ve şeker pancarı gibi ürünler oldukça kolay bozulabilmektedir. Bu çalışmanın temel vurgusu hammaddelerin elde edilmesi, işlenerek katma değerli ürüne dönüştürülmesi ve söz konusu ürünlerin tüketicilere ulaştırılması aşamalarının kooperatifler eliyle örgütlenmesinin yanı sıra, üretim sürecindeki işçilerin de en azından toplu sözleşme düzeninde çalışmalarının olanaklılığı üzerinedir. Zira üretim-tüketim süreçleri böylesi bir ağ mantığı ile örgütlenemediği sürece kooperatifler: 1- rekabetçi bir piyasada birçok avantaja sahip olan özel şirketlere ucuz hammadde ya da ucuz ara ürün sağlayan üretim birimleri olmanın ötesine geçemeyeceklerdir ve 2- kooperatiflerin fabrikalarında çalışan işçilerle ilişkileri de hali kar maksimizasyonu ve maliyet minimizasyonu odaklı şirket modeli ile benzeşecektir.

Bu tartışmayı, neoliberal politikaların tarımsal ürün üreticileri ve kooperatifler üzerindeki etkilerine işaret eden güncel bir örnek olan şeker pancarı üreticileri ve pancar kooperatifleri üzerinden açmak yerinde olacaktır. Zira Türkşeker A.Ş.'nin sahip olduğu şeker fabrikalarının özelleştirme sürecinde olması, halihazırda geliştirilebilecek olan bir potansiyelin, daralmasını ve hatta yok olmasını beraberinde getirebilecektir. Bu öngörü, Burdur ili örneğinde Türkşeker fabrikalarında örgütlü sendika olan Şeker-İş ile Burdur-Isparta Pancar Ekicileri Kooperatifi'ni özelleştirme sürecinde birlikte hareket etmeye ve fabrikayı satın alma yönünde bir irade ortaya koymaya sevk etmiştir. Söz konusu girişim başarısız olsa da hem üreticiler hem de özelleştirme sonrasında işsiz kalması muhtemel olan işçiler⁵ açısından bir çıkış arayışına örnek olması açısından önemlidir. Zira fabrikanın özelleştirilmesi sonrasında kapanma riski mevcuttur:

⁴ Dünyanın en büyük sofralık siyah zeytin üreticisi olan ve sekiz kooperatif üyesi bulunan MarmaraBirlik'in 30.500 kayıtlı zeytin üreticisi, 600 personeli, bir entegre tesisi vardır. Günde 150 ton kapasiteli zeytin ambalajlanması ve 220 ton zeytinyağı üretim ve dolumu yapan MarmaraBirlik, Türkiye'de sofralık salamura siyah zeytinde düzenleyici, fiyat belirleyici, piyasa oluşumunu yönlendirici, bilgilendirici ve organize edici, yeniliklerde öncü rol oynama görevlerini yerine getiren –*üretim sürecinin sürekli geliştirilmesinin yanı sıra inovatif bir ürün olarak zeytinli çikolata üretilmektedir*- bir kuruluştur (MarmaraBirlik, 2018). MarmaraBirlik'te, tıpkı halihazırda Çaykur'da ve daha önce Özçay'da olduğu gibi Öz Gıda İş sendikası örgütlüdür. Birlik'e bağlı kooperatifler, kampanya dönemlerindeki yurt içi nakliye süreçlerinde prensip olarak öncelikle taşıyıcılar kooperatiflerini tercih etmektedirler (Görüşme No.6: 17/08/2018, MarmaraBirlik). Öte yandan bu çalışma kapsamında üst birliklerden ziyade kooperatifler ele alındığı için MarmaraBirlik değerlendirmeye dahil edilmemiştir. Dünya sofralık siyah zeytin üretimindeki lider konumu ve Türkiye'de taban fiyatları tek başına belirleme gücü, entegre fabrika ve Birlik bünyesinde sendikalı işgücüne sahip olması ve taşımacılık kooperatifleriyle kurdukları ilişkiler sebebiyle MarmaraBirlik'e bağlı kooperatifler, mevcut şirket modeline alternatif oluşturma konusunda başlı başına bir incelemeyi hak etmektedir.

⁵ Nisan 2018'de özelleştirilen 14 fabrikadan dokuzunun özel sektöre devri gerçekleşmiştir. Devri gerçekleşen fabrikalarda işten çıkarmalar yaşanmıştır: Erzurum'da 50, Bor'da 40, Elbistan'da 55, Çorum'da 95, Afyon Şeker Fabrikası'nda 32 olmak üzere toplamda 530 kişi işten çıkarılmıştır. 2018 Aralık ayı itibarıyla Yozgat Şeker Fabrikası'nda çalışan 110 işçi ise işten çıkarmayla karşı karşıyadır (Hürriyet, 2018a)

POLİTİK EKONOMİK KURAM SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

“Peki, Burdur Şeker fabrikası kapatılırsa ne olur? Günümüzdeki en büyük maliyetlerden biri *nakliye*, burada üretilen şeker pancarının Konya, Uşak ya da Afyon’daki fabrikalara götürülebilme şansı da yok. Taşıma maliyeti arttığı için, fabrika sahipleri bunu almak istemeyecektir. Çiftçi, göndermeye çalışsa tüm kazancı, nakliye ücretine gidecektir. Dolayısıyla bu fabrika kapanırsa; *bölgede şeker pancarı tarımı biter*. Peki, pancar tarımı biterse ne olur? Ortaya çıkan şeker açığını *nişasta bazlı şeker ve tatlandırıcılar* doldurur. Devlet, vatandaşın ektiği pancarın yaklaşık % 25’ini posa olarak vatandaşa hibe ediyordu. Dolayısıyla fabrikalar özelleşince *hayvancılık* bu durumdan çok etkilenir, yem fiyatları yükselir. Hayvancılık yapan küçük işletmeler yok olur. Çiftçi de kendisine *yeni bir üretim deseni* bulmaya çalışır. Tabii potansiyel olarak şehirlere ya da merkezi bölgelere *göç de cabası*” (Görüşme No.5: 16/08/2018, Burdur-Isparta Pancar Ekicileri Kooperatifi).

Özelleştirilme sürecinin salt kooperatifi ve üyelerini değil, başta fabrika işçileri, hayvancılıkla uğraşanlar olmak üzere kent ekonomisinin bir çok aktörünü etkileme potansiyeli mevcuttur:

“Dolayısıyla bu fabrikalar kapandığı zaman, ekonomi önemli derecede sekteye uğrayacaktır, özellikle de şekerle ilgili yan sanayii. Bir taraftan parça, makine sanayii diğer taraftan istihdam gibi durumlar ortadan kalkacaktır. Hayvancılıkta küspe, başlı başına çok önemli bir kaba yem kaynağıdır ve şu an fabrikalarda senelik 6-7 milyon ton civarında üretiliyor. Bu, *6-7 milyon ton küspe piyasadan çekilirse* bu sefer *başka yemlerle ikame edilmesi gerekecek* ki, şu anda hayvancılığın en önemli maliyet unsuru yem problemidir. *Bugün bir torba yem 150 TL civarındadır*. Keza gübre de öyle. Baktığımızda çiftçinin işi öylesine zor ki. Tabii bir de bu *işin simsarları* türedi. Pancar üzerinden tahsis edilen küspeleri, yoksul çiftçiden para karşılığı alıp, hayvancılık yapan çiftçilere para karşılığında satarak kar elde ediyorlar. Çiftçi öylesine borçlu ki sistem onun böylesi bir ilişki ağı içerisinde kaybeden olarak yer almasına neden oluyor. Oysa borçlu olmasa küspesini bir kenarda tutabilir, belki hayvancılığa bile yönelebilir ama gelin görün ki şartlar pek de öyle değil maalesef. ... Geçen gün TV’de Burdur halkıyla yapılan röportajda halka şeker fabrikalarının özelleştirilmesi hakkında ne düşündükleri soruluyor. “Özelleştirilmesi iyi oldu” diyorlar, “çalışanların işsiz kalmalarının iyi olduğunu zaten üç ay çalışıp dokuz ay yattıklarını” dile getiriyorlar. Düşünün vatandaşın olaylara bakışı bu. Fabrika kapanırsa orada pancar tarımının biteceğinden, küspe üretilmeyeceğinden ve hayvancılığın bölgede biteceğinden haberi yok. Söylenenin aksine o fabrikalarda insanlar 12 ay boyunca çalışıyor, kampanya dönemlerinde şeker üretimi yapılırken, kampanya sonrasında da fabrika teknik işlemlerle ilintili olarak çalışmaya devam

POLİTİK EKONOMİK KURAM SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

ediyor” (Görüşme No.7: 20/09/2018, Ankara-Pankobirlik Genel Merkezi).

Yukarıda alıntılanan ifadelerden hareketle hâlihazırda işleyen ve sendika ile birlikte geliştirilebilecek olan mevcut kooperatif modelinin, özelleştirme ile birlikte tamamen ortadan kalkma ya da küçülme riskiyle karşı karşıya olduğu anlaşılmaktadır.

Çay üretimi süreci de güncel, işleyiş itibarıyla başarılı ve model oluşturma iddiası taşıyan kooperatif örnekleri ile öne çıkmaktadır. Çay üretiminde öne çıkan başlıca aktör hem en çok fabrikaya ve çay işleme kapasitesine sahip olan, hem de taban fiyatını belirleyen Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü, kısaca Çaykur’dur. Çaykur’un 46 fabrikası, günlük 9100 ton günlük yaş çay işleme kapasitesi ve 11186 çalışanı (9480’i geçici işçi, 1706’sı daimi işçi, 368’i memur, 987’si ise sözleşmeli personel) vardır (Çaykur, 2017: 12). Çaykur dışında çayın üretiminde hem yerli-yabancı özel şirketler, hem de “Hopa Çay” ve “Özçay” gibi tarımsal kalkınma kooperatifleri yer almaktadır. Çaykur hisselerinin Varlık Fonu’na devredilmesiyle⁶ (Bkz. Varlık Fonu, 2018), birlikte beliren özelleştirilme ihtimali, çay tarımında kooperatifçiliğin üreticiler açısından daha da önem kazanabileceğine işaret etmektedir. Zira hem çay endüstrisinin hem de bölgenin en büyük işletmeleri arasında olan Çaykur’a ait fabrikaların özelleştirilmesi durumunda şeker pancarı üretimi sürecine benzer sonuçlar yaşanma ihtimali yüksektir: 1- Çaykur tarafından belirlenen kota ve taban fiyatı uygulamalarının ortadan kalkması, 2- özel şirketlerin üreticiler karşısında daha da avantajlı bir konuma gelmeleri ve 3- halihazırda Öz Gıda İş sendikasıyla örgütlü olan birçok çalışanın işsiz kalması/emekli olması. Bu sebeple çay üretiminde kooperatifçiliği geliştirmek, daha çok ve daha güçlü kooperatifler kurmak ürünün ve üreticinin geleceği açısından hayati öneme sahiptir (HopaÇay, 2018a).

Kamusal bir işletme olan Çaykur, bu konunun taban fiyatı ve kota belirleme gibi avantajlarının yanı sıra bazı dezavantajlarını da deneyimlemektedir. Yüz yüze görüşme gerçekleştirilen Çaykur yöneticisi, “üreticilerden alınabilecek en üst seviyede ham çay satın alındığını, özel sektör fabrikalarının %50 ya da daha az kapasiteyle çalışırken Çaykur’a ait fabrikaların tam kapasiteyle çalıştığını ve Kamu İhale Kanunu çerçevesinde hareket edilmek

⁶ 24 Ocak 2017 tarihli ve 2017/9756 numaralı Kanun Hükmünde Kararname ile sekiz büyük KİT’in mülkiyeti Hazine’ye ait olan taşınmazlarının tahsisleri kaldırılmış ve Türkiye Varlık Fonu’na devri gerçekleştirilmiştir. Türkiye Varlık Fonu’na devredilen kuruluşlar arasında Çaykur da vardır (Resmi Gazete, 2017).

zorunda olduğu için Kurum'un, özel sektör işletmeleri gibi üreticilerden dilediğince çay alımı yapamadığını" deneyimlenen bir dezavantaj olarak aktarmaktadır (Görüşme No.4: 08/08/2018, Çaykur).

Çay üretimi yapan kooperatiflerde Hopa ve Özçay Kooperatifleri başarılı örnekler olarak öne çıkarken, yönelimleri ve öncelikleri açısından farklılaşmaktadırlar. 1959 yılında kurulan ve kurulduğu bölgedeki 12000 üreticiden 4150'sinin üyesi olduğu Hopa Çay Kooperatifi, bir yandan 2012 öncesindeki yönetimden devraldığı borçları ödemekte, bir yandan da bölgesindeki üreticilerin güvenini yeniden kazanmaya çalışmaktadır.⁷ Kooperatif, 2018 sezonunda 675 bin ton yaş çay işleyerek 110 bin ton kuru çay elde etmiştir. Öte yandan 2018'de kooperatifin fabrikasında günlük 40 ton olan yaş çay işleme kapasitesine ulaşamamıştır (Görüşme No.1: 20/01/2018, Hopa Çay Kooperatifi; Görüşme No. 8: 23/11/2018, Hopa Çay Kooperatifi). Kooperatif yönetimini üretim sürecinde en çok zorlayan husus, üreticilerden ham çay alırken nakit ödeme zorunluluğudur. Bu problem, üreticilere kısa vadeli fakat Çaykur'un belirlediği ve peşin ödenen taban fiyatın üzerinde ödeme yapılarak aşılmaya çalışılmaktadır.⁸ Hopa Çay Kooperatifi'nin İzmir Büyükşehir Belediyesi ve başta Kadıköy Tüketim Kooperatifi olmak üzere çeşitli kurumlarla geliştirdikleri ikili ilişki ve anlaşmalarla özellikle 2018 yılı sonunda ekonomik sıkışmışlığını aşma yönünde önemli adımlar attığı görülmektedir (Görüşme No.1: 20/01/2018, Hopa Çay Kooperatifi; Hürriyet, 2018b). Kooperatif ayrıca birçok ilde satış temsilcileri bulundurmakta ve internet üzerinden de satış yapmaktadır (Bkz. HopaÇay, 2018b).

Hopa Çay Kooperatifine kıyasla yeni bir kooperatif olan Özçay Kooperatifi, 1989'da kurulmuştur. 1271 üyesi olan kooperatif yalnızca kendi üyelerinden ve Çaykur'un belirlediği taban fiyatın üzerinde belirlenen bir fiyattan yaş çay alımı yapmakta, 2018 itibariyle günde 150 ton yaş çay işleyerek 30 ton kuru çay elde etmektedir. Kooperatifte çay fabrikası işçileri dahil olmak üzere 130 işçi çalışmaktadır. İşçiler, daha önceki yıllarda Öz Gıda İş sendikasına üye iken, 2018 yılı itibariyle kooperatifte sendikalı çalışan yoktur (Görüşme No.3:

⁷ Hopa Çay Kooperatifi yönetimi, mevcut borçların kapanmasına öncelik verirken, bir yandan da borçlar bittiğinde bölge halkının hizmetine sunulmak üzere düğün salonu, sağlık ocağı v.b. girişimler üzerine mesai harcamaktadır. Fabrikada çalışan işçiler sendikalaşırlarsa bunu olumlu karşılayacaklarını ifade eden kooperatif yöneticilerinin (Görüşme No.1: 20/01/2018, Hopa Çay Kooperatifi) temsil ettikleri pozisyon, kooperatifin salt üyelerinin ekonomik çıkarları ile sınırlı olmadığı bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

⁸ Hopa Çay Kooperatifi yöneticileriyle gerçekleştirilen görüşmelerde, bölgedeki birçok çay üreticisinin Kooperatif'in borçluluğuna rağmen çaylarını Kooperatif'e vermeyi tercih ettikleri anlaşılmıştır. Öte yandan üreticilerin kendi borçluluk durumlarının da bu süreçte etkili olduğu, hatta bazı durumlarda ürününü Çaykur'un belirlediği taban fiyatın da altında satmak zorunda kalan üreticilerin mevcut olduğu belirtilmiştir.

17/05/2018, Özçay Kooperatifi). Hopa Çay Kooperatifinin aksine geçmiş dönemlerden kalan bir borçluluğu olmayan Özçay Kooperatifi, ürünlerinin %70'ini tarım kredi kooperatiflerine satarken, kalan %30'unu da İzmir Büyükşehir Belediyesi ve tüketim kooperatiflerine satmakta, yine kendi fabrika satış ofisleri ve internet üzerinden de satış yapmaktadır. İnovasyona önem veren bir üretim süreci örgütlemiş olan kooperatifin “iki buçuk yaprak organik yeşil çay”ı 2018 yılında “en iyi çay” seçilerek Uluslararası Kalite Ödülü almıştır (Özçay, 2018).

Ülke çapında görünür başarı sağlayan bir diğer örnek 1967’de kurulan ve 2002 yılına dek toplam 500 üyesi olan, 2002 yılında yönetimin değişmesiyle birlikte 2018 itibariyle 2100 üyeye ulaşan ve ülkedeki en büyük süt ürünleri kooperatifi olan “Tire Süt Kooperatifi”dir. Nihai ürünlerinin çay ve şekere kıyasla oldukça kısa raf ömrüne sahip olması sebebiyle son derece rekabetçi bir alanda varlık gösteren Kooperatif, markalaştırdığı ürünlerini kendi marketlerinin yanı sıra büyük zincir marketler aracılığıyla da satabilmektedir. Kooperatif ayrıca İzmir Büyükşehir Belediyesi ile birlikte “süt kuzusu” ve “okul sütü” projelerini hayata geçirerek Belediye adına 2008-2013 döneminde her hafta 250 okulda 220.000 çocuğa süt dağıtmıştır ve halen 1-5 yaş grubu çocuğu olan 125.000 aileye haftada iki litre süt dağıtmaktadır (Tire Süt Kooperatifi, 2018; Görüşme No.2: 24/02/2018, Tire Süt Kooperatifi). Kooperatifin sosyal faaliyetleri ise şunlardır: 1- kooperatif üye ve ailelerine dönük geziler düzenlemek, 2- üreticilerin ücretsiz olarak kullanacakları düğün salonu inşası v.b. faaliyetleri örgütlemek ve 3- Türkiye’nin her bölgesinden gençleri kendi bölgelerinde kooperatifleşme sevk edecek bir “gençlik parlamentosunu” faal tutmak. Üyelerine dönük faaliyetleri ve başka bölgelerdeki gençleri kooperatifçiliğe yönlendirmek yönündeki girişimleri öne çıkan kooperatifin fabrikasında sendikali işçi bulunmamakta ve kendisiyle görüşme gerçekleştirilen yönetici “kooperatif bünyesindeki işçilerin sendikaya ihtiyaçları olmadığını” düşünmektedir (Görüşme No.2: 24/02/2018, Tire Süt Kooperatifi).

IV. Bir Kazanan Üç Kaybedenden, Üç Kazanlı Bir Alternatife Geçişte Kooperatifler

Kar maksimizasyonu ve maliyet minimizasyonu ilkelerinin ön planda olduğu kapitalist üretim sürecinde sermaye dışındaki girdiler de sermaye türevleri olarak değerlendirilmektedir. Doğa, *doğal kaynak-hammadde* olarak değerlendirilirken, emek de *beşeri sermaye/insan sermayesi* olarak değerlendirilmektedir. Bu durum salt şirketlerle sınırlı değildir; şirketlere benzer bir yaklaşımla faaliyet gösteren, salt üyelerinin çıkarlarına odaklanmış olan geleneksel

POLİTİK EKONOMİK KURAM SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

kooperatifler için de geçerlidir. Bu tür kooperatifler ekonomik başarı ya da başarısızlıklarından bağımsız olarak verili şirket modeline bir alternatif sunmamaktadırlar. Zira şirket modeli ve şirket modeliyle benzer motivasyona sahip kooperatif modeli sırasıyla şirket hissedarlarının ve kooperatif üyelerinin kazancını ön plana koyarken, maliyet minimizasyonu ilkesiyle hareket ederek başta sendikasız (ya da sarı sendikalarda örgütlü) çalışan işçilerin çıkarlarını ikinci plana atabilmektedir. Buna ek olarak fiyatları giderek artan ve talebi kültürel v.b. sebeplerle görece inelastik sayılabilecek olan çay ve şeker ile özellikle çocukların beslenmeleri açısından öne çıkan süt ve süt ürünlerine ödeme yapan tüketiciler de ekonomik-sosyal kayıplar yaşayabilmektedirler.

İşçilerin kayıpları işsizlik (gerek fabrikanın üretimden çekilmesi, gerekse üretime daha yüksek teknoloji ve daha az işçi ile devam edilmesinden ötürü) ve çalışma koşullarının kötüleşmesi başlıklarında değerlendirilebilir. Bazı üretim kooperatifleri de imkanları ölçüsünde tıpkı şirketler gibi üretim teknolojisine yapılacak yatırımları daha az işçi çalıştırarak emek maliyetlerini düşürmenin bir yolu olarak değerlendirebilmektedir (Görüşme No.5: 16/08/2018, Burdur-Isparta Pancar Üreticileri Kooperatifi).

Üretim sürecinde kar ve ücretler arası ilişkinin emekçiler aleyhine bozulduğu (Eğilmez, 2018: 222), üretim maliyetlerindeki artıştan ötürü başta tütün ve şeker pancarı üreticilerinin tarım yapmayı bırakarak kentlere göç ettikleri ya da Soma Maden Facia'sında görüldüğü üzere mülksüzleştikleri (Bağımsız Sosyal Bilimciler, 2011: 99-101), işçilerin %90'ının sendikasız, %95'inin ise toplu sözleşmesiz çalıştıkları (Disk-Ar, 2017), gıda zehirlenmeleri haberlerinin sıradanlaşmaya başladığı (Akalin, 2018; Gürcanlı, 2018) bir ortam hazırlayan neoliberalizm koşullarında “üreticilerin, işçilerin ve tüketicilerin birlikte kazançlı çıktıkları bir alternatifin varlığı için asgari koşulların ne olduğu” sorusu verili koşullarda yanıtı aranan en önemli sorular arasındadır. Diğer bir deyişle, üreticileri tarımsal üretimde tutan, işçilerin çalışma koşullarının en azından toplu sözleşme düzeniyle belirlendiği ve ILO'nun “insana yakışır iş” tavsiye kararına (Türkiye Milli Kooperatifler Birliği, 2018) uyulduğu, tüketicilerin kaliteli, güvenilir ve mümkünse rekabetçi ölçüde ucuz gıdalar tüketme haklarını gözetilen bir dönüşüm için neler gereklidir?

Ovacık Belediyesi öncülüğünde gelişen örnek, Kadıköy Tüketim kooperatifi öncülüğünde başlayan ve Göztepe gibi yeni şubelerle gelişmeye devam eden başarılı örnekler bize alternatifin hangi yollarla gelişebileceği hakkında bazı fikirler vermektedir. Üreticiler ile

tüketicileri birbirleriyle doğrudan etkileşime sokan, ağ mantığı üzerinden, diğer bir deyişle yatay örgütlenen, doğayı korumayı ve ekolojik üretimi ilke edinmiş bir modele ilişkin hali hazırda önümüzde çeşitli örnekler mevcuttur. Buna ek olarak, neoliberalizmin tahribatı ancak kooperatiflerde örgütlü üreticilerle, kooperatif fabrikalarındaki işçilerin, hatta ürünü hasat eden tarım işçilerinin örgütlendikleri, dolayısıyla işçilerin haklarının da korunduğu bir alternatif ile ortadan kaldırılabilecektir. Söz konusu alternatifin işleyebilmesi için yukarıdaki örnekler üzerinden ortaya çıkan minimum gereklilikler şöyle özetlenebilir: 1- üreticilerin ekolojik üretime ve kooperatifleri aracılığıyla ar-ge faaliyetlerine yönelmeleri, 2- diğer üretici-taşıma-tüketici kooperatifleri ile şeffaf ve dayanışmacı ilişkiler kurmaları (ürünün markalaşmasından ortak fon oluşturmaya kadar) ve 3- üretim sürecinde yer alan işçilerin asgari olarak toplu sözleşme düzeninde çalışmaları.

Sonuç Yerine

Bu çalışmada Türkiye ekonomisinde tarımsal ürün üreticileri aleyhine yaşanan dönüşümün salt üreticileri değil, aynı zamanda kaliteli ve ucuz gıdaya ulaşmakta zorlanan tüketicilerle, güvencesiz çalışan işçileri de olumsuz etkilediği tespitinden hareketle, üç gruba da üretim sürecinin kazananlarına dönüştürebilecek bir alternatifin temel dinamiklerinin neler olabileceği üzerine kısa bir tartışma açılmıştır. Tartışmanın bir boyutunu piyasada özel şirketlerle rekabet halinde olan kooperatiflerin konumu oluştururken, diğer boyutunu fabrikada işlenmediğinde doğası gereği kolay bozulabilen, bu sebeple üretim alanlarına yakın bir yerde fabrikalaşmanın şart olduğu ürün örnekleri (şeker pancarı, yaş çay, ham süt) oluşturmaktadır. Gerek şeker gerekse çay örneklerinde ortaya çıkmış olan üreticilerin borçluluk durumlarının, ürünün özel şirkete, KİT'e ya da kooperatiflere verilmesindeki tercihi etkileyebileceği anlaşılmaktadır. Kooperatiflerin öncelikle üyelerine, ulaşabildikleri ölçüde de bölgelerindeki üreticilere dönük "üretici profil araştırmaları" yaparak gelecek projeksiyonlarını belirlemeleri yerinde olacaktır.

Türkiye'de neoliberal paradigmaya geçişle birlikte çiftçilerin, işçilerin, yöre halkının ve tüketicilerin sosyal ve ekonomik kayıplara uğradığı tarımsal üretimden, üretici ve tüketicinin doğrudan etkileşimde oldukları ve salt üreticilerin değil, üretim sürecinin parçası olan işçilerin ve nihayet tüketicilerin kazançlı çıkacağı bir üretime geçişte üretim, taşıma ve tüketim kooperatifleri ile belediyeler önemli roller üstlenebilir. Sürecin üretici kooperatifleri yönünde Tire, Hopa, Özçay, Ovacık, Pankobirlik'e bağlı Burdur-Isparta Pancar Ekicileri Kooperatifi

POLİTİK EKONOMİK KURAM SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

ve Marmarabirlik'e bağlı kooperatifler gibi başarılı ve bazıları uluslararası alanda tanınan markalara sahip olan örnekler mevcuttur. Bu örnekler aynı ya da farklı ürünleri üreten diğer tarımsal kalkınma kooperatifleri için de örnek olabilir. Sürecin tüketici kooperatifleri yönünde ise, özellikle İstanbul gibi metropol kentlerde kurulmaya başlanan Kadıköy v.d. tüketim kooperatiflerine yönelik ilginin artmasıyla birlikte yeni şubeler açıldığı görülmektedir. Ovacık Belediyesi ve İzmir Büyükşehir Belediyesi gibi yerel yönetimlerin, yerel ya da ulusal ölçekte çeşitli kooperatiflerle geliştirdikleri ilişkiler, bir yandan belediyelerin bölge halkına sağlıklı ürünlerin ulaştırmasını sağlarken, diğer yandan kooperatiflerin ekonomik atılım yapmasını beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla kooperatiflerin yerel yönetimlerle geliştirecekleri ilişkilerin kooperatiflerin finansman kaynaklarına ulaşmalarının yanı sıra tanınırlıkları açısından da katkıda bulunduğu söylenebilir.

Gıda güvenliği konusunda son yıllarda toplumsal duyarlılığın artmasından hareketle kooperatifler düzenli denetimi yapılan ürünler ve ekolojik üretim vurgusuyla önemli bir boşluğu doldurma potansiyeline sahiptir. Ana hatlarıyla ele aldığımız kooperatiflerin tamamı üretim sürecinin örgütlenmesi ve satış açısından güçlüdürler. Buna ek olarak her birinin özgün yönleri ise şöyle özetlenebilir: 1- Burdur-Isparta örneği özelleştirilen fabrikayı, fabrikada örgütlü işçi sendikasıyla birlikte satın alarak işletmek iradesini göstermektedir, 2- Tire örneği başka kentlerden gençleri kooperatifçilik konusunda eğitime iradesini göstermekte ve ayrıca üreticiler ve bölge halkına dönük girişimlerde bulunmaktadır, 3- Hopa örneği ekonomik imkanlarının kısıtlılığına rağmen salt üreticileri değil, kooperatiflerin kurulu oldukları bölge halkını ve fabrikadaki işçilerin ortak çıkarlarının korunması yönünde bir irade göstermektedir, 4- Özçay (ve MarmaraBirlik) örnekleri uluslararası piyasalarda tanınan ve inovatif yönü öne çıkan ürünlere önem vermektedirler, 5- Ovacık örneği ise birden fazla tarımsal ürün üretip satması açısından diğer tarımsal kalkınma kooperatiflerinden ayrılmaktadır.

Özetlemek gerekirse günümüz Türkiye'sinde ekolojik üretime ve gıda güvenliğine önem veren, aracıları ortadan kaldırarak üretici ile tüketiciyi bir araya getiren başarılı kooperatif örnekleri mevcuttur. Sürecin kooperatif fabrikalarında/birimlerinde çalışan örgütlü işçiler boyutu ise halen eksiktir. Diğer bir deyişle bu çalışmada yer verilen örneklerden hareketle üretici örgütleri olan kooperatifler ile işçilerin örgütleri olan sendikalar arasında etkileşimin yetersiz olduğunu ileri sürmek mümkündür. Bunun bir sebebi "şirketleşen" ve sendikasızlaşmayı savunan kooperatifler olabileceği gibi bir diğer sebep de çeşitli

gerekçelerle kooperatiflerde örgütlenmede isteksiz ya da başarısız olan sendikalar olabilir. Dolayısıyla eğer varsa kooperatiflerde sendikalaşmanın sağlanabilmesi önündeki engellerin tespit edilmesi ve bu çerçevede ilgili sendikalara dönük araştırmalar yapılması gerekmektedir. Ayrıca üyeleri dışındaki üreticiler ve sosyal gruplarla dışlayıcı ilişkiler kurmayan kooperatifler üzerine de daha çok araştırma yapılması gerekmektedir.

Kaynakça

- Akalın, A. (2018). “Gıda Zehirlenmelerine Toplumcu Yaklaşım”, İSİG Meclisi, <http://www.guvenlicalisma.org/19372-gida-zehirlenmelerine-toplumcu-yaklasim-akif-akalin>, 04/06/2018, [Erişim Tarihi, 25/11/2018].
- Bağımsız Sosyal Bilimciler (2011). **Derinleşen Küresel Kriz ve Türkiye’ye Yansımaları: Ücretli Emek ve Sermaye**. İstanbul: Yordam Kitap.
- Bianet (2018). “Et İthalatı Yüzde 675, Buğday İthalatı Yüzde 148 Arttı”, <https://m.bianet.org/bianet/tarim/199510-et-ithalati-yuzde-675-bugday-ithalati-yuzde-148-artti>, 26/07/2018, [Erişim Tarihi 18/09/2018].
- Bijman, J. ve İliopoulos, C. (2014). “Farmers’ Cooperatives in the EU: Policies, Strategies, and Organization”, *Annals of Public and Cooperative Economics* 85:4 2014, ss. 497-508.
- Birchall, J. ve Ketilson, L. H. (2009). **Resilience of the Cooperative Business Model in Times of Crisis** / International Labour Office, Sustainable Enterprise Programme. - Geneva: ILO.
- Birgün (2018). “Ovacık ürünleri satış ofisi Ankara’da açılıyor”, 20/10/2018, <https://www.birgun.net/haber-detay/ovacik-urunleri-satis-ofisi-ankara-da-aciliyor-234234.html>, [Erişim Tarihi 01.11.2018].
- Çıkmın, A. (2017), **Bir Başkadır Kooperatifçilik**, S.S. Tariş Zeytin ve Zeytinyağı Tarım Satış Kooperatifleri Birliği, İzmir.
- Disk-Ar (2017). **DİSK-AR Sendikalaşma ve Toplu İş Sözleşmesi Raporu (2013-2017)**. 11/08/2017. <http://disk.org.tr/2017/08/disk-ar-sendikalasma-ve-toplu-is-sozlesmesi-raporu/>, [Erişim Tarihi, 01/10/2018].

- Eğilmez, M. (2018). **Değişim Sürecinde Türkiye Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Sosyo-Ekonomik Bir Değerlendirme**. 13. Basım. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Ersoy, A. (2017). “Soma’da madenci olmak: Tütünden, madene; oradan mezara”, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-39895102>, [Erişim Tarihi, 25/10/2018].
- Gürcanlı, E. (2018). “Bir işçi sağlığı sorunu olarak ucuz yemek zehirlenmeleri!”, İSİG Meclisi, <http://www.guvenlicalisma.org/19379-bir-isci-sagligi-sorunu-olarak-ucuz-yemek-zehirlenmeleri-emre-gurcanli>, 04/06/2018, [Erişim Tarihi, 25/11/2018].
- Hacısalıhoğlu, E., Şahin, Ç. E. (2018). “**Looking Closer to the New Cooperativism: Practices of Agricultural and Consumer Cooperatives in Turkey**”, Current Debates in Labour Economics & Industrial Relations, Ed. Çağatay Edgücan Şahin and Arzu Özsoy Özmen, First Edition, Vol:22, Ijopoc Publication Limited, Publication No: 2018/13, London, UK, pp.75-87.
- Hopaçay (2018a). “Hakkımızda”. <http://www.hopacay.com/sayfa/hakkimizda>, [Erişim Tarihi, 22/11/2018].
- Hopaçay (2018b). “Satış Noktaları”, <http://www.hopacay.com/satis-noktalari>, [Erişim Tarihi, 22/11/2018].
- Hürriyet (2018a). “Yozgat Şeker Fabrikası Önünde İşçilerden Kadro Eylemi”, <http://www.hurriyet.com.tr/yemel-haberler/yozeat/sorgun/yozeat-seker-fabrikasi-onunde-iscilerden-kadro-41040062>, [Erişim Tarihi, 05/12/2018].
- Hürriyet (2018b). “İzmir Büyükşehir Belediyesi çayı Rize’den alıyor”, <http://www.hurriyet.com.tr/yemel-haberler/izmir/izmir-buyuksehir-belediyesi-cayi-rizeden-aliyo-41022735>, [Erişim Tarihi, 22/11/2018].
- ILO (2017), **Statistics on Cooperatives Country in Focus: Turkey**, http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_emp/---emp_ent/---coop/documents/publication/wcms_614045.pdf [Erişim Tarihi 26.09.2018].
- Koller, E. F. (1947). “Cooperatives in a Capitalistic Economy”, *Journal of Farm Economics*, Vol. 29, No. 4, Part 2: Proceedings Number (Nov., 1947), ss. 1133-1144
- OECD (2008). “1990’den günümüze Tarımın Çevre Performansı Raporu”,

POLİTİK EKONOMİK KURAM SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

- <http://www.oecd.org/agriculture/sustainable-agriculture/40808023.pdf>, [Erişim Tarihi, 22/11/2018].
- OvacıkDoğal (2018). “Hakkımızda”, <https://www.ovacikdogal.com/ic/hakkimizda>, [Erişim Tarihi 22/11/2018].
- Özçay (2018). “World Beverage Innovation Awards Prize”, <https://ozcay.com.tr/> [Erişim Tarihi 22/11/2018].
- Resmi Gazete (2017). Karar Sayısı : 2017/9756.
<http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/02/20170205M1-1.pdf>, [Erişim Tarihi, 08/10/2018].
- Smith, S. C. ve Rothbaum, J. (2013). Cooperatives in a Global Economy: Key Economic Issues, Recent Trends, and Potential for Development, IZA Policy Paper, No. 68, Institute for the Study of Labor (IZA), Bonn.
- Tarım ve Orman Bakanlığı (2018). “Gayrisafi Yurtiçi Hasıla’da Zincirlenmiş Hacim Olarak Tarım ve Türkiye”,
<https://www.tarimorman.gov.tr/SGB/Belgeler/Veriler/GSYIH.xlsx>, [Erişim Tarihi, 01/11/2018].
- Tire Süt Kooperatifi (2018). “Uygulanan Projeler”,
<https://www.tiresutkoop.org/pageID/projeler/uygulanan-projeler/>, [Erişim Tarihi, 01/11/2018].
- Türkiye Milli Kooperatifler Birliği (2018). “ICA ‘İnsana Yakışır İş’i Destekleyen ve Taciz’e sıfır toleransın garanti edilmesini sağlayan bir bildiri yayımladı”, 26/11/2018,
<http://www.turkey.coop/haberdetay/ICA--%E2%80%98Insana-Yarasir-Is%E2%80%99i-destekleyen-ve-Taciz%E2%80%99e-sifir-toleransin-garanti-edilmesini-isteyen-bir-bildiri-yayimladi/340>, [Erişim Tarihi 26.11.2018].
- TUIK (2018). “İstihdam edilenlerin yıllara göre iktisadi faaliyet kolları ve dağılımı, NACE Rev.2”. http://www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab_id=2263, [Erişim Tarihi, 01/11/2018].

Varlık Fonu (2018). “Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü”,

<http://turkiyevarlikfonu.com.tr/TR/icerik/62/cay-isletmeleri-genel-mudurlugu>,

[Erişim Tarihi, 01/11/2018].

Verhofstadt, E. ve Maertens, M. (2014). “Can Agricultural Cooperatives Reduce Poverty?

Heterogeneous Impact of Cooperative Membership on Farmers’ Welfare in Rwanda”,

Applied Economic Perspectives and Policy (2015) Vol. 37, N. 1, ss. 86 – 106.

doi:10.1093/aep/ppy021

Wanyama, F. O., Develtere, P. Ve Pollet, I. (2008). Encountering the Evidence: Cooperatives and Poverty Reduction in Africa. *Working Papers on Social and Co-operative Entrepreneurship WP-SCE 08-02*.

<http://ssrn.com/abstract=1330387>, [Erişim Tarihi,

01/11/2018].

Yıldırım, A. E. (2017). “İthal ucuz et satışı 2019'a kadar sürecek”, 30/11/2017,

<https://www.dunya.com/kose-yazisi/ithal-ucuz-et-satisi-2019a-kadar-surecek/392589>, [Erişim Tarihi 30.11.2018].

ZMO (2018). **2018 Buğday Raporu**.

http://www.zmo.org.tr/genel/bizden_detay.php?kod=30125&tipi=17&sube=0,

[Erişim Tarihi 22.10.2018].

Görüşme ve Röportajlar

Görüşme No.1: 20/01/2018, Hopa Çay Kooperatifi, Artvin.

Görüşme No.2: 24/02/2018, Tire Süt Kooperatifi, İzmir (Hacısalıhoğlu, E. ile birlikte yürütülen ve 37. International Labour Process Conference’da sunulan “Tracing the Class Relations in Turkey’s New Cooperativism: A Potantial Alternative to Market Relations?” başlıklı ortak bildiri kapsamında yapılan görüşme).

Görüşme No.3: 17/05/2018, Özçay, Trabzon.

Görüşme No.4: 08/08/2018, Çaykur, Rize (Ergun, B. ile birlikte yürütülen ve FSECON 2018-Ankara Konferansı’nda sunulan “Rethinking Cooperative Model in Turkey’s Tea Production: A Qualitative Analysis” başlıklı ortak bildiri kapsamında yapılan görüşme).

POLİTİK EKONOMİK KURAM SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Görüşme No.5: 16/08/2018, Burdur-Isparta Pancar Ekicileri Kooperatifi, Burdur (Çiçek, Ö. ile birlikte yürütülen ve 9. ICOPEC 2018-Atina Konferansı'nda sunulan “While Discussing the Near Future of Producer Cooperative’s in Turkey Privatization of Sugar Mill’s: Pankobirlik Case” başlıklı ortak bildiri kapsamında yapılan görüşme).

Görüşme No.6: 17/08/2018, MarmaraBirlik, Bursa.

Görüşme No.7: 20/09/2018, Ankara-Pankobirlik Genel Merkezi (Çiçek, Ö. ile birlikte yürütülen ve 9. ICOPEC 2018-Atina Konferansı'nda sunulan “An Alternative Approach to Privatization of Sugar Mill’s in Turkey: Rethinking Cooperatives” başlıklı ortak bildiri kapsamında yapılan görüşme).

Görüşme No.8: 23/11/2018, Hopa Çay Kooperatifi, Vayıç, H. (telefon görüşmesi).

POLİTİK EKONOMİK KURAM SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

-A İLE YA İMİ DENGESİNİ SAĞLAMAYA
YÖNELİK TÜRKİYE UYGULAMALARI
Sebiha KABLAY¹ ve Yonca ELMA²

Özet

ve aile yaşamının dengesini sağlamaya yönelik politikalar kadınların istihdamını arttırmayı olumlu etkilemektedir. Bu çalışmada öncelikle iş-aile yaşamı dengesi kavramı incelenmiştir. Daha sonra ülkemizdeki iş-aile yaşamı dengesini sağlamaya yönelik uygulamalar ele alınmıştır. Ülkemizde bu yöndeki uygulamaların sayısı yetersiz, kapsamı da dardır.

Abstract

Work and family life balance policies have a positive impact on women's employment. In this study, firstly the concept of work and family life balance is examined. Then, the practices that are discussed between work and family life balance in our country. In our country, the number of practices are insufficient and the scope is also narrow.

MAKALE BİLGİLERİ

Gönderim Tarihi

12.11.2018

Makale Kabul Tarihi

13.12.2018

Anahtar Kelimeler

aile yaşamı dengesi

iş-aile yaşamı dengesi

bakım hizmetleri

doğum izni

izin hakları

Keywords

work-family life balance

work-life balance

care services

maternity leave

leave rights

Orcid No

0000-0003-1292-684x

0000-0002-0795-7644

¹ Doç. Dr., Ordu Üniversitesi, Ünye BF, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü

² Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri ABD

Giri

Endüstrile me olgusu ekonomik, kültürel ve sosyal alanda de i imler ya anmasına ve bu de i imlerin sonucu olarak da çalı ma hayatında yeni olu um ve yakla ımlara neden olmu tur (Özen Kapsız 2002). Endüstrile me, teknolojinin kullanımı çalı ma hayatında insan faktörünün yer alma ekilerine etki etmektedir. Endüstrile menin ba langıcında kas gücünün kullanılması artarken, sonraki dönemlerde bilgi toplumuna geçi le birlikte insan faktörünün çalı ma hayatındaki rolü de de i mi tir. Bu geli meler geleneksel toplumlardaki aile içi üretimin yerinin artan oranda dı mekânlardaki i yerlerine bırakmasına neden olmu tur. Çalı ma hayatında artan uzmanla ma ve farklıla manın sonucu olarak kas gücü odaklı çalı ma (mavi yakalı) tarzı merkezi konumunu giderek yitirmi tir (Arslan 2012). Bu durum pek çok de i imin yanı sıra çalı ma hayatında kadına duyulan gereksinimi de arttırmı ve kadının aile içindeki; çocukların ve ya lıların bakımı, ev i leri gibi klasik anlamdaki rollerini yeniden ekillenmi tir (Mert vd., 2016). Bu süreç aynı zamanda aile yapısında da de iimleri beraberinde getirmi tir. Erkeklerin çalı tı ı tek kazanımlı aileler yerini hem erke in hem de kadının çalı tı ı çift kazanımlı ailelere bırakmı tir. De i en çalı ma ve aile ya amının sonucu olarak i ve aile dengesine yönelik politikalar zorunluluk haline gelmi tir (Ünlütürk Uluta 2015).

Kadınlara yönelik sosyal politikalar ise, ataerkil yapının a ır bastı ı toplumlarda “kadının görevi annelik ve olması gereken yer de evidir” dü üncesiyle gecikmi tir. Öyle ki Kıta Avrupa’sında 1990’lı yıllardan beri devletin yasal bir görevi olarak kabul edilen i ve aile ya amını dengelemeye yönelik poitikalar, Türkiye’de yakın zamana kadar gündeme bile alınmamı tır (Aydın vd., 2017).

Bu çalı manın amacı da i ve aile ya amı dengesine yönelik sosyal politika uygulamalarının neler oldu unun sunulmasıdır. Bu ba lamda ilk olarak i ve aile dengesi kavramı ele alınacak olup daha sonra da ülkemizde mevcut olan uygulamalardan bahsedilecektir.

- Aile Ya amı Dengesi Kavramı

Tanım olarak, hem i hem de aile olmak üzere iki alanın da isteklerinin kar ılanması olarak bilinen i -aile ya amı dengesi kavramı, bulundu umuz süreçte ula ılması gereken en büyük hedeflerden birisidir (Topgül 2016). Bireylerin toplumdaki statüleri ne olursa olsun i ve aile ya amına ait sorumluluklarını eksiksiz yerine getirme arzusu bu iki alan arasında denge kurulmasını zorunlu hale getirmi tir (Özen Kapsız 2002).

Bu dengeyi açıklamaya yönelik teori ise Clark (2000'den aktaran Topgöl 2016) tarafından “ - Aile Sınır Teorisi” olarak gelmiştir. Teoriye göre, bireylerin aile dünyası ve iş dünyası olmak üzere iki dünyası vardır. Kişiler gündelik hayatlarında bu sınırlardan geçerler. Kişiler hem kendi buldukları çevreyi etkilerken hem de o çevre tarafından şekillendirilirler. Teori de çalınan kişilerin aile dünyası ve iş dünyası arasındaki geçişlerde dengenin sağlanmasını açıklamaya çalışmaktadır. Birey, her geçtiği dünya için kendini şekillendirmek ve uyumla tırmak durumundadır. Bu teorideki temel alanlar ise “ev” ve “iş” alanlarıdır. İş ve aile dünyayı ifade eden bu alanlar birbirini ile uyumlu olabileceği gibi çatışma halinde de olabilir. Bu iki dünya arasındaki uyumun sağlanamadığı duruma ise “iş-aile çatışması” denilmektedir (Topgöl 2016). Çatışmanın sebebi ise, toplumlar geliştikçe bireylerin rollerinin de değişimi ve artmasıdır (Erben ve Ötken 2014).

Örneğin, bir kişi iş hayatında öğretmen, aile hayatında ise anne, ebeveyn veya kardeşi olabilir. Birey(ler)den beklenen iş yaşamında sorumluluk sahibi, yetenekli, aile yaşamında ise efkatsiz ve sevgi dolu olmalarıdır. Buna göre, erkek çalışanlar işlerinde geçirdikleri zamanın yoğunluğundan dolayı evlerinde annelik ya da babalık rollerini tam anlamıyla yerine getiremiyorlarsa veya aile yaşamındaki yoğunluk, iş yaşamındaki sorumlulukların gecikmesine neden oluyorsa “iş-aile dengesi” tehlikeye giriyor demektir (Baykal 2014).

Günümüzde ise hem erkek hem de kadın çalışanlar yoğun bir iş yükü ve uzun çalışma saatleri ile baş etmek durumundadırlar (Baykal 2014). Üstelik iş ve aileye ait alanlar, modern çalışma şekilleri ile paylaşılan bilgi teknolojilerinin sonucu daha da sınırsız hale gelmektedir. Bu da iş ve aile yaşamı arasındaki dengenin kurulmasını ve her iki alanın rollerinin gereklerinin karşılanmasını zorlatmaktadır (Doğrul vd., 2010). Diğer yandan kadının iş piyasasına girişi aile yapısında da bir değişime neden olmaktadır. Erkeklerin ikisinin de kariyer başarısını hedeflemesi “Çift Kariyerli Aile” modelini ortaya çıkarmaktadır. Bu model ile geleneksel toplumsal cinsiyet temelli iş bölümünün değişimi yönünde etki etmektedir (Karadoğan 2009). Bu durum da iş-aile yaşamı arasındaki dengenin kurulmasını hem kadınlar hem de erkekler açısından daha önemli hale getirmektedir.

-Aile Yaşamı Dengesini Sağlamaya Yönelik Politikaların Gerekliği

İş ve aile yaşamı dengesini sağlamaya yönelik politikalar; aile ile iş hayatı arasında denge kurmayı hedef alan, iş ile aile yaşamı arasındaki çatışmayı; iş organizasyonu, iş süreleri, iş yeri uygulamaları ve iş yeri kültüründe değişiklik yaparak çözmeye çalışan programlar olarak

tanımlanmaktadır (Aydın vd., 2017). Özellikle kadınların iş gücüne katılımının artışıyla birlikte, öne çıkmış olan bu politikalara çift kariyerli erkeklerin son yıllardaki artışı da eklenince konuya ilgi daha da artmıştır (Çarıkçı vd., 2009). Günümüz söylemlerinde “iş-yaşam dengesi”, “iş-yaşam entegrasyonu”, “çalışan-dostu/aile-dostu politikalar” ya da “esneklik” gibi kavramlarla ifade edilen bu uygulamalar; çalışanların aile ve iş sorumluluklarının uyumu, çalışma hayatında kontrol sahibi olma, iş ve işin dışındaki aktivitelerde sosyallik, esneklik ve bireysellik olarak tanımlanmaktadır (Aydın vd., 2017).

Çalışanların iş ve aile yaşamlarında denge kurmasını kolaylaştıran uygulamaların özellikle kadınların istihdamını artırmanın yanısıra sağlıklı bir toplumun temelini oluşturduğu da iddia edilmektedir (Topgül 2017). Çünkü kadın, bir taraftan iş hayatında emek üreten bir çalışan, diğer taraftan ise gelecek nesilleri doğurup yetiştiren “anne” olduğundan bu iki rolün çatışmasına önem verilmektedir (Sapmaz 2017).

Nitekim kadın çalışanlar artık doğum yapmakta isteksiz davranmakta veya tek çocukla yetinmektedirler. Bunun nedeni ise, günümüz dünyasındaki hem annenin hem de babanın çalışması sonucu artı bir vardiyayı gerekli kılan çocuk bakımındır. Burada artı vardiya (ikinci vardiya olarak da isimlendirilebilir) olarak kastedilen ise, kadının ücretli çalışmasına artı olarak yaptığı, eve geldiğinde de kadın olmasına yönelik eve ait sorumluluklarını oluşturduğu vardiya. Ayrıca, annelik rolü gerektiren çocuğun bakımı ise, kadın için üçüncü bir vardiyayı ifade etmektedir. Bu yüklerin altında kalan kadın ise çözüm olarak tek çocuk seçeneğini ya da çocuk yapmamayı seçmektedir. Doğum çocuklar gelecekteki çalışan kadınları veya çalışan erkekleri olarak düşünüldüğünde, çalışarak pasif sigortalılara yapılan sosyal güvenlik ödemelerini ve sosyal yardımları finanse eden kişiler olarak söylenebilir. Ayrıca, çalışan nüfustaki azalmanın, ülkedeki sosyal güvenlik sistemlerinin aktif ve pasif sigortalı arasındaki dengeyi bozacağı da ileri sürülebilir (Topgül 2017). Günümüzde sosyal güvenlik sistemlerinin en büyük sorunu olan finansman ve aktif pasif sigortalı dengesindeki bozukluk da sosyodemografik değişimden etkilenmektedir. Yaşlı nüfusun giderek artması hem sağlık harcamalarının hem de yaşlılık/malullük sigortalarından yararlananların sayısını artırırken, genç nüfusun azalması bu harcamaları finanse edeceklerin de sayısal olarak azalmasına neden olmaktadır.

Ayrıca bu uygulamalar sadece kadınlar için değil erkekler için de aynı derecede öneme sahiptir. Bu konuda yapılan bir araştırmaya (Büyükahin Sunal vd., 2016) erkeklerin daha

yüksek oranda aile kaynaklı i -aile çatı ması ya adı nı ortaya koymu tur. Öyle ki i -aile ya amı dengesine yönelik yapılan çalı malarda, bu dengeyi kuramayan bireylerde, mutsuzluk, tükenmi lik, psikolojik sorunlar, hayat tatmininin azalması, dü ük perfonmansın yanısıra rollerin bireylere yükledi i stresden dolayı i e devamsızlık gibi olumsuz sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Bu da demektir ki i -aile ya amı dengesi kurulamadı ı takdirde hem çalı ma ya amı hem de aile ya amı olumsuz etkilenmektedir (Do an vd., 2017). Hatta evin geçimini sa lama konusunda erke i temel ki i kabul ederek onu üst konuma yerle tiren toplumsal cinsiyetçi bakı açısı kadını erke e ba ımlı bir konuma yerle tirmekte, onun çalı masına olumlu bakmamaktadır. Bu durum kadınların i piyasasına giri ini olumsuz etkiledi i gibi i piyasasında mobbing gibi çe itli ayrımcı davranı larla kar ıla masına da yol açmaktadır (A kın vd., 2018). -aile ya amı dengesinin önemli olması da devletin dengeyi sa lamaya yönelik bazı tedbirler almasını zorunlu kılmı tır (Do rul vd., 2010).

ve aile ya amı dengesine yönelik bu uygulamaların kapsamı ise, ülkenin sosyal ve ekonomik durumuna göre de i mektedir. Ancak her durumda uygulamaların kapsamının çalı anın i ve aile ya amını dengelemeye yönelik Hukuku uygulamalarının varlı ıyla ölçüldü ü söylenebilir (Aydın vd., 2017).

Türkiye’de -Aile Ya amı Dengesine Yönelik Politikalar

Kadın i çilerin çalı ma hayatına daha çok dahil olması ile i - aile ya amı dengesine yönelik politikalar zorunlu hale getirmi tir (Ünlütürk Uluta 2015).

-aile ya amı dengesine yönelik politikalar ilk olarak Danimarka’da 1960’lı yıllarda yürürlü e konmu tur. Bu politikaların amacı çocu un geli imi, cinsiyet e itli ini sa lamak ve i gücüne katılımda niteli i ve sayıyı arttırmaktır. Daha sonra ise benzer amaçlar do rulsunda 1970’li yıllarda Fransa’da, 1990’lı yıllarda spanya’da ve Birle ik Krallık’ta benzer politikalar uygulanmaya ba lanmı tır (Topgül 2017).

Türkiye’de bu uygulamalar kadına yüklenen geleneksel roller nedeniyle yakın döneme kadar gündeme alınmamı tır (Aydın vd., 2017). İlk olarak 2013 yılında “Kadın stihdamı Paketi” olarak, sonrasında “Türkiye’nin Demografik Dönü ümü ve Dinamik Nüfus Yapısını Korumaya Yönelik Yeni Nüfus ve Aile Politikası” olarak isimlendirilen politika önerileri kamuoyuna sunulmu , sonrasında ise 10. Kalkınma Planında i -aile ya amının uyumla tırılması amacıyla hedefler konulmu tur. 04.02.2015’te ise TBMM Kadın Erkek Fırsat E itli i Komisyonu’nda, “Ailenin ve Dinamik Nüfus Yapısının Korunması Amacıyla

Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde De i iklik Yapılmasına Dair Kanun Tasarısı” de erlendirmeye alınmı tır (Ünlütürk Uluta 2015).

Türkiye’de i aile dengesine yönelik de erlendirilecek uygulamaların kapsamı ise genellikle kadın i çilere yöneliktir (Aydın vd., 2017). Bu uygulamalar ise temel olarak; do um (analık) izni, do um izni sonrası ücretsiz izin, do um izni sonrası kısmi süreli çalı ma, yarım çalı ma ve yarım çalı ma ödene i, do um yardımı, mazeret izni ve süt izni vb. uygulamalar eklindedir (Karaman, 2014). Erkek çalı anlara yönelik olarak ise; e inin do um yapması halinde mazeret izni ve kısmi süreli çalı ma hakkı sayılabilir. Ayrıca, memur babalara yönelik babalık izni hükümleri 657 sayılı Devlet Memurları Kanununda bulunmaktadır (Aydın vd., 2017).

Ülkemizde i gücü istatistiklerine bakıldı nda toplumsal cinsiyet örüntüleri kadınların çalı ma hayatına katılması açısından daha net görünmektedir. Temmuz 2018 vrilerine göre i gücüne katılma oranı %54 iken, erkeklerde oran %73,8, kadınlarda %34,7’dir. stihdam oranı da %48,2 olup aynı ekilde erkeklerde %67,1 ile daha yüksek, kadınlarda ise %29,7 ile çok daha dü ük bir orandır. İ zsizlik oranı %10,8 olup erkeklerde oran %9,1, kadınlarda ise daha yüksek bir oranla %14,3’tür. Tarım dı ı i zsizlik oranları ise kadın ve erkekler arasındaki i zsizlik durumunu ve cinsiyete göre istihdamı daha net ortaya koymaktadır. Oran toplamda %19,9 iken, erkeklerde %10,3, kadınlarda ise %18,9’dur. Kadınlar geleneksel sector olan tarımda istihdam edilmektedir. Genç nüfus (15-24 ya) içinde de i zsizlik oranı %19,9 iken, erkeklerde oran %16,9, kadınlarda ise %25,6’dır. Ülkemizde kadınların istihdama katılması genç nüfus açısından da hala zordur (<http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=27697>).

ve aile ya amı uyumuna ili kin II. Çeyrek (Nisan-Haziran) 2018 verilerine göre bakım sorumlulu u olanların 18-64 ya nüfus içindeki oranı %42,9 olup erkeklerde oran %41,2, kadınlarda ise %44,6’dır. stihdamda olup bakım sorumlulu u olanların oranı %46,9 olup, erkeklerde oran %48,2, kadınlarda %44,2’dir. Yani kadınların bakım sorumlulu u istihdama katılmasını daha fazla etkilemektedir. stihdamda olup bakım sorumlulu u olanların %94,6’sını çocuk bakımı olu turmaktadır. Dolayısıyla çocuk bakımı konusunda atılacak adımlar istihdama katılımı net bir ekilde artıracaktır. 15 ya ın altında çocuk bakım sorumlulu u olanların %13,1’i profesyonel bakım hizmeti almı tır. Bu hizmeti alanların %11,7’sini erkekler, %16,6’sını ise kadınlar olu turmaktadır. Bakım hizmeti alan kadınların %12,8’i kurumsal bakım merkezlerini, %3,3’ü evde ücretli bakım hizmetini kullanmı tır. Yani

kurumsal bakım hizmetlerinin artırılması ve ücretlerinin uygun olması kadınların istihdama katılımını artırıcı etki yaratabilir. Di er yandan 15 ya üstünde bakıma muhtaç çocuk veya akraba bakım sorumlulu u olanların %35,9'u profesyonel bakım hizmeti kullanırken bu oran erkeklerde %15,5, kadınlarda ise %54,3'tür. stihdamdaki kadınların %53,7'si bu i için evde ücretli bakım hizmetinden faydalanmakta, kurumsal bakım hizmeti oranı ise son derece dü ük (%0,7) düzeyde görünmektedir. Kadınların bakım sorumlulu u olan çocuk ya da yeti kin bireylerin bakımında kurumsal deste e daha fazla gereksinimi vardır. Ayrıca istihdamda olan kadınların %83,3'ü çocuk bakım sorumlulu u nedeniyle i düzenini de i tirmek istememekte, %5,3'ü çalı ma saatlerini azaltmakta, %4,1'i ise gelir artırıcı de i ikliklere gitmektedir. Yani bakım sorumlulu unun olması kadınların i de i tirme kararlarını da önemli düzeyde etkilemekte, e itim ve nitelikleri uygun olsa bile i lerini kolay kolay de i tirememektedirler (www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=27859).

Do um/analık izni

Çalı an kadınların gebelik ve do um yapma gibi biyolojik nedenlerden dolayı kar ıla tıkları gelir kayıpları ve gider artı larının telafisine yönelik düzenlemeler ölkemizde 5510 sayılı Yasada düzenlenmi tir (Kul Parlak 2016). Bu Yasanın do um iznine ili kin kapsamına i çiler ve ba ımsız çalı anlar alınırken, kamu görevlileri için ise 657 sayılı Yasadaki hükümler esas alınmı tır. Ayrıca 4857 sayılı Yasadada kadın çalı anlara yönelik düzenlemeler mevcuttur (Aydın vd., 2017).

5510 sayılı Yasanın 15/2 maddesine göre “4 üncü maddenin birinci fıkrasının (a) ve (b) bentleri kapsamındaki sigortalı kadının veya sigortalı erke in sigortalı olmayan e inin, kendi çalı malarından dolayı gelir veya aylık alan erke in sigortalı olmayan e inin gebeli inin ba ladı ı tarihten itibaren do umdan sonraki ilk sekiz haftalık, ço ul gebelik halinde ise ilk on haftalık süreye kadar olan gebelik ve analık haliyle ilgili rahatsızlık ve engellilik hali analık hali olarak kabul edilir.”

Analık zni veya Ücretsiz zin Sonrası Yapılacak Kısmı Süreli Çalı malar Hakkında Yönetmelikte ise analık izni; “kadın i çinin do um nedeniyle çalı tırılmadı ı süre için verilen izin” ekinde tanımlanmı tır (m.4/a). 4857 sayılı Yasasınının 74. maddesinde de izin süreleri benzer ekinde düzenlenmi tir. İlgili düzenlemeye göre "Kadın i çilerin do umdan önce sekiz ve do umdan sonra sekiz hafta olmak üzere toplam on altı haftalık süre için çalı tırılmamaları esastır. Ço ul gebelik halinde do umdan önce çalı tırılmayacak sekiz haftalık süreye iki hafta

süre eklenir. Ancak, sağlıklı durumu uygun oldu u takdirde, doktorun onayı ile kadın i ç i isterse do umdan önceki üç haftaya kadar i yerinde çalı abilir. Bu durumda, kadın i çinin çalı tı ı süreler do um sonrası süreler eklenir". Yasanın ilgili maddesine 13.02.2011 tarih ve 6111 sayılı yasa ile yapılan de i iklikle (76. md) “Kadın i çinin erken do um yapması halinde ise do umdan önce kullanamadı ı çalı tırılmayacak süreler, do um sonrası süreler eklenmek suretiyle kullanılır” hükmü eklenerek erken do um nedeniyle do um öncesi iznini tam kullanamayan kadınların bu izin sürelerinin do um sonrasına eklenmesi sa lanmı tır.

Yine aynı maddeye 29.01.2016 tarih ve 6663 sayılı yasayla (22. md.) ek düzenleme getirilerek kadın i çilerin ve ebevyenlerin izin sürelerinin kullanımına ili kin de i ikliklere gidilmi tir (Süzek 2018). İlgili düzenlemeye göre; "Do umda veya do um sonrasında annenin ölümü halinde, do um sonrası kullanılmayan süreler babaya kullanılır. Üç ya ını doldurmamı çocu u evlat edinen e lerden birine veya evlat edinene çocu un aileye fiilen teslim edildi i tarihten itibaren sekiz hafta analık hali izni kullanılır". Düzenleme annenin ölümü halinde izin sürelerinin babanın kullanımına olanak sa lamaktadır. Aynı iznin 3 ya ını doldurmamı çocuk evlat edinmede de kullanılması ile i -aile ya amı uyumlandırılmaya çalı ılmı tır.

zin olana ının sa lanmasının yanısıra 5510 sayılı Yasa kapsamında analık halinde çalı amayan kadın sigortalıya u radı ı gelir kaybını telafi etmek amacıyla i görmezlik ödene i verilir (Sapmaz 2017). 5510 sayılı Yasanın 18. maddesi (c) ve (d) bendlerine göre; “Sigortalı kadının analı ı halinde, do umdan önceki bir yıl içinde en az doksan gün kısa vadeli sigorta primi bildirilmi olması artıyla, do umdan önceki ve sonraki sekizer haftalık sürede, ço ul gebelik halinde ise do umdan önceki sekiz haftalık süreye iki haftalık süre ilave edilerek çalı madı ı her gün için, (d) Sigortalı kadının iste i ve hekimin onayı ile do uma üç hafta kalıncaya kadar çalı ılması halinde, do um sonrası istirahat süresine eklenen süreler için, geçici i görmezlik ödene i verilir”. Ödenek, kadın sigortalının günlük kazancı üzerinden hesaplanan ve yatarak tedavilerde günlük ücretin yarısı, ayakta tedavilerde ise üçte ikisi tutarındadır. 657 sayılı Yasaya tabi olan kadınlar do um yaptı ında gelir kaybına u ramadı ından dolayı kendilerine ayrıca bir ödeme yapılmaz (Aydın vd., 2017). Ebevyen izinleri ya da çocuk bakım izinlerini bazı ülkelerle kar ıla tırdı ımızda Avusturya’da çocuk iki ya ına, Almanya’da çocuk üç ya ına gelinceye kadar ebevyen izinleri verildi i görülmektedir. Belçika’da çocuk dört ya ına gelinceye kadar her ebevyenin dört ay ebevyen izni bulunmaktadır. Danimarka’da her ebevyen için otuz iki haftaya kadar izin

verilebilmektedir. Polonya’da yirmialtı hafta, Kore’de çocuk sekiz yaşına gelinceye kadar oniki ay ve Avustralya’da da elli iki hafta ebeveyn izni hakkı vardır. Bizim ülkemizde ise, on altı haftalık sürenin tamamlanmasından veya ço ul gebelik halinde on sekiz haftalık süreden sonra kadın çalışanın iste ine ba lı olarak altı aydır. Bu süreleri bizim ülkemizdeki süreler ile karşıla tırdı ızda, bizim ülkemizdeki sürelerin di er ülkelere göre çok kısa oldu u söyleyebiliriz (Süzek 2018; Aydın vd., 2017).

Bu uygulamaların yetersiz olması da kadınlara i gücüne katılma ve tek çocuk sahibi olma arasında tercihe zorlamakta ve ço unlukla tercihini tek çocuktan yana kullanmaktadır (Topgül 2017). TÜ K’in yaptı ı açıklama da bu yorumu destekler niteliktedir nitekim; toplam doğurganlık hızı 2015’te 2,15 çocuk iken, 2016 yılında bu rakam 2,10 çocu a dü mü tür (www.tuik.gov.tr).

Emzirme ödene i

-aile ya amı dengesi uygulamaları çerçevesinde kadın çalışanalara yönelik di er bir uygulama da emzirme ödene idir (Aydın ve Demirkaya, 2017). Kadın sigortalıya 5510 sayılı Yasanın 16. maddesi 3. fıkrasına göre; “Analık sigortasından sigortalı kadına veya sigortalı olmayan karısının do um yapması nedeniyle sigortalı erke e, bu Kanunun 4 üncü maddesinin birinci fıkrasının (a) ve (b) bentleri kapsamındaki sigortalılardan; kendi çalışmalarından dolayı gelir veya aylık alan kadına ya da gelir veya aylık alan erke in sigortalı olmayan e ine, her çocuk için ya aması artıyla do um tarihinde geçerli olan ve Kurum Yönetim Kurulunca belirlenip Bakan tarafından onaylanan tarife üzerinden emzirme ödene i verilir. Sigortalı kadına veya sigortalı olmayan e inin do um yapması nedeniyle sigortalı erke e emzirme ödene i verilebilmesi için, Kanunun 4 üncü maddesinin birinci fıkrasının; a) (a) bendi kapsamında olanlar için do umdan önceki bir yıl içinde en az 120 gün kısa vadeli sigorta kolları primi bildirilmi olması, b) (b) bendi kapsamında olanlar için do umdan önceki bir yıl içinde en az 120 gün kısa vadeli sigorta kolları primi yatırılmı ve genel sa lık sigortası primi dahil prim ve prime ili kin her türlü borçlarının ödenmi olması, arttır. Emzirme ödene ine hak kazanan sigortalılardan 9 uncu maddeye göre sigortalılı ı sona erenlerin, bu tarihten ba lamak üzere üçyüz gün içinde çocukları do arsa, sigortalı kadın veya e i analık sigortası haklarından yararlanacak sigortalı erkek, do um tarihinden önceki onbe ay içinde en az 120 gün prim ödenmi olması artıyla emzirme ödene inden yararlandırılır.”

Analık (do um) sebebiyle ücretsiz izin

Analık izni veya Ücretsiz izin Sonrası Yapılacak Kısmi Süreli Çalışmalar Hakkında Yönetmelikte ücretsiz izin “analık izninin bitiminden itibaren işçiye isteği halinde verilen izin” olarak tanımlanmaktadır (m. 4/a, d). Yasasında ise, 6663 Sayılı Yasaya istinaden getirilen eklemelerle 74. maddenin birinci fıkrası uyarınca “Kullanılan do um sonrası analık hali izninin bitiminden itibaren çocuğunun bakımı ve yetiştirilmesi amacıyla ve çocuğun hayatta olması kaydıyla kadın işçi ile üç yaşını doldurmamış çocuğu evlat edinen kadın veya erkek işçilere istekleri halinde birinci do umda altmış gün, ikinci do umda yüz yirmi gün, sonraki do umlarda ise yüz seksen gün süreyle haftalık çalışma süresinin yarısı kadar ücretsiz izin verilir. Çocuğun do um halinde bu süreler otuz gün eklenir. Çocuğun engelli olması halinde bu süre üç yüz altmış gün olarak uygulanır.” Ayrıca; Yasanın 74/son maddesine göre bu hükümlerden sadece Yasası kapsamında olan ve olmayan her işçi faydalanmaktadır. Bu durumda Yasanın 4. maddesinde Yasa kapsamı dışında tutulan işçilerle, iş sözleşmesi ile çalışandır işçiler için de hükmün uygulanması gerekir.

Do um yapan memura yönelik ise do um sonrası analık izni süresi ile yarım çalışma süresinin bitim süresinden itibaren, emekli do um yapan memurlar için de do um tarihinden itibaren istekleri do um süresinde yirmidört aya kadar aylıksız izin verilir (657 s.K m.108/B). Ayrıca, üç yaşını doldurmamış çocuk evlat edinildiğinde de aylıksız izin verilmektedir. Evlat edinen her iki ekinde memur olması halinde ise yirmidört aylık sürenin birbirini izleyen iki bölümünde emekliler tarafından kullanılması mümkündür (657 s.K. m.108/C). Bu izinler ile çocuğun bakımının sağlanması noktasında iş-aile yaşamı uyumu sağlanmaya çalışılmaktadır. Yeni de işsizlik izinlerinin sadece kendi veya emekli do um yapan çalışanlar tarafından değil üç yaşını altında çocuk evlat edinenlerin kullanmasına da olanak sağlamakta ve uyum sürecindeki sorunların aşılanmasına çalışılmaktadır.

Do um Sonrası Yarım Çalışma (Kısmi Çalışma) ve Yarım Çalışma Ödeneği

Do um sonrasında annenin çocuğu ile daha çok zaman geçirebilmesi ve bu dönemin anne ve çocuk açısından önemli olması nedeniyle, hem Yasasında hem de 4447 sayılı İşsizlik Sigortası Yasasında 2016 yılında 6663 sayılı Yasayla yapılan değişikliklerle, do um sonrası yarım çalışma iznine ilişkin hükümlerle iş-aile yaşamı dengesinde olumlu sayılabilecek düzenlemeler yapılmıştır (Aydın vd., 2017).

Yasasının 13. maddesine eklenen hükümlerle; 74. maddede belirtilen izinlerin bitiminden sonra "çocu un mecburi ilkö retim ça ının ba ladı ı tarihi izleyen ayba ma kadar talepleri halinde ebeveynlerden birine kısmi çalı ma" olana ı tanınmı tır. 4447 sayılı Yasayla da çalı madıkları sürelerde ekonomik sıkıntılarının olu maması için yarım çalı ma ödene i ödenmesi hükmü getirilmi tir.

Çalı anın yarım çalı ma talebinde bulunması halinde 4447 sayılı Yasanın Ek 5. maddesine göre “ çiyeye 4857 sayılı Kanununun 74 üncü maddesinin ikinci fıkrası uyarınca haftalık çalı ma süresinin yarısı kadar verilen ücretsiz izin süresince do um ve evlat edinme sonrası yarım çalı ma ödene i ödenir.” (4447 sY. Ek m.5/1).

Ödene in süresi, 4857 sayılı Yasanın 63. maddesindeki kırkbe saatlik çalı ma süresinin yarısı olarak belirtilmi tir. Haftalık çalı ma süresinin kırkbe saatin altında oldu u durumlarda da çalı ma süresinin yarısı kadar çalı ma yapılması mümkün kılınmı tır (4447 sY. Ek m.5/1). Kısmi süreli çalı ma 4857 sayılı Yasanın 13. maddesi ile Analık zni veya Ücretsiz zin Sonrası Yapılacak Kısmi Süreli Çalı malar Hakkında Yönetmelikte düzenlenmektedir.

Kanunu'nun 13 maddesinin 5. fıkrasındaki düzenlemeden ebeveynlerden birinin yararlanma olana ı tanınmı tır. Bu olumlu bir düzenleme olup karara bırakılmı tır. Örne in bu durumda e ler e er kadının ücreti yüksek ise kısmi süreli çalı ma hakkından erke in yararlanmasını isteyebileceklerdir. İlgili düzenleme "Bu talep i veren tarafından kar ılanır ve geçerli fesih nedeni sayılmaz" diyerek i verenlere bu konuda taktir hakkı bırakmamakta kararı ebeveynlere bırakmaktadır. Bu durumda i verenin kısmi süreli çalı ma talebinde bulunan i çiyi geri çevirme hakkı olmadı ı gibi sözleşmeyi feshetmesi durumunda bu haksız fesih sayılacaktır. İ çiyi, "aynı çocuk için bir daha bu haktan faydalanmamak üzere tam zamanlı çalı maya dönebilir". İ çinin tam zamanlı çalı mak istemesi durumunda da i verenin takdir hakkı yoktur. Ve e er i çinin kısmi süreli çalı ması nedeniyle yerine geçici i sözleşmesi ile i çiyi çalı tırmaya ba lamı sa i e alınan i çinin i sözleşmesi kendili inden sona erer. Ancak bu haktan faydalanmak veya tam zamanlı çalı maya geri dönmek isteyen i çinin i verene bunu en az bir ay önce yazılı olarak bildirmesi gerekmektedir. Di er yandan di er ebeveynin çalı maması durumunda çalı an e kısmi süreli çalı ma talebinde bulunamaz. "Üç ya nı doldurmamı bir çocu u e iyle birlikte veya münferiden evlat edinenler de çocu un fiilen teslim edildi i tarihten itibaren bu haktan faydalanır". Yasasının 74. ve 13. maddesinde yapılan bu de iklilikler i -aile ya amı uyumunu sa lamak açısından ülkemizdeki en önemli

uygulamalardır. Bu uygulamalarla hem çocuğa bakım için yeteri kadar zaman ayrılması sağlanmakta hem de bir miktar ücret garantisi sağlanmaktadır. Her ne kadar Yasa kısmi zamanlı çalışmaya hakkı konusunda ebeveynlerden birisinin bundan yararlanabileceğini belirtse de toplumsal cinsiyet örüntüleri nedeniyle bu haktan uygulamada genellikle kadınlar yararlanmaktadır. Bu durum ise kısmi süreli çalışmada özellikle uzun vadeli sigorta kolları açısından sigorta primlerinin tam yatmamasına neden olmakta ve çocuk yapan kadınların emeklilik (yaşlılık) süresini uzatmaktadır. Her ne kadar kadınlara analık hali için borçlanma olanakları da tanınmış olsa da ekonomik olarak güçsüz olan kadınların bu borçlanmayı yapması da son derece zordur.

6663 sayılı Yasa ile (md.10) 657 sayılı Yasada da yukarıdaki deyimli ve paralel deyimlik yapılmıştır. Kadın memur ya da e idem yapan erkek memur "çocuğun mecburi ilköğretim çağının başlatıldığı tarihi takip eden ay başına kadar olan dönemde, ayrıca süt izni verilmeksizin haftalık çalışmaya saatlerinin normal çalışmaya süresinin yarısı olarak düzenlenmesini talep edebilirler...yarım zamanlı çalışmaya bakan memur, aynı çocuk için bir daha bu haktan yararlanmamak kaydıyla normal" zamanlı çalışmaya dönebilir. Memurlar için de kısmi süreli çalışılan dönemde "mali haklar ve sosyal yardımlara ilişkin her bir ödeme unsurunun yarısı esas alınarak ödeme yapılır". Görüldüğü gibi kısmi zamanlı çalışan memur açısından da aynı sorun vardır. Ancak daha sonra açıklanacağı üzere analık izin süresinin bitiminden sonra ilk altı aya kadar memurların süt izni süresinin günlük üç saat olması bu konuda memurlara avantaj yaratmaktadır. Böyle ki kadın memurun ilk 6 ay üç saatlik süt iznini kullanması sonraki dönemde eğer tercih ederse kısmi süreli çalışması için açısından daha avantajlı bir durum yaratmaktadır.

Doğum yardımı

633 sayılı Kanun Hükmünde Kararnamenin Ek-4'üncü maddesi gereğince (27.03.2015-6637/16. md) "Doğum Yardımı" programı kabul edilmiştir. Düzenleme gereğince Türk vatandaşlarına geçerli olmak üzere "canlı doğan birinci çocuk için 300 TL, ikinci çocuk için 400 TL, üç ve daha fazla çocukları içinse 600 TL tutarında doğum yardımı" yapılmaktadır. Doğum yardımı başvuru tarihi 15.05.2015 tarihi olup, bu yardımdan 15.05.2015 tarih ve sonrasında canlı doğum yapanlar faydalanabilecektir. Bu tarihten önceki doğumlara ise yardım verilmeyecektir. 15.05.2015 tarihinden önce doğan çocuklar ancak yeni doğan çocuğun kaçınıcı çocuk olduğunun belirlenmesinde sayılmaktadır.

Ancak kamu kurum ve kuruluşlarında işçi olarak istihdam edilenlerin iş sözleşmesi ya da toplu iş sözleşmesinde düzenlenen bir doğum yardımı bulunması durumunda eğer sözleşmede belirlenen miktar yukarıdaki miktardan azsa aradaki fark işçiye ödenir. Eğer sözleşmede doğan hak gereği yapılan doğum yardımı daha fazla ise bu durumdaki işçilere doğum yardımı verilmez. Doğum yardımları vergi ve kesintiye tabi tutulmadan ödenir ve haczedilemez. Böylece iş-aile ya da aile dengesi konusunda aileye bir ek gelir sağlanmak amaçlanmıştır. Ancak yapılan yardımın miktarı hayli düşüktür.

Bu yardım, “Türk vatandaşı olan anne veya babaya, her ikisi de Türk vatandaşı ise anneye yapılır. Yönetmeliğe göre evlat edinilen çocuklar için doğum yardımı yapılmamaktadır” (Yön. m.5/8). Özel sektördeki işçiler ise, 5510 sayılı Yasa kapsamındaki emzirme ödeneği ve 6637 sayılı Yasa kapsamında doğum yardımlarından birlikte faydalabilmektedir. Kamuda çalışan işçilere yönelik ise bir sınırlama getirilerek, tabi oldukları iş sözleşmesi veya toplu iş sözleşmesinde ayrıca doğum nedeniyle bir ödemenin yapılması kararlaştırılmıştır. Sözleşmelerinde eğer bir ödeme öngörülmemişse iki haktan da yararlanması mümkün değildir (Aydın vd., 2017). Doğum yardımı miktarı doğum ve bebeğin masrafları düşünüldüğünde son derece cüzi bir miktar olup, yasada oran olarak değil miktar olarak belirlenmesi de uygun olmamıştır.

Mazeret izni

Yasasında mazeret izni başlıklı 1 Ek madde 2’de (04.04.2015-6645/35. Md.) düzenlenmiştir. Söz konusu maddeye göre “işçiye ...eğinin doğum yapması halinde... beş gün ücretli izin verilir.” Ayrıca “işçilerin en az yüzde yetmi oranında engelli veya süresen hastalığı olan çocuğunun tedavisinde, hastalık raporuna dayalı olarak ve çalışan ebeveynlerden sadece biri tarafından kullanması kaydıyla, bir yıl içinde toptan veya bölümler halinde on güne kadar ücretli izin verilir”.

Türk hukukunda iş ve aile ya da aile dengesini dengelemeye yönelik olarak bakım izni niteliğindeki izin yalnızca bu uygulama vardır (Karaman, 2014). Süreler açısından işçiler ve devlet memurları arasında bir farklılık yaratılmıştır. 657 sayılı Yasaya göre (md. 104/B) eğinin doğum yapması durumunda babaya (işçi üzerine), 10 gün izin verilir. Memurların ayrıca bir yıl içinde toptan ya da mazeretleri sebebiyle on günlük bir mazeret izni hakkı daha vardır. Zaruret halinde bir 10 gün daha mazeret izni verilebilir (md. 104/C). Ayrıca memurların en az yüzde yetmi oranında engelli ya da süresen hastalığı olan çocuğunun hastalanması (çocuk evli ise eğinin de

en az yüzde yetmi oranında engelli olması durumunda) hastalık raporuna dayalı olarak ana veya babadan birinin bir yıl içinde toptan ya da bölümler halinde on güne kadar mazeret izin hakkı vardır (md. 104/E). Yine memurların di er bakım hizmetleri için "bakmakla yükümlü oldu u veya memur refakat etmedi i takdirde hayatı tehlikeye girecek ana, baba, e ve çocukları ile karde lerinden birinin a ır bir kaza geçirmesi veya tedavisi uzun süren bir hastalı ının bulunması hallerinde...sa lık kurulu raporuyla belgelendirilmesi artıyla, aylık ve özlük hakları korunarak" üç aya kadar izin hakkı vardır. Gerekti inde bu süre bir katına kadar uzatılır" (md. 105/7). Görüldü ü üzere memurların özellikle bakım hizmeti vermesi gerekti i durumda ücretli izin hakları daha uzundur. Bu durum i çiler açısından olumsuz bir tablo olu masına neden olmaktadır.

Süt izni

Yasasında kadın çalı anların süt iznine yönelik hüküm 74. maddenin 7. fıkrasında düzenlenmi tir. Düzenlemeye göre "Kadın i çilere bir ya ından küçük çocuklarını emzirmeleri için günde toplam birbuçuk saat süt izni verilir. Bu sürenin hangi saatler arasında ve kaç bölünerek kullanılaca mını i çi kendisi belirler. Bu süre günlük çalı ma süresinden sayılır." Birbuçuk saatlik iznin ne zaman ve kaç bölünerek kullanılaca mını i çiy e bırakılarak i çinin gereksinimlerine göre bu izni kullanmasına olanak sa lanmı tır (Süzek 2018). Aynı zamanda kanunda bebe in emzirilip emzirilmemesine ili kin bir ayırım bulunmamakta olup, bu sürenin çocuk 1 ya ına gelene kadar verilmesi kabul edilmi tir (Aydın vd., 2017). Süt izinleri Yasanın 79/son ve 66/1-e hükmüne göre çalı ma süresinden sayılır. I çinin bu sürede çalı tırılması durumunda bu sürenin fazla mesai olarak de erlendirilmesi ve ücretinin verilmesi gerekir (Süzek 2018).

Memurlar açısından duruma bakıldı ında kadın çalı an memura da çocu unu emzirmesi için analık izninin bitiminden sonra ilk altı ay için günde üç saat, ikinci altı ay için günde birbuçuk saat emzirme izni verildi i ve bu iznin hangi saatler arasında ve günde kaç kez kullanılaca mının kadın memurun tercihine bırakıldı ı (657 s. K. m.104/D) görülmektedir. Uygulamada izinlerin günlük süresi açısından yine i çilerle memurlar arasında bir ayırım yapıldı ı görülmektedir. Olumlu olan düzenleme i -aile ya amı uyumu açısından iznin gün içinde ne zaman kullanılaca mının kadın çalı ana bırakılmasıdır. Bu durumda i veren kadın çalı anın talebini yerine getirmek durumundadır.

Emzirme Odaları ve Çocuk Bakım Yurdu

Gebe veya Emziren Kadınların Çalıştırılma Şartlarıyla Emzirme Odaları ve Çocuk Bakım Yurtlarına Dair Yönetmelik gereince medeni hal ve yaş gözetmeksizin, 100-150 kadın çalışanın bulunduğu yerlerinde çalıştırılmaya yerlerinden ayrı ekilde ve iş yerine en fazla 250 metre uzaklıkta ve çeşitli koşulları sağlayan (EK IV) emzirme odasının bulunması zorunludur (Yön. md 13/1).

Ayrıca iş veren yaşlarına ve medeni durumlarına bakılmaksızın 150'den fazla kadın çalıştırıyorsa 0-6 yaş arası çocukların bakılması ve bırakılması için çalıştırılmaya yerlerinde ayrı iş yerine yakın çeşitli koşulları sağlayan (EK IV) yurt kurmak zorundadır (Yön. md 13/2).

Kadın Çalışanların Gece Postalarında Çalıştırılma Koşulları Hakkında Yönetmelikte 8. ve 9. maddelerde de emziren ve gebe kadınların çalıştırılmaya sürelerine ilişkin düzenlemeler bulunmaktadır (Aydın vd., 2017).

Sonuç

Toplumsal cinsiyet rolleri kadınların hane içinde ev işleri ile bakım işlerinde kalmasına neden olmaktadır. Ataerkil yapı kadınların hane dışında çalışmaya hayatına katılmasını zorla tutmaktadır. Bunu zorla tutan en önemli neden aile içindeki sorumluluklarla çalışmaya hayatındaki sorumlulukların dengesini kurmada yaşanan zorluktur. Ekonomik, sosyal ve demokratik açıdan gelişmiş toplumlarda bu dengeyi sağlamak daha kolayken diğerleri için tam tersi geçerlidir.

Kadının çalışmaya hayatını kolaylaştırma için iş-aile yaşamı dengesini sağlamaya yönelik çeşitli araçlar kullanılmaktadır. Bu politikalar gelişmiş ülkelerde 1990'lı yıllardan beri devletin yasal bir görevi olarak kabul edilirken, bizim gibi ülkelerde iş ve aile yaşamı dengesine yönelik politikalar, daha geç bir dönemde ve kısıtlı sayıda uygulamalarla ortaya çıkmıştır.

Ülkemizde iş-aile yaşamı dengesini sağlamaya yönelik politikaları başlıca iki amaca yönelik politikalar olarak ayırabiliriz. İlk uygulama çalışanların izin haklarını artırıcı araçlardan oluşmaktadır. Bu uygulamalara analık iznini, ebeveyn iznini, süt iznini, mazeret iznini, ücretsiz izin haklarını, engelli ya da bakıma gereksinim duyulan aile bireyi için verilen izinleri sokabiliriz. İkinci uygulama ise iş-aile yaşamını sağlamaya yönelik gelir güvencesi gerektiren uygulamalardır. Bu uygulamalar doğum yardımı gibi direkt gelir artırıcı uygulamalar eklinde ya da ücretli izin hakkını da içeren gelir güvencesi sağlayan

uygulamalar ekinde düzenlenmektedir. Do um öncesi ve sonrası izinler, 3 ya ına kadar çocu u evlat edinenlere verilen izinler bu kapsamda de erlendirilebilir. Bir de her iki uygulamayı da kapsayan kısmi süreli çalı ma uygulamaları vardır. Bu uygulama ebeveynlere tercih hakkı sunarak asgari bir gelir düzeyinde günün belli bir bölümünü aileye ayırmayı kolayla tırmaktadır. Ancak bu iznin kullanılabilmesi ailenin ekonomik gücü ile do ru orantılı olup, dü ük ücret alanların bu haktan yararlanması son derece zordur. Di er sorunlu alanı ise bu tip çalı manın genellikle kadınlar tarafından tercih edilmesidir. Bu durum kadınların uzun vadeli sigorta kolları açısından hak kayıplarına neden olmaktadır. Ülkemizde henüz aile sigortası olu turulamamı olması belki de i -aile ya amı dengesinin sa lanması açısından en büyük handikaptır.

Aslında i -aile ya amı dengesinin sa lanmasında üçüncü bir yol olarak bakım hizmeti verecek kurulu ların sayısının artırılması önemli bir i leve sahiptir. Mevzuat belli sayıda çalı anı olan i yerleri için emzirme odası ve kre açılmasını zorunlu tutsa da kre açılması için 100-150 kadın çalı tırma zorunlulu u aranmasının sistemi tıkayan en önemli sorun oldu u ileri sürülebilir. Çünkü kadınların çalı ma hayatına katılması ve kalması noktasında özellikle bakım hizmeti alabilecekleri kurumların olması kolayla tırıcı etki yaratmaktadır. Ülkemizde e er kadının çalı ma hayatına daha fazla katılımı isteniyorsa izin sürelerine ili kin düzenlemelerin yanı sıra esas bu konuda geli me sa lanması yararlı olacaktır.

Kaynakça

Arslan, M., (2012). -Aile ve Aile- Çatı malarının Kadın Çalı anların Doyumları Üzerindeki Etkisi, Birey ve Toplum, 2 (3), 99-113.

A kın, E.Ö. ve A kın, U.; (2018). Çalı ma Ya amında Kadına Yönelik Mobbing: Bankacılık Sektöründe Bir Ara tırma, Gümü hane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 9 (24), 255-282.

Aydın, U. ve Demirkaya, S., (2017). Çalı ma Ya amında Aile Dostu Hukuku Uygulamaları, ve Hayat, 3 (6), 72-104.

Baykal, B., (2014). Çalı ma Saatleri –Aile Çatı ması Açısından Belirleyici midir? Erkek Çalı anlar Açısından Bir nceleme, Çalı ma li kileri Dergisi, 5 (2), 10-23.

Büyük ahin Sunal, A., Ok, A.B. ve Keskin, S., (2016). -Aile Çatı ması Boyutları ile Mükemmeliyetçilik Arasındaki li kide Evlilik Doyumunun Düzenleyici Rolü, DTCF Dergisi, 56 (1), 144-162

Çarıkcı, .H. ve Çelikkol, Ö., (2009). – Aile Çatı masının Örgütsel Ba lılık ve ten Ayrılma Niyetine Etkisi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 9, 153-170.

Do an, A., Bozkurt, S. ve Demirta , H.T., (2017). “ -Aile Çatı ması, Aile- Çatı ması ile Özyeterlilik nancı Arasındaki li kinin ncelenmesi”, Uluslararası Sosyal Ara tırmalar Dergisi, 10 (53), 718-729.

Do rul, B. . ve Tekeli, S., (2010). -Ya am Dengesinin Sa lanmasında Esnek Çalı ma, Sosyal ve Be eri Bilimler Dergisi, 2 (2), 11-18.

Erben, G.S. ve Ötken, A.B., (2014). Paternalist Liderlik ve e li kin yilik li kisinde - Ya am Dengesinin Rolü, Yönetim ve Ekonomi Ara tırmaları Dergisi, 22, 103-121.

Karado an, E., (2009). Mesleksel Geli imi Hedefleyen E ler, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 64 (4), 138-152.

Karaman, N., (2014). Toplumsal Cinsiyet E itli i Kavramı Çerçevesinde -Aile Ya amı Uyum Politikaları ve Türkiye, Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi, 49 (1), 86-108.

Kul Parlak, N., (2016). Refah Devletinin YenidenYapılanması ve AB Ülklerinde -Ya am Dengesi, Ankara: Türk Metal Sendikası Ara tırma ve E itim Yayınları.

Mert, .S. ve Bekmezci, M., (2016). ki Kariyerli Aile Çalı anlarında ve Ya am Tatmini, Türk Sosyal Bilimler Ara tırmaları Dergisi, 1 (1), 46-56.

Özen Kapsız, S., (2002). -Aile Ya amı Dengesi ve Dengeye Yönelik Yeni Bir Yakla ım;Sınır Teorisi, Dokuz Eylül Dergisi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 4(3), 139-153.

Sapmaz, H., (2017). Kadın, Neoliberal Politikalar ve Küreselle me, Ya ama Dergisi, (32), 41-63.

Süzek, S., (2018). Hukuku, stanbul: Beta Yayınları.

Topgöl, S., (2017). Aile Dostu Politikalar ve Ya amının Uyumla tırılması Çerçevesinde Uygulamaların De erlendirilmesi, Gaziosmanpa a Üniversitesi Sosyal Bilimler Ara tırmaları Dergisi, (23), 45-66.

Topgöl, S., (2016). ve Aile Ya amı Dengesi(zli i)nin Kadın Çalı anlar Üzerindeki Etkileri, Yönetim ve Ekonomi, 23 (1), 217-231.

Ünlütürk Uluta , Ç., (2015). ve Aile Ya amını Uzla tırma Politikaları: Türkiye’de Yeni Politika Arayı ları, SBF Dergisi, 70 (3), 723 – 750.

www.tuik.gov.tr eri im tarihi:24.05.2018.

<http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=27697> 25.10.2018

www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=27859 eri im tarihi: 08.11.2018

MAKALE BİLGİSİ

Gönderim Tarihi

04.11.2018

Makale Kabul Tarihi

11.12.2018

Anahtar Kelimeler

Enerji Yoksulluğu

Avrupa Birliği

Türkiye

Keywords

Energy Poverty

European Union

Turkey

Orcid No

0000-0001-9559-1349

0000-0002-0911-2143

Özet

Enerji yoksulluğu temel olarak "modern enerji olanaklarına erişememek" biçiminde ifade edilebilir. Bu durum yalnızca gelişmekte olan ekonomilerde değil, gelişmiş ekonomilerde de görülebilmekte ve düşük enerji tüketimi ile kirliliğe ya da kirletici yakıt tüketimi gibi nedenlerle refahı olumsuz yönde etkilemektedir. Avrupa Birliği'nde resmi olarak kabul edilen bir tanım bulunmamasıyla birlikte iyi bir yaşam standardı ve vatandaşlarının sağlıklı yaşamı garanti altına almak adına gerekli olan yeterli düzeyde ısıtma, aydınlatma ve elektrikli cihazlar gibi temel hizmetler için gerekli olan enerjiyi dikkate almaktadır. Dolayısıyla enerji yoksulluğu haneler; yüksek enerji harcaması, düşük hane geliri, etkin olmayan bina yapısı ve gereçleri ile spesifik enerji gereksinimleri nedeniyle söz konusu temel enerji hizmetlerini yeterli düzeyde kullanamamaktadır. Çalışma söz konusu enerji yoksulluğunu konu edinmiştir. Avrupa Birliği ülkelerinin yanı sıra Türkiye özelinde enerji yoksulluğu kavramı incelenmiş ve birbirleriyle çeşitli göstergeler üzerinden karşılaştırılmıştır. Çalışmaya göre AB'de konutlarını yeterli düzeyde ısıtmayanların oranı 2017 yılında %8.2 iken Türkiye'de %22.3'tür. Çalışmanın elde ettiği ikinci önemli sonuç ise elektrik, su ve gaz gibi fatura ödemelerinde yaşanan finansal sorunun yaygın hanelere ilişkinidir. AB'de fatura ödemelerinde sorun yaşayanların oranı %8.1 iken Türkiye'de bu oran %24.2'dir. Dolayısıyla Türkiye her iki göstergede de AB ortalamasının oldukça üzerinde bulunmaktadır.

Abstract

Energy poverty can be expressed basically as "not accessing modern energy facilities". This is not only seen in emerging economies, but also in developed economies and affects prosperity negatively for reasons such as low energy consumption and dirty or polluting fuel consumption. There is no officially recognized definition in the European Union, but it takes into account the energy required for basic services such as heating, lighting and electrical appliances at a competent level required to ensure a good living standard and the health of its citizens. Therefore, energy-deprived ones; high energy expenditure, low household income, ineffective building structures and equipment, and specific energy requirements. The study is concerned with energy poverty. European Union countries as well as Turkey examined the concept of energy poverty in particular through various indicators and compared with each other. According to the study in the EU who can not warm enough at the level of housing rate was 8.2% in 2017 is 22.3% in Turkey. The second important result of the study is related to households with financial problems experienced in bill payments such as electricity, water and gas. The proportion of people with problems paying bills in the EU is 24.2%, this rate in Turkey was 8.1%. Therefore, Turkey is situated in both indicators significantly above the EU average.

* Bu çalışma 19-21 Ekim 2018 tarihinde düzenlenen 1. Uluslararası Toplum, İktidar & Siyaset Kongresi'nde özet olarak sunulan tebliğin genişletilmiş ve geliştirilmiş halidir.

¹ Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İktisat Bölümü, isilsecuk@gmail.com

² Doç. Dr., Ahi Evran Üniversitesi, İktisat Bölümü, altugmkoktas@gmail.com

1. Giriş

Enerji yoksulluğu temel olarak “modern enerji olanaklarına erişememek” biçiminde ifade edilebilir. Bu durum yalnızca gelişmekte olan ekonomilerde değil, gelişmiş ekonomilerde de görülebilmekte ve düşük enerji tüketimi ile kirli ya da kirlenici yakıt tüketimi gibi nedenlerle refahı olumsuz yönde etkilemektedir. Enerjiye erişim, her şeyden önce insani gelişim için bir önkoşuldur. Bir ulusun zenginliği ve kalkınması, vatandaşlarının enerjiye ulaşımı ve ulaşımın türü ile yakından ilişkilidir. Bu nedenle enerji erişim olanaklarının iyileştirilmesi, hükümetlerin mücadele etmesi gereken sorunlar arasında değerlendirilmektedir. küresel çapta ilgi alanına giren ve bu yönde politika önerilerine konu olan enerji yoksulluğu, “Sürdürülebilir Kalkınma” hedefleri kapsamında Birleşmiş Milletler başta olmak üzere Avrupa Birliği (AB) ve diğer kuruluşlar tarafından dikkatle takip edilmektedir. 1972 yılında Stockholm, 1992 yılında Rio ve 2000 yılında New York’ta gerçekleştirilen toplantılarda doğrudan ya da dolaylı olarak bu konuya değinilmiş ve kalkınmayı sağlayarak yoksulluğun azaltılması bağlamında enerji yoksulluğuna da yer verilmiştir. 25-27 Eylül 2015 tarihlerinde ABD’nin New York kentinde Birleşmiş Milletler tarafından 17 yeni küresel “Sürdürülebilir Kalkınma Hedefi” ve 169 alt başlıklı kabul edilmiş ve 2030 yılına kadar bu hedeflere ulaşmanın sağlanması amaçlanmıştır. Bu bağlamda 7. Maddede yer alan “Herkes için erişilebilir, güvenilir, sürdürülebilir ve modern enerji sağlamak” ifadesiyle de enerji yoksulluğuna dikkat çekilmiş ve sürdürülebilir kalkınma hedefleri kapsamında değerlendirilmiştir. Diğer yandan 2030 yılına kadar bu hedefin gerçekleştirilmesini sağlamak amacıyla BM’nin 2011 yılında oluşturduğu ve kar amacı gütmeyen Herkes için Enerji Nispeti’nin (Sustainable Energy For All 2018) üç temel hedefi vardır. Bunlar sırasıyla modern enerji hizmetlerine evrensel erişimin sağlanması, küresel enerji karışımında yenilenebilir enerjinin payının ikiye katlanması ve enerji verimliliğinin küresel artış oranını ikiye katlamaktır. Bu doğrultuda BM 2012 yılını “Herkes için Sürdürülebilir Enerji Yılı” ilan etmiştir.

AB’de resmi olarak kabul edilen bir tanım bulunmamasıyla birlikte iyi bir yaşam standardı ve vatandaşlarının sağlıklı yaşamı garanti altına almak adına gerekli olan yeterli düzeyde ısınma, aydınlatma ve elektrikli cihazlar gibi temel hizmetler için gerekli olan enerjiyi dikkate almaktadır. Dolayısıyla enerji yoksulluğu; yüksek enerji harcaması, düşük hane geliri, etkin olmayan bina yapısı ve gereçleri ile spesifik enerji gereksinimleri nedeniyle söz konusu temel enerji hizmetlerini yeterli düzeyde kullanamamaktadır. Buna göre AB’de 50 milyon hane, bu yoksulluğu yaşıyor tahmin edilmektedir. AB’nin Gelir ve Yaşam Koşulları

statistikleri'ne göre ise Avrupa nüfusunun %8,2'sinin evlerini yeterince sıcak tutamadı nı göstermektedir. Diğer veriler ise özellikle Orta Do u Avrupa ve Güney Avrupa dâhil olmak üzere, Avrupa'nın belirli bölgelerinde yüksek düzeylerde enerji yoksullu una i aret etmektedir. Bu ba lamda çalı mada AB ve Türkiye'de enerji yoksullu u incelenmektedir.

2. Literatürde Enerji Yoksullu u

Literatürde enerji yoksullu u, yoksulluk kavramları içinde belki de en önemlisi olarak dikkat çekmektedir. Bunun en önemli nedeni ise hanede aydınlatma, ısıtma ve yemek pi irme gibi temel insani ihtiyaçların yeteri düzeyde ya da hiçbir eilde kar ılanamamasıdır. Günümüzün en temel ihtiyaçları arasında yer alan söz konusu unsurlar, modern dünyanın gündelik ya amında vazgeçilmez bir paya sahiptir. Örne in hanelerin “her bir tekil dakikada” satın aldığı tek eyin “elektrik” oldu u ileri sürülebilir.

Enerji yoksullu unun literatürde kabul edilen ve üzerinde mutabık kalınan temel bir tanımı bulunmamaktadır. Bazı çalı malar çe itli fiziki e ik de erleri referans almakta ve bu de erlerin altında tüketim düzeyine sahip haneleri, enerji yoksulu olarak tanımlamaktadır. Bazıları ise hanelerin enerji tüketimlerinin, hane geliri içindeki payına odaklanmakta ve bulunan de erin belirlenen e ik de erlerin üzerinde kalması halini enerji yoksullu u olarak ifade etmektedir. Barnes (2010) enerji yoksullu unun tanımı ve ölçümü için savundu u dört farklı durumu a a ıdaki gibi ifade etmektedir:

- 1. Yemek pi irme ve aydınlatma gibi temel ihtiyaçlar için gerekli olan minimum fiziksel enerji ihtiyacı,*
- 2. Yoksulluk çizgisinde kullanılan enerji türü ve miktarı,*
- 3. Toplam harcamaların belirli bir yüzdesinden fazlasının enerjiye harcanması,*
- 4. Asgari enerji talebi do rultusunda enerji kullanımı ve/veya harcamalarının aynı kalması ko uluyla, belirli bir gelir düzeyinin altında kalınmasıdır.*

Dolayısıyla gündelik ya amın sürdürülebilmesi için gerekli olan temel enerji olanaklarına eri ememe ya da bunları yeteri düzeyde finanse edememe durumu, enerji yoksullu unu gündeme getirmektedir.

Enerji yoksullu u kavramı Boardman'ın 1991 tarihli eserinde bu konuya de inmesiyle literatürde kendine yer bulmu tur denilebilir. Buna göre Boardman, hanehalkı geliri içinde toplam yakıt harcamalarının %10'u a ması durumunu yakıt yoksullu u olarak ifade etmiştir. Birle ik Krallık enerji yoksullu unu daha sonra “*bir hane, gelirinin %10'undan daha fazlasını yeteri düzeyde ısınabilmek için yakıtı harcıyorsa, yakıt yoksuludur*” biçiminde tanımlamıştır (EC, 2012). Bu ba lamda matematiksel olarak, yeteri düzeyde ısınabilmek için

gelirinin %10'undan fazlasını yakıtta harcayan haneler, yakıt yoksulu olarak de erlendirilmektedir. Literatürde “yeteri düzey” Dünya Sağlık Örgütü referansı ile yatak odasında 18°C, oturma odası için ise 20-21°C olarak kabul edilmektedir (Boardman, 2010). 2011 yılında, Birleşik Krallık için %10'luk tanımın dikkate alınmasıyla, yaklaşık 4,5 milyon hanenin enerji yoksulu olduğu tespit edilmiştir. Krallıkta başlı dört ülke arasında ise Kuzey İrlanda, yoksul hanelerin en fazla yer aldığı ülkedir (Preston vd., 2014: 5). Bununla birlikte çocuklu ailelerin %45'i, çiftlerin %21'i ve yalnız yaşayan yeti kinlerin %25'inin yakıt yoksulu olduğu bilinmektedir (UK, 2014).

Enerji yoksulluğu üzerine yapılan bir di er tanıtımda “enerji yoksulu; a a lı verilen iki unsurdan en az birine eri emeyen kesim olarak tanımlanmaktadır. Bunlar; (a) yemek pi irmek için ki i ba lı yıllık 35 kg LPG'ye e de er verimli ve temiz sıvı veya katı yakıt ve (b) aydınlatma ve temel ihtiyaçlar için (su, ileti im, sa lık, e itim ve di er) ki i ba lı yıllık 120kWh elektriktir” (Practical Action, 2008: 6). Pye vd. (2015) ise enerji yoksullu unu bireylerin evlerini uygun maliyetlerle yeterince ısıtamaması (veya gerekli enerji hizmetini sa layamaması) olarak tanımlamaktadır.

AB de ise resmi olarak kabul edilen bir tanım bulunmamakla birlikte iyi bir ya am standardı ve vatandaşlarının sa lı nı garanti altına almak adına gerekli olan; yeteri düzeyde ısınma, aydınlatma ve elektrikli cihazlar gibi temel hizmetler için gerekli olan enerjiyi dikkate almaktadır. Dolayısıyla enerji yoksulu haneler; yüksek enerji harcaması, dü ük hane geliri, etkin olmayan bina yapı ve gereçleri ile spesifik enerji gereksinimleri nedeniyle söz konusu temel enerji hizmetlerini yeteri düzeyde kullanamamaktadır. Buna göre AB'de 50 milyon hanenin, bu yoksullu u ya adlı tahmin edilmektedir (EU, 2018).

Literatürde hanelerin enerji yoksulluğu üzerine yapılmı çok sayıda ampirik çalı ma bulunmaktadır. Bunlar farklı ölçüm yöntemlerini kullanmakta ve temel olarak ülkedeki enerji yoksullu unu belirleyerek, söz konusu enerji yoksulu hanelerin sosyo-ekonomik özelliklerine odaklanarak politikacılara çözüm önerileri sunmaktadır. Bunun en önemli nedeni ise uluslararası örgütlerin yo un olarak “gelir yoksullu unun giderilebilmesi için öncelikle enerji yoksullu unun giderilmesi gerekti i” yönündeki yaygın kanaatidir (Barnes vd. 2011).

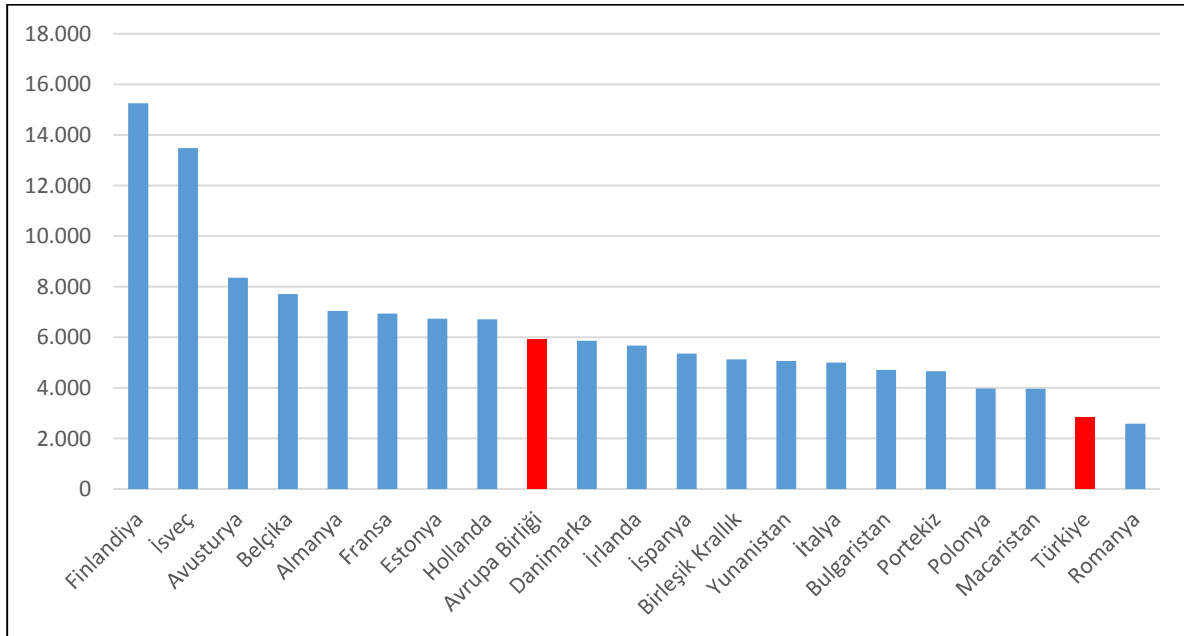
3. Enerji ile İlgili Tanımlayıcı istatistikler

1990'ların başından itibaren Avrupa Birli i'nde, nüfusun tamamının elektrik eri iminin bulundu u görülmektedir. Türkiye'de ise 1990'da elektrikle eri im oranı %88.7 iken, söz konusu tarihi izleyen dönemde nüfusun elektrik eri im oranı arttı ve 2018 itibarıyla

tamamında erişim sağlanmıştır. Dolayısıyla modern enerji olanaklarının başında gelen elektrik kullanımının nüfusun tamamına eriştiği söylenebilir. Ekil 1, 2014 itibarıyla Avrupa Birliği ve Türkiye’deki kişi başına elektrik tüketim düzeyini göstermektedir. Buna göre Finlandiya, kişi başına 15.250 kWh elektrik tüketimiyle birinci sırada yer alırken, İsveç 13.480 ve Avusturya 8.356 ile sırasıyla ikinci ve üçüncü sırada yer almaktadır. Avrupa Birliği’nin genelinde kişi başına elektrik tüketimi 5.908 kWh iken Türkiye’de 2.855 kWh ve Romanya’da ise 2.584 kWh’dir. Bu bağlamda Türkiye ve Romanya mevcut tüketim düzeyi ile son iki sırada yer almaktadır.

Ekil 1: Elektrik Tüketimi (Kişi Başına kWh)

Kaynak: World Bank Development Indicator, 2018

Diğer yandan elektrik tüketimi içinde yenilenebilir enerji kaynaklarının oranına bakıldığında ise 1990 yılı için Avrupa Birliği ortalamasının %6.12 ve 2015 yılı için %16.56 olduğu görülmektedir. Türkiye’de ise 1990 yılında %24.5 olan yenilenebilir kaynakların oranı 2015 yılında %13.37’ye gerilemiştir. Bu bağlamda enerji arz güvenliği ve bunun sürdürülebilirliği açısından söz konusu azalışın ayrıca incelenmeye ihtiyaç olduğu söylenebilir.

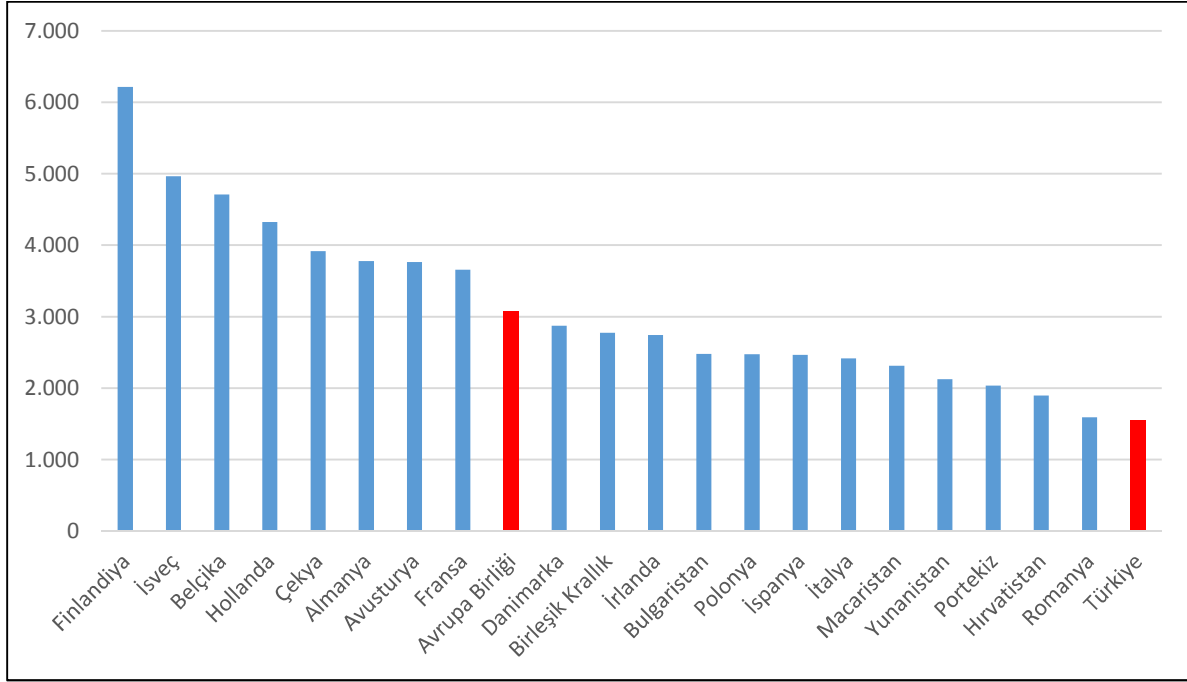
Ekil 2’de ise, Avrupa Birliği’nde 2014 yılı itibarıyla toplam enerji kullanımını kgoe¹ cinsinden gösterilmektedir. Buna göre Finlandiya 6.213 ile birinci, İsveç 4.966 ile ikinci ve Belçika

¹ Kgoe; çeşitli yöntemler kullanılarak elde edilen enerjiyi, petrol eşdeğer birimlerine dönüştürerek ölçmek için kullanılan bir birimdir (Modi vd. 2005: 9).

4.708 ile üçüncü sırada yer almaktadır. Toplam enerji kullanımının Avrupa Birliği ortalaması 3.079 iken Türkiye 1.547 ile toplam enerji kullanımında son sırada yer almaktadır. Bu bağlamda Türkiye, gerek elektrik tüketiminde ve gerekse toplam enerji kullanımında, Avrupa Birliği ortalamalarının oldukça altında yer almaktadır².

ekil 2: Enerji Kullanımı (Ki i Ba ma Dü en Petrol, Kgoe), 2014

Kaynak: World Bank Development Indicator, 2018

Hanelerin mal ve hizmet alımları için yaptığı harcamalar, ülkelerin kendi ulusal hesaplarında gösterilmektedir. Gerçekleştiren harcamalar, harcamanın yapıldığı amaca göre sınıflandırmalara tabi tutulmaktadır. Söz konusu sınıflandırmada (COICOP) hane, su, elektrik, gaz ve diğer enerji harcamaları 04 kodlu bölümde yer almaktadır. Tablo 1, AB-28 ülkeleri kapsamında enerji harcamalarının dağılımını göstermektedir.

² Türkiye'nin, benzer milli gelire sahip ülke sınıflamasında içinde bulunduğu üst orta gelir dilimine ilişkin elektrik ve enerji kullanım verilerinde de ortalamanın oldukça altında olduğu ifade edilebilir (World Bank Development Indicator, 2017).

Tablo 1: AB-28 Ülkelerinde Hane, Su, Elektrik, Gaz ve Diğer Enerji Harcamalarının Dağılımı, 2006-2011-2016 (%)

Harcama Kodu (COICOP)	2006	2011	2016
Su, Elektrik, Gaz ve Diğer Enerji Harcamaları (04)	22.9	24.3	24.5
Konut için Gerçek Kira	4.3	4.6	4.9
Konut için mtiyazlı Kira	12.4	12.7	13.1
Su Temini ve Konutla İlgili Çe itli Hizmetler (04.4)	1.4	1.6	1.6
Elektrik, Gaz ve Diğer Enerji (04.5)	3.9	4.3	4.0

Kaynak: EUROSTAT, 2018

2016 yılında AB-28 ülkeleri genelinde her bir hane, konut ile ilgili olarak ortalama 3.900 € harcama yapmıştır. Bahse konu harcamaların, Euro bölgesindeki konut kalitesi ve fiyat farklılıklarına göre değerlendirilmesi bilinmektedir. Örneğin 2015 yılında konuta ilişkin ortalama harcamalar Bulgaristan'da 800 €, Macaristan ve Romanya'da 1.100 € iken Birleşik Krallık'ta 6.100 €, Danimarka'da 6.600 € ve nihayet Lüksemburg'da ise 7.500 €'dir. Bununla birlikte 12 birlik üyesi ülkede gerçekleşen en harcamalar düzeyinin, AB-28 ortalamasının üzerinde olduğu ve bu ülkelerin genel olarak Batı ve Kuzey Avrupa'da bulunduğu, ortalamasının altında yer alan ülkelerin ise Doğu ve Güney Avrupa'da yer aldığı vurgulanmaktadır. Bu bağlamda tabloda görüleceği üzere 2006 yılında hanelerin toplam harcamaları içinde elektrik, gaz ve diğer yakıtların payı %3.9 iken 2016 yılında %4'tür. Su temini ve benzeri hizmetlerin payı ise 2006 yılında %1.4 ve 2016 yılında ise %1.6 olarak gerçekleşmiştir (EUROSTAT, 2018). Türkiye'de 2016 ve 2017 yılları için hanelerin konut ve kira harcamalarının toplam harcamaları içindeki payı ise sırasıyla %25.2 ve %24.7'dir (TÜİK, 2017).

4. Yöntem ve Veri

Enerji yoksulluğu, günümüzde hemen hemen her ülkede görülen yaygın bir sorun olarak değerlendirilmektedir. Enerji yoksulluğunun belirlenmesi ve ölçümünün sağlanması, kavramın karışıklığı ve farklı birçok konu ile ilişkisi bakımından oldukça zordur. Dolayısıyla literatürde tek bir gösterge ya da veri seti ile analiz yerine, çok boyutlu bir araştırma tavsiye edilmektedir. Çalışmada yoksulluğun tespiti ve derinliğinin ölçülebilmesi için Thomson ve Bouzarovski (2018) tarafından ileri sürülen dört amaçlı yöntem kullanılmaktadır. Buna göre ilk amaçta, sorunun analizi için kullanılacak göstergeler belirlenmekte ve daha sonra ikinci amaçta söz konusu göstergelere uygun ve erişilebilir veri kaynakları araştırılmaktadır. Bu

ba lamda Rademaekers ve di erleri (2016) tarafından önerilen enerji yoksullu u göstergelerinden, eri ilebilen veri setlerine uygun olanlar tercih edilmi tir. Üçüncü ve dördüncü a amada ise veri kaynaklarına ula ılarak, bunların analizi sa lanmaktadır.

Ara tırmada hane halkı tüketim harcamaları ile hanelere ili kin gelir ve ya am ko ulları veri setleri kullanılmaktadır. AB için EUROSTAT tarafından sunulan “Gelir ve Ya am Ko ulları” verileri ile Türkiye için TÜ K tarafından sunulan “Gelir ve Ya am Ko ulları” mikro veri setleri ve “Hanehalkı Bütçe Anketi” mikro veri setleri, çalı manın temel veri kaynaklarını oluşturmaktadır. Betimleyici yöntemin kullanıldı ı çalı mada hem birlik ülkeleri hem de Türkiye için enerji yoksullu unun göstergeleri belirlenerek, birbirleriyle kar ıla tırma olana ı da sa lanmaktadır.

5. AB ve Türkiye’de Enerji Yoksullu un a ili kin Veriler

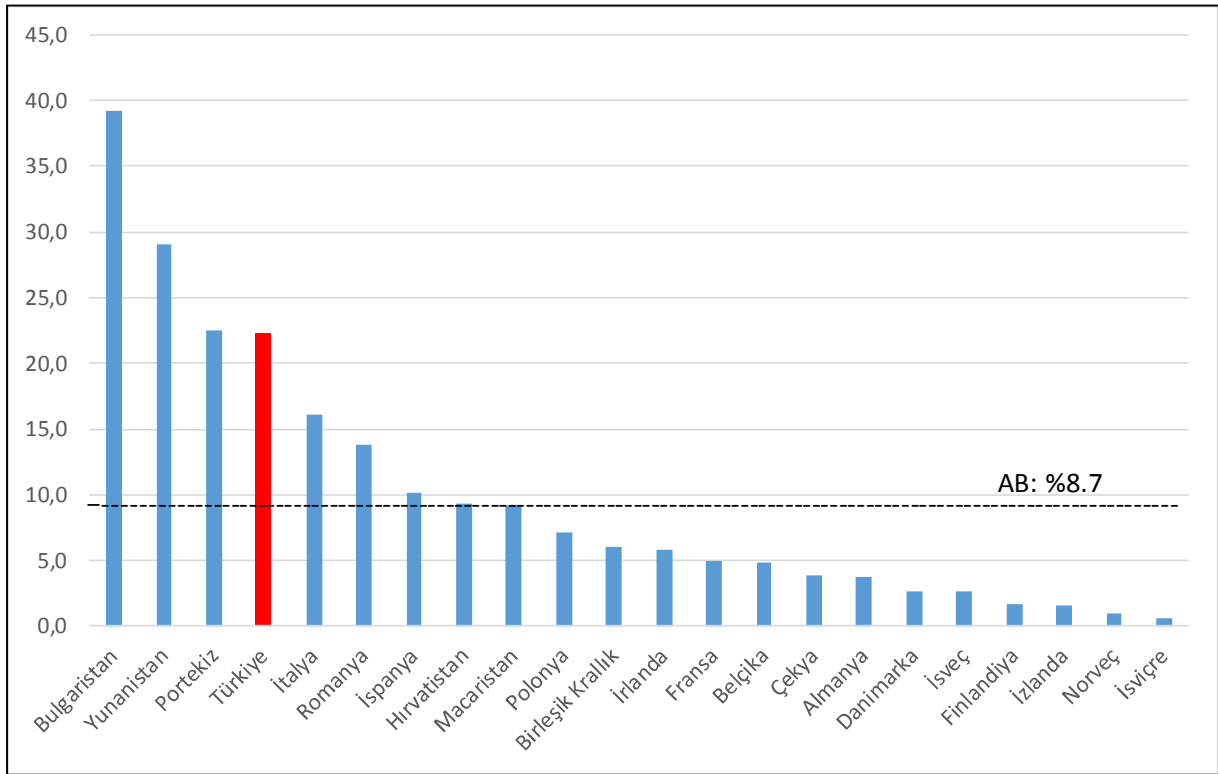
Avrupa genelinde enerji yoksullu un a ili kin kabul edilen bir standart tanım bulunmamakla birlikte, konunun önemini vurgulamak için yoksul, enerji yoksulu, yoksulluk riski ya da hassas enerji tüketicisi gibi farklı terimlerin kullanıldı ı görülmektedir. Bu ba lamda yapılan bir hesaplama göre Avrupa genelinde 50 ile 125 milyon arasında iç mekân ısı sorunu ya ayan bireyin oldu u tahmin edilmektedir. Buna göre enerji yoksullu u; dü ük hane geliri, yüksek enerji maliyetleri ve enerji verimlili i dü ük olan hanelerle ili kilendirilmektedir. Dolayısıyla enerji yoksullu unun Avrupa genelinde yaygın bir sorun oldu u dü ünülmektedir (EPEE, 2009). Özellikle enerji yoksullu unun neden oldu u ciddi sa lık etkileri, bu sorunun ivedilikle ele alınmasını ve çözüm önerilerinin geli tirilmesini zorunlu kılmaktadır (Sovacool, 2012; Bouzarovski ve Petrova, 2015). Bu kapsamda AB, 29 Ocak 2018 itibariyle enerji yoksullu unu tanımlamadan, enerji yoksullu unu gözlem stratejisini açıklamı tır (EU, 2018). AB’nin Gelir ve Ya am Ko ulları istatistikleri’ne göre ise 2017 yılında Avrupa nüfusunun % 8.2’sinin evlerini yeterince sıcak tutamadı nı göstermektedir³. Bu oran yakla ık olarak 44.526.600 ki iye denk gelmektedir. Di er veriler ise özellikle Orta Do u Avrupa ve Güney Avrupa dâhil olmak üzere, Avrupa’nın belirli bölgelerinde yüksek düzeylerde enerji yoksullu un a iaret etmektedir (Rademaekers vd., 2016:7). ekil 3, AB ve Türkiye’de konutlarını yeteri düzeyde ısıtamayan hanelerin oranını göstermektedir. 2008 yılından 2016 yılına kadar geçen sürede, ülkelerin durumuna bakıldı ında, bazı ülkelerin dura an bir seyir izledi i görüldükten, Bulgaristan, Romanya, Portekiz ve Polonya gibi ülkelerde ise dikkat çekici düzeyde bir azalı sa lanmı tır. Mevcut azalı a ra men 2017 yılında Bulgaristan %36,5

³ 1 Ocak 2017 itibariyle Avrupa bölgesindeki toplam nüfus 511 milyon olarak tahmin edilmi tir (EUROSTAT).

ile Euro Bölgesinde en yüksek orana sahip ülkedir. Bulgaristan'ı, Yunanistan (%29,1) ve Portekiz (%22,5) izlemektedir. Yunanistan, 2008 yılında %15,4 ile AB ortalamasının biraz üzerindeyken 2016 yılında neredeyse iki katı bir artışla %30'lar düzeyine çıkmış, 2017 yılında bir miktar iyileşme ile %25,7 düzeyine gerilemiştir. Yunanistan'daki enerji yoksulluğuna ilişkin bozulma ise yaşanan ekonomik krizle açıklanabilir (Papada ve Kaliampakos, 2016). Portekiz ise 2008 yılında yaklaşık %35 düzeyindeyken, 2016 yılında %22,5'e gerilemiştir. İspanya, Macaristan ve Romanya'da da hanelerin ısınma sorununa ilişkin verilerde iyileşme ya da azalmaya gözlemlenmektedir (Tablo 2).

ekil 3: AB ve Türkiye'de Yeteri Düzeyde Isınamayan Hanelerin Oranı, 2016 (%)

Kaynak: AB Gelir ve Yaşam Koşulları Veri Seti

Türkiye ise hanelerinde ısınma sorunu yaşayanların oranı 2008 yılında %41 ile oldukça yüksek bir seviyededir. Söz konusu oran ile Türkiye, Avrupa bölgesindeki en kötü durumda olan ülke konumundadır. 2012 yılında ise bahse konu oranlar %37,2 ve 2016 yılında %22,3 düzeyindedir. Dolayısıyla hanelerinde ısınma sorunu yaşayanların oranında gözle görülür bir iyileşme sağlanmıştır. Buna rağmen AB ortalamasının %8,2 olduğu düşünüldüğünde Türkiye'nin bu seviyenin oldukça üzerinde olduğu görülmektedir.

Tablo 2: AB ve Türkiye’de Yeteri Düzeyde İsnamayan Hanelerin Oranı (%)

	2008	2012	2016	2017
Avrupa Birli i	.	10.8	8.7	8.2
Belçika	6.4	6.6	4.8	5.7
Bulgaristan	66.3	46.5	39.2	36.5
Çekya	6.0	6.7	3.8	3.1
Danimarka	1.7	2.5	2.7	2.7
Almanya	5.9	4.7	3.7	3.3
Estonya	1.1	4.2	2.7	2.9
İrlanda	3.7	8.4	5.8	.
Yunanistan	15.4	26.1	29.1	25.7
İspanya	5.9	9.1	10.1	8.0
Fransa	5.3	6.0	5.0	4.9
Hırvatistan	.	10.2	9.3	.
İtalya	11.4	21.3	16.1	15.2
Güney Kıbrıs	29.2	30.7	24.3	22.9
Letonya	16.8	19.9	10.6	9.7
Litvanya	22.6	34.1	29.3	28.9
Lüksemburg	0.9	0.6	1.7	.
Macaristan	9.7	15.0	9.2	6.8
Malta	8.8	22.1	6.8	6.6
Hollanda	1.8	2.2	2.6	2.4
Avusturya	3.9	3.2	2.7	2.4
Polonya	20.1	13.2	7.1	6.0
Portekiz	34.9	27.0	22.5	20.4
Romanya	24.4	15.0	13.8	11.3
Slovenya	5.6	6.1	4.8	3.9
Slovakya	6.0	5.5	5.1	.
Finlandiya	1.9	1.5	1.7	2.0
İsveç	1.6	1.7	2.6	2.1
Birle ik Krallık	6.0	8.1	6.1	5.7

zlanda	1.0	1.5	1.6	.
Norveç	0.8	0.7	0.9	0.5
sviçre	6.9	0.4	0.6	.
Türkiye	41.0	37.2	22.3(*)	.

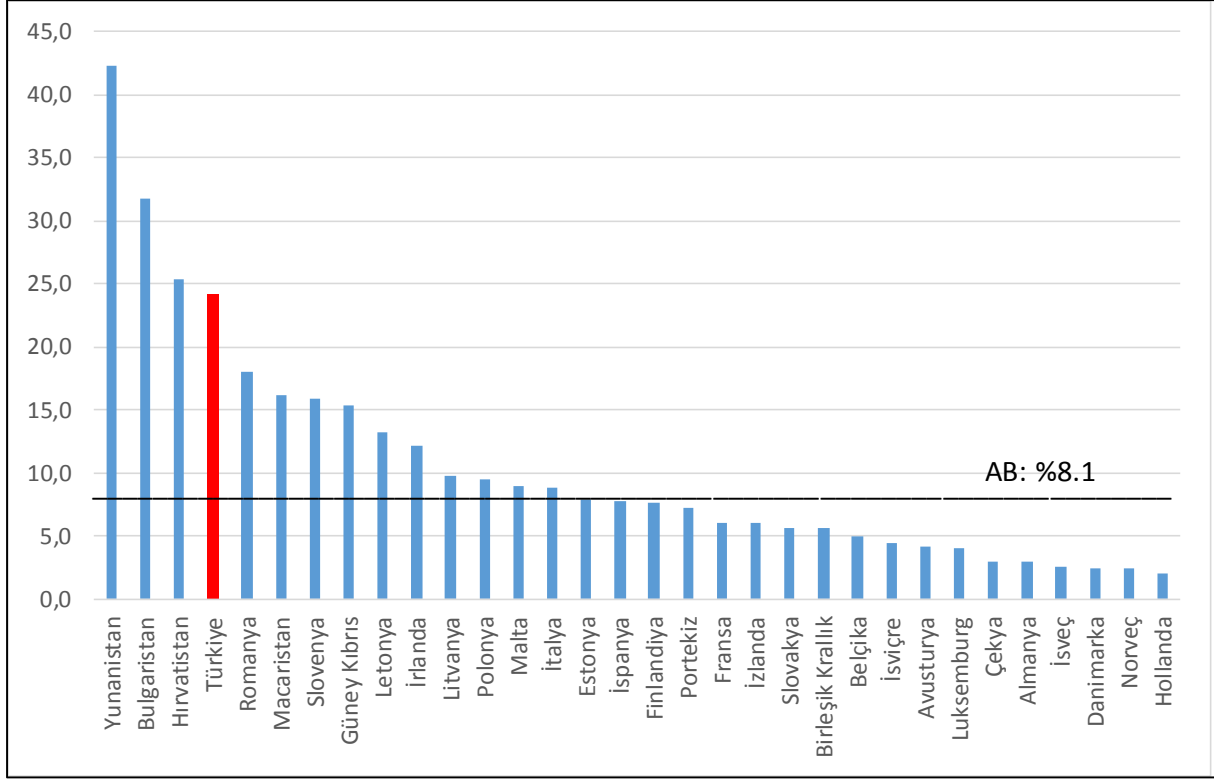
Kaynak: AB Gelir ve Ya am Ko ulları Veri Seti

(*): 2016 Gelir ve Ya am Ko ulları Anketi Verisi

Enerji yoksullu u göstergelerinden bir di eri ise hanelerin enerji faturalarını ödeme kapasitesidir. Buna göre son on iki ayda ısınma, elektrik, gaz ve su gibi faturaların ödenmesinde ya anan finansal sıkıntı, enerji yoksullu u düzeyleri hakkında bilgi vermektedir. AB Gelir ve Ya am Ko ulları istatistiklerinde, söz konusu fatura ödemeleri, mortgage ve telefon gibi ödemelerini kapsamamakla birlikte, çöp ve kanalizasyon gibi ödemeleri kapsamakta ve bu yönüyle önemli bir gösterge olarak de erlendirilmektedir (Thomson ve Bouzarovski, 20: 2018). ekil 4, AB ve Türkiye’de son on iki ayda fatura ödemelerinde finansal sorun ya ayan hanelerin oranını göstermektedir. Buna göre Yunanistan %42,2 ile Avrupa’da fatura ödemelerinde en fazla finansman sorunu ya ayan ülkedir. 2008 yılında yakla ık %16 olan bu oran, ya anan ekonomik krizin de etkisiyle yıllar itibariyle artı göstermi tir. Di er yandan 2017 yılında bir miktar iyile me ya anarak %38,5’e gerilemi tir. Bulgaristan ve Hırvatistan sırasıyla %31,7 ve %25,3 ile Yunanistan’ı takip etmektedir. AB ortalamasının %8,1 oldu u dü ünüldü ünde, Almanya, sveç, Danimarka ve Hollanda’da oldukça dü ük düzeylerde sorun ya andı ı söylenebilir. Bu ba lamda Avrupa Birli i’nde yakla ık olarak 41.455.800 ki inin enerji harcamalarını gerçekle tirmekte finansman sıkıntısı ya adı ı hesaplanmı tır (Thomson ve Bouzarovski, 26: 2018). Türkiye ise 2008 yılında %31,1 seviyesindeyken 2012 yılında bozulma ya aarak yakla ık %42 oranına yükselmi tir. 2016 Gelir ve Ya am Ko ulları anket verilerine göre ise hanelerin %24,2’sinin fatura ödemelerinde finansal sorun ya adı ı görülmektedir. Bu ba lamda Türkiye’nin benzer biçimde AB ortalamasının oldukça üzerinde bulundu u ifade edilebilir.

ekil 4: AB ve Türkiye’de Son 12 Ayda Isınma, Elektrik, Su ve Gaz Gibi Fatura Ödemelerinde Finansman Sorunu Yaayan Hanelerin Oranı, 2016 (%)

Kaynak: AB Gelir ve Yaam Koulları Veri Seti

6. Sonuç

“Temel enerji olanaklarına erişememek” biçiminde özetlenen enerji yoksulluğu, yoksulluk çeşitleri içinde hanehalkı refahını belki de en olumsuz yönde etkileyen tür olarak karşımıza çıkmaktadır. Yeteri düzeyde ısınamayan, modern yemek piirme olanaklarını kullanamayan ya da yeteri düzeyde aydınlatma imkânı bulunmayan ya da bunların kullanımı için finansman sorunu yaayan hanelerin varlığı, yalnızca az gelişmiş ekonomilerin değil, gelişmekte ve gelişmiş ekonomilerin de ortak sorunudur. Bu bağlamda gelir yoksulluğunun azaltılabilmesi için öncelikle enerji yoksulluğunun ortadan kaldırılması gerektiğine yönelik yaygın kanaat, literatürde de kendisine geniş bir biçimde yer bulmaktadır. Çalışma sözü konusu enerji yoksulluğunu konu edinmiştir. Avrupa Birliği ülkelerinin yanı sıra Türkiye özelinde enerji yoksulluğu kavramı incelenmiş ve birbirleriyle çeşitli göstergeler üzerinden karşılaştırılmıştır. Dolayısıyla güncel veriler kullanılarak gerçekleştirilen analiz, çalışmanın odak noktasıdır. Özellikle Avrupa Birliği adaylık müzakereleri devam eden Türkiye’nin enerji yoksulluğu gibi önemli bir konuda karşılaştırmaya tabi tutulması ise çalışmanın özgün yanını oluşturmaktadır.

Di er yandan AB ve Türkiye için “Gelir ve Ya am Ko ulları” veri setlerinin kullanıldı ı çalı mada, betimleyici yöntem kullanılmı tır. Buna göre çalı manın ula tı ı en önemli sonuç, enerji yoksullu unun incelenen ülkeler kapsamında yıllar itibariyle azalı göstermesine kar ın, Türkiye’de yüksek düzeyde enerji yoksullu u ya ayan hanelerin varlı ıdır. Buna göre AB’de konutlarını yeteri düzeyde ısıtamayanların oranı 2017 yılında %8,2 iken Türkiye’de %22,3’tür. Çalı manın elde etti i ikinci önemli sonuç ise elektrik, su ve gaz gibi fatura ödemelerinde ya anan finansal sorun ya ayan hanelere ili kindir. AB’de fatura ödemelerinde sorun ya ayanların oranı %8,1 iken Türkiye’de bu oran %24,2’dir. Dolayısıyla Türkiye her iki göstergede de AB ortalamasının oldukça üzerinde bulunmaktadır.

Çalı manın kısıtları ise veri tedarikine ili kindir. AB, gelir ve ya am ko ulları ara tırmasının yanı sıra hanehalkı bütçe ara tırması mikro veri setlerine eri ilememesi, çalı mada ampirik bir analiz yapılmasına neden olmu tur. Bu ba lamda Türkiye özelinde söz konusu mikro veriler yardımıyla yapılacak bir analiz, yapılacak ba ka bir ara tırmanın konusu olarak de erlendirilebilir.

KAYNAKÇA

Barnes, D. (2010). *The Concept of Energy Poverty*,

<http://www.energyfordevelopment.com/2010/06/energy-poverty.html> (Eri m Tarihi: 10.05.2018).

Barnes, D.F., Khandker, S., Samad, H. (2011). Energy poverty in rural Bangladesh, *Energy Policy*, 39, Issue 2, p. 894-904.

Boardman, B. (1991). *Fuel Poverty: From Cold Homes to Affordable Warmth*, Belhaven Press: London.

Boardman, B. (2010). *Fixing fuel poverty. Challenges and Solutions*, Earthscan: London.

Bouzarovski, S., Petrova S. (2015). “A Global Perspective on Domestic Energy Deprivation: Overcoming the Energy Poverty–Fuel Poverty Binary”, *Energy Research & Social Science*, Volume 10.

EPEE. (2009). Study of Fuel Poverty in Europe, European fuel Poverty and Energy Efficiency, <https://ec.europa.eu/energy/intelligent/projects/en/projects/epee> (Eri m Tarihi: 03.02.2018).

EC. (2012). “Share of Households’ Expenditure on Electricity, Gas and Other Housing Fuels”, European Commission, <https://ec.europa.eu/energy/en/content/share-households-expenditure-electricity-gas-and-other-housing-fuels> (Eri m Tarihi: 15.10.2017).

EU. (2018). Energy Poverty Statistics, EU Energy Poverty Observatory, <https://www.energypoverty.eu/> (Erişim Tarihi: 04.10.2017).

EUROSTAT. (2018). Statistics Database, <https://ec.europa.eu/eurostat/data/database> (Erişim Tarihi: 05.09.2017).

Modi, V., McDade, S., Lallement, D., Saghir, J. (2005). *Energy Services for the Millennium Development Goals*, Joint publication of the World Bank, Washington DC and the United Nations Development Programme, New York.

Papada, L., Kaliampakos, D. (2016). “Measuring energy poverty in Greece”, *Energy Policy*, Volume 94.

Practical Action. (2008). *Energy Poverty: Estimating the Level of Energy Poverty in Sri Lanka*, https://practicalaction.org/docs/region_south_asia/energy-poverty-in-sri-lanka-2008.pdf (Erişim Tarihi: 20.10.2017).

Pye, S., Dobbins, A., Baffert, C., Brajkovic, J., Grgurev, I., De Mello, R., & Deane, P. (2015). *Energy Poverty and Vulnerable Consumers in The Energy Sector Across The EU: Analysis Of Policies And Measures*, Insight-E.

Rademaekers, K., Yearwood, J., Ferreira, A., Pye, S., Hamiltson, I., Agnolucci, P., Anisimova, N. (2016). *Selecting Indicators to Measure Energy Poverty*, Rotterdam: European Commission, DG Energy.

Sovacool, B. K., Cooper, C., Bazilian, M., Johnson, K., Zoppo, D., Clarke, S., Eidsness, J., Crafton, M., Velumail, T., Raza, H. A. (2012). “What move sand works: Broadening the Consideration of Energy Poverty” *Energy Policy*, 42, 715–719.

Thomson, H., Bouzarovski, S. (2018). *Addressing Energy Poverty in the European Union: State of Play and Action*, ENER/B3/SER/2015-507/SI2.742529 Concerning the EU Energy Poverty Observatory, EU Energy Poverty Observatory

TÜİK. (2016). Gelir ve Yaşam Koşulları Anketi Mikro Veri Seti.

TÜİK. (2016). Hanehalkı Bütçe Anketi Mikro Veri Seti.

TÜİK. (2017). Hanehalkı Bütçe Anketi Haber Bülteni, <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?jsessionid=x7wgcRyGGh6WWyH2xnKWhN7Z7ZQpKX47Cw5ThkSGh6ffGL4BgLM1!147391579?id=27840> (Erişim Tarihi: 12.10.2017).

WB. (2017). World Bank Development Indicator.

WB. (2018). World Bank Development Indicator.

**Türkiye’de Elektrik Enerjisi Sektörünün Enerji
Yoksulluğu Açısından Değerlendirilmesi**

Erdem Utku EKE¹ - Dr. Emine AYRANCI²

MAKALE BİLGİSİ

Gönderim Tarihi

30.08.2018

Makale Kabul Tarihi

8.10.2018

Anahtar Kelimeler

Enerji Yoksulluğu

Türkiye’de Enerji Sektörü

Elektrik Enerjisi

Keywords

Energy Poverty

Energy Sector in Turkey

Electric Energy

Orcid No

0000-0002-9602-6242

0000-0001-6258-4214

Özet

Uluslararası literatürde üzerinde birçok çalışmaya yapılmış olan enerji yoksulluğu kavramı, Türkiye’de de son dönemde dikkat çekmeye başlamıştır. Bu bağlamda bu çalışmada hanehalkının karı karıya kaldığı enerji yoksulluğu profili Türkiye için çizilmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte genel olarak Türkiye’deki elektrik enerjisi sektörünün durumu da incelenmiştir. Literatürde enerji yoksulluğu ölçme yöntemlerinden miktar ve gelirin oranı yaklaşımları ile Türk hanehalklarının enerji yoksulluğu profili analiz edilmeye çalışılarak, Türkiye için mevcut durumun ne olduğu ele alınmıştır. Bu sayede enerji yoksulluğu ile mücadele için politika üreticilerine ve enerji yoksulluğu üzerinde çalışmaya çalışanlara katkı sağlanması çalışmanın amacı olmaktadır.

Abstract

The concept of energy poverty, which has been studied extensively in the international literature, has begun to attract attention also in Turkey, recently. In this context, it has been attempted to draw electricity poverty profile which is a part of energy poverty faced by households in Turkey, in this study. At the same time the status of electrical energy sector of Turkey has been examined in general. Current situation for Turkey was discussed by trying to analyze energy poverty of Turkish households by using "consumption amount" and "proportion of income" approaches which are the methods of measuring energy poverty in the literature. In this regard, this study aims to contribute to policy makers in the elevation of energy poverty and researchers who want to research on this issue.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Niğde Ömerhalisdemir Üniversitesi, BF, Maliye Bölümü,

² Dr. Öğr. Üyesi, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi,

1. Giriş

Günümüzde Türkiye için yeni bir kavram olmakla birlikte doğrudan yasa çıkartıp meseleyi kanunlar çerçevesinde ele alan bazı İngiltere ve AB ülkeleri olmak üzere dünyada gelişmiş ülkeler açısından büyük bir problem olarak görülen ve çözüme yönelik araştırmaların yabancı literatürde fazlaca yer aldığı enerji yoksulluğu konusu önemli bir meseleyi ortaya koymaktadır (Boardman, 2010; Silva vd., 2007). Gelişmiş ülkelerin bir sorun olarak gördüğü ve çözüm aradığı enerji yoksulluğu meselesi, buzdolabı, çamaşır makinesi ve diğer temel ihtiyaçlar olarak nitelendirilen elektrikli ev aletlerinin artık standart olarak sayıldığı günümüzde, ısınmak veya yemek piirmek için dahi enerjiden mahrum kalan toplumların yaşadığı az gelişmiş ülkeler açısından daha büyük bir sorun teşkil etmektedir. Az gelişmiş ülkeler için enerji yoksulluğunun altında yatan temel problem yeterli gelirin olmaması ile ilişkilendirilse de gelir düzeyinden bağımsız bir enerji yoksulluğunun da olması konunun tüm dünya için ilgilenilmesi gereken boyutunu ortaya çıkarmaktadır (Eke, 2012:1).

Yoksulluk kavramı çoğunlukla gelir düzeyinin yetersizliğini ifade ettiği için enerji yoksulluğu meselesi de doğrudan gelirle ilişkilendirilebilmektedir. Bu ilişki yanlış olmamakla birlikte tanım açısından eksik kalmakta, gelir düzeyinin düşük olması enerji yoksulluğunun sadece bir boyutunu oluşturmaktadır. Bu açıdan ilk olarak yoksulluğun genel bir tanımını ortaya koymak daha sonra enerji yoksulluğu ile arasındaki farkı incelemek enerji yoksulluğunun öneminin daha net anlaşılabilmesini sağlayacaktır.

Dünya Bankası tarafından yayınlanan çalışmada yoksulluk en dar anlamda “refahtan yoksun olma” şeklinde ifade edilmektedir (WBI, 2005:8). Bu noktada refahın tanımı önem arz etmektedir. Refah doğrudan para ile ilişkilendirilebilecek bir kavram olmayıp bireylerin tükettikleri mal ve hizmetlerden sağlanan faydayı tanımlamaktadır. Bu mal ve hizmetlerin elde edilmesi için gerekli olan gelirden mahrumiyeti yoksulluk olarak ifade etmek mümkün olmaktadır. Fakat refah kavramı objektif bir kavram olmadığı için her bireyin kendini refah hissedebilmesi için tüketmesi gereken veya talep ettiği mal ve hizmet miktarı deneysel olarak gösterilecektir. Bu yüzden bireyler için elde edilmesi gereken minimum mal ve hizmet miktarının nasıl hesaplanacağı ayrı bir sorun ortaya çıkarmaktadır.

Bir minimum hayat standardına erişebilme olarak ifade edilen refah kavramı, minimum hayat standardının bireyden bireye ve hatta enerji yoksulluğu açısından toplumdan topluma ve coğrafyadan coğrafyaya deneysel olarak gösterilmesi bakımından ortak bir tanım içermemektedir.

Refahın gere i olan belirli mal ve hizmetlerin sa lanması için ihtiyaç duyulan enerjiye eri im, örne in Hindistan ile eski do u blo u ülkelerinde ya ayan toplumların kar ıla tırılmasında farklı bir tablo ortaya koymaktadır. Toplumların yemek pi irme alı kanlıklarından hava ko ullarına uyum sa lama düzeylerine varıncaya kadar bir çok faktör enerji ihtiyacının boyutunu de i tirmektedir (Khandker vd., 2010; Buzar, 2007).

Spesifik olarak yoksulluk ele alındı ında, literatürde bireylerin kar ı kar ıya kaldı ı yoksulluk türlerini gıda, e itim, konut, sa lık hizmeti yoksullu u olarak tasnif etmek mümkün olmaktadır (WBI, 2005:8; O’Connel, 2018:6). Enerji yoksullu u da bu listeye dahil olan spesifik bir yoksulluk türü olarak ele alınmaktadır.

1.1. Enerji Yoksullu u Kavramı

Literatürdeki de i ik tanımlamalardan hareketle ortak bir tanım yapıldı ında, enerji yoksullu unu, bireyin ya da hane halkının belirlenen standartlara göre temel mal ve hizmetlerin kar ılanabilmesi için gerek duydu u enerji ihtiyacından mahrum kalması olarak nitelendirmek mümkündür (Eke, 2012:6).

Enerjiden mahrum kalınma bireyler için hiçbir ekilde enerjiye ula amama ekinde olabilece i gibi bazı durumlarda ula ılan enerji miktarı için belirlenen standartlardan daha çok para ödemeyi gerektirme olarak da ifade edilebilmektedir.

Enerji yoksullu u tanımını geni letti imizde, enerjiden mahrum kalma günümüzde temel ihtiyaçların kar ılanması noktasında enerjiye ula amama ile ili kilendirilmektedir. Buradaki temel ihtiyaçların enerji tüketimi ile ba lantısı olması enerji yoksullu u meselesi ile alakalı olmaktadır. Örne in hane halkı için belirlenen ve enerji yoksullu unu tespit etme yöntemlerinde önemli rol oynayan ev içi sıcaklık derecesinin altında bir sıcaklıktaki ya am alanı veya belirlenen standartlar çerçevesinde temel beyaz e yaya ve di er elektrikli ev aletlerine sahip bir hane halkı için ödenmesi gereken minimum gelir oranının üzerinde bir bedelin enerjiyi temin için ödenmesi, enerji yoksullu u sorununu ortaya çıkarmaktadır (Day vd., 2016).

Enerji yoksullu una yönelik literatürde farklı di er bakı açıları ve yaklaşımlar da bulunmaktadır. Örne in enerji yoksullu unu hesaplamak için kullanılan bir yöntemi de te kil eden ve birey açısından minimum fiziki ölçü birimlerinin kullanılarak enerji yoksullu unun tespit edildi i tanımlar mevcuttur. Elektrik enerjisi açısından elektrik tüketimi ölçü birimi

olan belirli bir “watt” düzeyinin altında elektrik tüketen bireylerin veya hane halklarının enerji yoksulu sayıldı mı ifade eden bir tanımın yanı sıra aynı ekilde yakıt açısından da belirli “kalori” düzeyinin altında yakıt tüketiminin enerji yoksullu u olarak tanımlanacağı ileri süren başka bir görüş literatürde yer almaktadır (Silva vd., 2007; Frankhauser vd., 2008; Foster ve Yepes, 2006).

“Yeteri kadar” ifadesi, enerji yoksullu u ile ilgili tanımlarda tüketilecek enerjinin elektrik, ısınma gibi ihtiyaçların karşılanması için ortak bir miktarı vermemektedir. Bu açıdan Birleşmiş Milletler (BM) tarafından ilan edilen “Bin Yıl Kalkınma Hedefleri” çerçevesinde ortaya konulan miktarların bir standart olarak belirlenmesi literatürde daha çok tercih edilen yaklaşımlardan biridir (Hills, 2011; Taleski, 2009; Silva vd., 2007).

Bu çalışmada yakıt yoksullu u gibi diğer spesifik enerji yoksullu u türleri kapsamında da tutularak Türkiye için hane halkları açısından elektrik enerjisine yönelik enerji yoksullu u incelemesine gidilmiştir. Enerji yoksullu unun tanımında ifade edilen enerji yoksullu unun ölçme yöntemleri ele alınarak Türkiye açısından bu yöntemler içinde uygulanabilir olanlar çerçevesinde elektrik enerjisi yoksullu u analiz edilmiştir.

2. Enerji Yoksullu unun Ölçmeye Yönelik Yöntemler

Bu çalışmada da kullanılan hanehalkının tüketmesi gereken aylık minimum enerji miktarına göre enerji yoksullu u tespit yöntemi ile gelirin belli bir oranının e ik kabul edildi i gelirin oranı yaklaşık enerji yoksullu unun ölçümünde kullanılan iki temel yöntem olmaktadır.

2.1. Miktar Yöntemi

Belirli bir enerji miktarının tüketimini e ik olarak belirleyip kişi veya hanehalkının bu e ik altında aylık veya yıllık enerji tüketimi gerçekleştirmediği durumda enerji yoksulu sayıldığı yöntemdir.

E ik olarak belirlenen miktarın standart hale gelmesi zor olmakla birlikte aynı zamanda bu e ik de erin hanehalkı açısından hangi temel ihtiyaçların karşılanmasına yönelik belirlendi i de önem taşımaktadır. Her bir ülke, coğrafya hatta aynı ülke içindeki farklı hanehalkları için enerji tüketim alışkanlıkları ve enerjiye gereksinim duyan temel ihtiyaçlar çeşitlilik göstermektedir.

Literatürde ilk olarak eski bir çalışmada olan fakat miktar yaklaşıma göre enerji yoksulluğu ölçümü gerçekleştirilen Bravo'nun (1976) çalışmasında Bangladeş örneği ele alınarak elektrik enerjisine ihtiyaç aydınlatılması ile sınırlı tutulmuş ve buna ek olarak bir başka enerji gereksinimi duyan temel ihtiyaç olan yemek piirme için enerji miktarı hesaplanmış ve toplam 27,4 kgep¹ olarak belirlenmiştir. Nispeten iklim koşullarının daha ılıman olduğu Bangladeş örneğinde bu çalışma için ısınma amaçlı enerji tüketimi analizinde bırakılmıştır (Akt: Khandker vd., 2010:6).

Modi vd.'nin (2005) yaptığı bir başka çalışmada ise elektrik enerjisi gereksinimi aydınlatılmasının yanında Bravo'da olduğu gibi yemek piirme için gerekli olan enerjiye ilaveten hanehalkının ihtiyacı olan su hizmetinin sağlanması için kullanılan enerjiyi de kapsamaktadır. Toplam elektrik yine kgep cinsinden belirlenerek 50 kgep olarak belirlenmiştir. Çalışmada sadece aydınlatma için gerekli olan enerji miktarı ayrımına da gidilmiş burada ise elektrik 10 kgep olarak belirlenmiştir (Modi vd., 2005:9).

Elektrik kws cinsinden belirlendiği ve dolayısıyla elektrik enerjisi için enerji yoksulluğu ölçümüne gidilen Tennakoon'un (2008:6) çalışmasında ise literatürde daha çok kabul gören bir elektrik olarak hanehalkı elektrik tüketiminin minimum miktarı aylık 120 KWs olarak belirlenmiştir. Yemek piirmek için gerekli olan enerji miktarının ise ayrıca hesaplanmıştır çalışmada belirlenen elektrik lpg cinsinden olup aylık 35 kg LPG'dir.

Türkiye'ye özgü enerji yoksulluğunun ölçümüne yönelik ilk çalışmada özellikle Türkiye Ba dadio lu vd.'nin yaptığı çalışmada ise hanehalkının tüketmesi gereken minimum elektrik enerjisi yıllık olarak hesaplanmış ve 1200 kws olarak belirtilmiştir. Aynı zamanda bu elektrik hanehalkı için aylık 100 kws elektrik tüketiminin altında bir tüketimi enerji yoksulluğu olarak kabul etmektedir (Ba dadio lu vd., 2009:22).

2.2. Gelirin Oranı Yaklaşımı

Miktar yaklaşımının subjektif özellikleri ayrıntılı olarak tartışılması literatürde enerji yoksulluğu ölçümü için daha objektif bir çözüm sunan gelirin oranı yaklaşımını tercih edilebilir kılmaktadır. Bu yöntemin daha çok tercih edilmesindeki temel sebeplerden biri ise kullanılan enerji miktarından ve elde edilen gelir düzeyinden bağımsız olarak hanehalkının gelir düzeyinin belirli bir oranını kıstas olarak alması ve bu oranın üzerinde harcama yapmak

¹ Kgep; kilogram elektr petrol açılımını göstermekte olup enerji ölçüm birimi olarak literatürde kullanılmaktadır.

zorunda olan hane halklarını enerji yoksulu olarak saymasıdır. Bu durum her bir ülkenin de i en ortalama gelir düzeyleri ve sosyoekonomik artları göz önüne alındı ında daha objektif sonuçlar ortaya koymaktadır.

Örne in, ngiltere’de 2000 yılında kabul edilen “Sıcak evler ve enerji muhafazası” (WHECA, 2000) kanununda enerji yoksullu u kanunla tanımlanmı ve ngiliz hane halkları için gelirin %10’undan fazlasını enerjiye eri im için kullanan hane halkları enerji yoksulu olarak sayılmı tır. Bu yakla ımdaki %10’luk oran ele alındı ında, 2017 yılı için 9.125 dolarlık ki i ba ına dü en gelire sahip Türkiye ile 56.053 dolarlık ki i ba ına dü en gelirin oldu u ABD’de enerji yoksullu u için bireyin ya da hane halklarının ödemesi gereken minimum tutarlar farklılık gösterirken oransal olarak aynı oranı kullanmak mümkün olacaktır (WSP, 2017).

Bu yöntemin dikkat çeken bir ba ka özelli i ise enerji birim fiyatlarının ülkeler arasında de i iklik göstermesi halinde hane halklarının da alım güçlerini hesaba katmasıdır. Gelirin oranı yakla ımına göre enerji yoksullu unun ölçümünde literatürde kabul gören oran ngiltere’de kanunla an oranı da temsil eden gelirin %10’luk düzeyidir (Boardman, 2010:22; Hills, 2011:13; Silva vd., 2007:9).

Gelirin oranı yakla ımına ili kin ele tiriler de literatürde mevcuttur. Ba ta gelen ele tirilerden ilki aynı miktar yakla ımında belirlenen enerji tüketim miktarı gibi sabit bir gelir oranını enerji tüketimi için belirlemenin genel geçer bir oran olamayaca ıdır. Her ne kadar ampirik çalı malar sonucunda bu oranın belirlenmesi söz konusu olsa da her ülke için %10’luk veya daha ba ka bir gelirin oranının belirlenmesi sa lıklı bir enerji yoksullu u ölçümünü engelleyebilmektedir (Khandker vd., 2010:7).

Gelir düzeyi yüksek ve dü ük olan aynı ülke sınırları içerisinde ya ayan farklı gelir grupları için aynı oranın enerji yoksullu unu ölçmek için kullanılması da adaletsiz bir enerji yoksullu u profili ortaya çıkarmaktadır. Asgari ücret düzeyinde çalı an ücretli ile bunun be katı ücret geliri elde eden bir birey için gelirin aynı oranı farklı anlamlar ifade etmektedir (Tennakoon, 2008:6).

Enerji yoksullu unu ölçmede kullanılan iki temel yöntemi inceledikten sonra Türkiye’deki enerji yoksullu unun elektrik enerjisi sektörü üzerinden de erlendirilmesine gidilerek enerji yoksullu u ya ayan hane halklarının profili üçüncü bölümde olu turulmaya çalı ılacaktır.

3. Türkiye’de Elektrik Enerjisi Sektörü ve Enerji Yoksullu u

Enerji yoksullu u kavramı Türkiye açısından sorun olarak tanımlanmaya Avrupa’daki örneklere bakıldı ında görece yeni olarak ba lansa da ilk olarak Birle mi Milletler (BM) tarafından gerçekleştirilen çalı ma ile birlikte üzerinde durulmaya ba lanan bir mesele olarak kar ımıza çıkmaktadır. Türkiye’de enerji yoksullu unu çok boyutlu olarak ele alan ilk çalı ma BM Kalkınma Programı Kapsamında Ba dadio lu vd.’nin (2009) gerçekleştirildi i çalı madır.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜ K) tarafından yayınlanan 2003 yılı hanehalkı bütçe anketi verilerinde dayalı olarak gerçekleştirilen çalı mada enerji yoksullu unun bile enleri çok boyutlu olarak ele alınmı ve hem elektrik enerjisi hem de do al gaz enerjisi için Türkiye’nin bölgesel olarak enerji yoksullu u profili 25.764 hanehalkı üzerinden çıkarılmı tır (Ba dadio lu vd., 2009:24).

Ba dadio lu vd.’nin (2009) görece eski fakat bölgesel anlamda gelirin oranı yakla ımı ile enerji yoksullu unun tespit edildi i tek çalı ma olma özelli i ta ıyan çalı masına ait bilgiler bu makale kapsamında da ele alınmı olup, farklı olarak miktar yakla ımına göre mesken elektrik tüketimleri üzerinden il bazında 2017 yılına ait enerji yoksullu u profili olu turulmu tur. Adrese dayalı nüfus sistemi ile EPDK tarafından yayınlanan yıllık elektrik sektör raporundaki veriler TÜ K hanehalkı ortalama büyüklü ü verisi ile birlikte il bazında mesken elektrik tüketiminin ne kadar oldu unu tespit etmeye imkân sa lamaktadır. l bazında enerji yoksullu unun analizinden önce ise genel olarak elektrik sektörünün Türkiye’deki geli imi ele alınmı tır.

3.1. Türkiye’de Elektrik Sektörünün ncelemesi

Türkiye’de elektrik enerjisi açısından enerji yoksullu una bakıldı ında elektrik enerjisinin sektörel geli imi önem ta ımaktadır. Özellikle 1980’li yıllardan itibaren serbestle me sürecine giren sektör geli me göstererek bu açıdan elektrik enerjisine eri imin artmasını sa lamı tır (Erdo du 2005:6).

1980 öncesine bakıldı ında, 1970 yılında kurulan ve elektrik enerjisinin arz edicisi konumunda tekel niteli i ta ıyan Türkiye Elektrik Kurumu (TEK), sonrasında ise Türkiye Elektrik Üretim ve letim irketi (TEA) olarak ayrı bir yapıda ve TEK ile benzer ekilde tekel olarak faaliyet gösteren TEA , uzun yıllar yap-i let ve yap-i let-devret modelleri ile kurulan santraller ile uzun dönemli sözleşmeler gerçekleştirilmi tir (EPDK, 2017:54).

Tekel konumunda olan TEK rekabetten uzak bir durum yaratmakta oldu u için 1993 yılında ayrı maya gidilerek kurulan ve üretim, iletim a amalarının gerçekte tirilmesi için olu turulan TEA , da ıtım a aması için ise Türkiye Elektrik Da ıtım ırketi (TEDA) istenilen sonuca ula makta yetersiz kalmı ve tekel konumunda olan TEK yerine birden fazla tekel niteli e sahip devlet kurumunun ortaya çıkmasından ba ka piyasa etkinli i açısından bir i lev görmemi tir. Devlet kurumlarının devlete yarattı ı mali yükün hafiflememesi ise elektrik birim fiyatları üzerinde ciddi baskılar olu turarak enerji yoksullu u açısından hanehalkının elektrik enerjisine miktar ve gelirin oranı yakla ımı çerçevesinde ula ımını da olumsuz etkilemi tir (Ba dadio lu ve Odyakmaz, 2008:145).

Elektrik sektörü açısından Türkiye’de dönüm noktalarından biri ise 2001 yılıdır. Avrupa Birli i tarafından yayınlanan 1996 yılı elektrik piyasalarının serbestle tirilmesine yönelik birinci direktif do rultusunda Türkiye’de 2001 yılında 4628 sayılı Elektrik Piyasası kanununu çıkarmı tir. Bu kanun sayesinde gerçek anlamda elektrik sektörü açısından özelle tirmenin önü açılmı tir. İlk olarak Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu (EPDK) kurularak elektrik da ıtımı, üretimi ve ticaretine yönelik özel sektöre lisanslar verilmek suretiyle piyasanın rekabete açık hale getirilmesi hedeflenmi tir. Bunun dı ında TEA üç kamu ırketine bölünerek elektrik üretim santralleri Elektrik Üretim A. ’ye (EÜA), elektrik iletim faaliyeti Türkiye Elektrik iletim A. ’ye (TEA) ve elektrik satı faaliyeti de Türkiye Elektrik Ticaret ve Taahhüt A. ’ye (TETA) devredilmi tir. Elektrik piyasası kanunu çerçevesinde, EPDK’dan lisans alan tüm da ıtım ve üretim ırketleri, iletim a amasında 2003 yılında aldı ı lisansla tek do al tekel konumunda olan TEA ile anla ma yaparak, elektrik iletim hattına ba lanmak istemeleri halinde iletim hattını kullanabilmektedirler (EPDK, 2017:88).

Serbestle me sonrası dönemde Türkiye’de elektrik üretimi ile ilgili bilgilere bakıldı ında TEA (2017) tarafından yayınlanan raporda, raporun yayınlanma tarihi olan 2017 yılından önceki son 10 yılı içeren elektrik brüt üretim, net tüketim ve kurulu güç miktarları Tablo 1’de gösterilmi tir.

Türkiye’nin elektrik üretimi ile ilgili bilgiler incelendi inde elektrik sektörü raporuna göre (TEA , 2017) 2016 yılı itibariyle kurulu gücün 78.400 MW oldu u görülmektedir. Toplam elektrik üretimi yakla ık 275 milyar KWs’e net üretim ise 231 milyar KWs’e ula mı tir.

Tablo 1: 2006-2016 Yılları Türkiye'deki Elektrik Enerjisi Brüt Üretimi ile Net Tüketimi (GWs) ve Kurulu Güç Miktarı (MW)

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Kurulu Güç (MW) (x1000)	40,9	41,8	44,7	49,6	52,9	57,1	64	69,5	73,1	78,4
Brüt Üretim Miktarı (GWs) (x1000)	191,6	198,4	194,8	211,2	229,4	239,4	240,2	251,9	261,8	274,4
Net Tüketim Miktarı (GWs) (x1000)	155,2	161,9	156,9	172,1	186,1	194,9	198	207,4	217,3	231,2

Kaynak: TE A , 2017.

Net tüketim miktarları ile brüt üretim arasındaki farktan, elektrik üretimi sırasındaki iç ihtiyaç ve ithalat ihracat miktarı çıkarıldıktan sonra geriye da tım ve iletim a amasındaki kayıp miktarı kalmaktadır. ebeke kaybı diye ifade edilen bu kayıp ise son be yıl içinde yüzde 12 ile 13 arasında sabit bir oran izlemektedir (TE A , 2017).

Türkiye için 2016 yılına ait brüt üretim, net tüketim ve kayıp miktarlarının bazı OECD ülkeleri ile kıyaslaması Tablo 2'de verilmi tir.

Tablo 2'de göze çarpan en önemli nokta elektrik enerjisi ebeke kayıp oranının hem dünya hem de OECD oranlarının çok üstünde olmasıdır. Bu durum elektrik maliyetlerine de yansyaca ı için elektrik yoksullu u açısından önem arz etmektedir. Bu yüzden elektrik enerjisinin da tım ve iletim a amalarında olu an ebeke kayıplarının azaltılması için önlem alınması gerekmektedir. Özellikle TE A 'ın elektrik enerjisi iletim a ı altyapısına yatırım

yaparak, iletim a ını modernize etmesi kayıp oranlarının azaltılması için bir önlem olarak dü ünülebilir.

Tablo 2: Bazı OECD Ülkeleri ile Türkiye'nin 2016 yılı Elektrik Enerjisi Net Tüketim, Brüt Üretim ve ebeke Kayıp Miktarları (TWs)

Ülke	Brüt Üretim	ebeke Kaybı	Kayıp Oranı (%)	Net Tüketim
ABD	4317,1	255,3	5,9	3780,8
Birle ik Krallık	339,1	29,1	8,6	302,8
spanya	281	26,5	9,4	232
talya	283	19,7	6,9	287,5
Fransa	568,4	35,9	6,3	424,9
Belçika	70,6	3,8	5,3	81,7
OECD	10919,6	691,4	6,3	9397,3
Dünya	24344,6	1985,3	8,1	20200,3
Türkiye*	274,4	35,6	13	231,2

*Türkiye için veriler TE A 'ın 2017 elektrik tüketim istatistiklerinden elde edilmiştir.

Kaynak: IEA, 2017; TE A , 2017.

Kayıp kaçak oranları iletim hatlarındaki eskimeden kaynaklı olu tu u gibi aynı zamanda faturasını ödemeyen hanehalkları tarafından ortaya çıkan kaçak tüketimden de meydana gelmektedir. EPDK'nin 2016 yılı verilerine göre gerçekleşen kayıp kaçak oranı toplam tüketimde yüzde 13 düzeyindedir. Türkiye'deki da ıtım lisansının verildi i 21 bölgedeki en yüksek kayıp kaçak oranı ise yüzde 67,63'lük kayıp kaçak oranı ile birinci da ıtım bölgesini olu turan ve Diyarbakır, Batman, Siirt, ırnak, Mardin ve anlıurfa illerini kapsayan Dicle Elektrik Da ıtım A. 'ye aittir. Bu oranı %56,42'lik kayıpla Vangölü da ıtım irketi ve %25,68'lik oranla ise Aras da ıtım irketi takip etmektedir (EPDK, 2017).

Kayıp kaçak oranının yüksek olması, bedelini ödeyerek elektrik tüketen hanehalkları açısından elektrik birim maliyetinin artmasına yol açarak enerji yoksullu u profilini derinle tirmektedir. Ayrıca kayıp kaçak oranının yüksekli i, tamamen dü ük gelir düzeyine sahip ve faturalarını ödeyemeyen yoksul hanehalkları yüzünden gerçekleşen memekte, gelir

düzeyle alakasız bedava elektrik enerjisi tüketen hanehalklarının varlığından da kaynaklanmaktadır.

Elektrik enerjisinin tarife yapısı incelendiğinde, 2004 yılında çıkarılan “Elektrik Sektörü Reformu ve Özelleştirme Strateji Belgesi” kapsamında da üretim ve tüketimin serbest piyasaya koşullarına uygun bir şekilde rekabete açılarak maliyete dayalı bir tarife yapısının oluşturulması amaçlanmıştır. Ulusal bölgesel fiyatlandırmaya dönüşü planlanarak, 2006-2010 dönemi geçiş dönemi olarak belirlenmiştir ve bu dönemler içinde EPDK tarafından belirlenen “ulusal tarifelerin” uygulanması kararlaştırılmıştır. Daha sonra 2008 yılında çıkarılan yasa ile geçiş dönemi 2012 yılına kadar uzatılmıştır. Meskenlerde kullanılacak elektrik enerjisi için her üç aylık dönemlerde EPDK tarafından belirlenen kwh birim fiyatları, tek zamanlı ve gündüz-puant-gece şeklinde çok zamanlı olmak üzere dört farklı fiyat şeklinde belirlenmektedir. Mesken kullanıcıları, ya tek zamanlı tarifeyi seçerek EPDK’nın belirlediği birim fiyatı gün boyu kullanacakları elektrik için kwh/kwh olarak ödemekte ya da akıllı sayaçlarla çok zamanlı tarifeye geçerek saat 06:00 ile 17:00 arasında ifade eden gündüz saatlerinde farklı, 17:00-22:00 arasında ifade eden ve günün yoğun elektrik enerjisi kullanım evresini oluşturan puant saatlerinde farklı, son olarak da 22:00-06:00 arasında ifade eden gece saatlerinde farklı tarife birim fiyatlarından, yine kwh/kwh olarak kullandıkları elektrik enerjisi bedelini ödemektedir.

2017 yılı için üç aylık dört dönemde ve 2018 yılı için üç aylık iki dönemde birim fiyatlar Tablo 3’te gösterilmektedir. Bunun yanında ehil ve gazi aileleri için farklı olarak uygulanan tarife birim fiyatı da Tablo 3’te mevcuttur.

**Tablo 3: 2017-2018 Konut Tüketimi için Elektrik Enerjisi Net Birim Fiyatları
(Kuru /KWs)**

Tarih Dilimleri	ehit Aileleri ve Muharip Malul Gaziler	Mesken (Konut) Tüketimi				Da ıtım Bedeli
		Tek Zaman	Gündüz	Puant	Gece	
2017 Ocak-Mart	7,700	21,405	21,267	38,200	9,033	11,777
2017 Nisan- Haziran	7,700	21,406	21,267	38,201	9,033	11,777
2017 Temmuz- Eylül	7,700	21,406	21,267	38,201	9,033	11,777
2017 Ekim-Aralık	7,907	21,610	21,471	38,405	9,238	11,573
2018 Ocak-Mart	8,471	23,093	22,945	41,040	9,872	13,044
2018 Nisan- Haziran	9,200	24,467	24,310	43,482	10,920	12,658

Kaynak: TEDA , 2017.

Konut içi elektrik enerjisi tüketimi için son üç aylık dönemde elektrik enerjisi kws'i tek zamanlı tarife için 24 kuru u geçmi durumdadır. 2018 yılının ilk üç aylık dönemine göre yüzde 6'lık fiyat artışı eklenmiştir. ehit ve gazi aileleri için uygulanan düşük birim fiyat uygulaması ise devam etmekte olup aynı dönem içinde yaklaşık yüzde 10'luk bir artış göstermiştir.

3.2. Türkiye'de Enerji Yoksulluğu Profiline İncelenmesi

TEDA'nın verilerinde Türkiye için kişi başına düşen elektrik enerjisi tüketimi ve iller mesken elektrik enerjisi tüketimlerini bulmak mümkündür. Dolayısıyla elektrik tüketimleri ile ilgili veriler incelenerek tüketilen miktarlar üzerinden enerji yoksulluğu değerlendirilmesi yapılmıştır. Bunun yanında görece eski fakat tek çalınan olan Ba dadio lu vd.'nin (2009) çalınmasındaki gelir dilimlerine göre elektrik enerjisi için bölgeler bazında hem harcanabilir gelirin hem de toplam harcamaların yüzdeleri karşılaştırılmıştır.

Türkiye için elektrik üretim ve tüketim miktarları incelendi inde ise, Türkiye’de ki i ba ma dü en elektrik tüketimi ile toplam brüt üretim ve net tüketim miktarları nüfus sayımının yapıldı ı yıllara göre TE A tarafından olu turulmu tur. 2007 yılından itibaren ise adrese dayalı nüfus sistemi ile her yıl toplam nüfus tespit edilebildi i için ki i ba ma dü en enerji tüketim miktarı bilgisine ula ılabilmektedir. Buna göre Tablo 4’te ki i ba ma dü en elektrik tüketim miktarları u ekildedir:

Tablo 4: Yıllara Göre Ki i Ba ma Dü en Yıllık Elektrik Tüketimi

Yıl	Nüfus (x1000)	Toplam Brüt Üretim (GWs)	Toplam Net Tüketim (GWs)	Ki i Ba ı Net Tüketim (KWs)
1975	40348	156223	13492	334
1980	44737	23275	20398	456
1990	56473	57543	46820	829
2000	67845	124922	98296	1449
2010	73723	211208	172051	2334
2011	74724	229395	186099	2490
2012	75627	239497	194923	2577
2013	76668	240154	198045	2583
2014	77696	251963	207375	2669
2015	78741	261783	217312	2760
2016	79814	274408	231204	2897

Kaynak: TE A , 2017.

Ki i ba ı net tüketimin içerisinde konut ve sanayi gibi bütün sektörlerde genel olarak tüketilen toplam enerjinin payı bulunmaktadır. Dolayısıyla tüketilen enerjinin ne kadarının konut ne kadarının sanayi sektörüne ait oldu unu bilmek hanehalkı konut içi elektrik tüketimine göre

kıyas yapabilmek için önem taşımaktadır. Fakat 2016 yılına ait mevcut elektrik tüketim düzeyi gerek AB gerekse OECD ortalamalarının çok altında yer almaktadır (IEA 2017).

Asıl enerji yoksulluğu için önem taşıyan konut elektrik enerjisi tüketimine ait bilgiler ise il bazında toplam tüketim miktarları olarak EPDK tarafından yayınlanan elektrik enerjisi sektörel raporda yer almaktadır. Adrese dayalı nüfus sistemi sayesinde her ilin toplam nüfusu, o il ile ait 2017 yılı mesken elektrik tüketim miktarlarına bölünerek, konut içi tüketilen elektrik enerjisi için kişi başı tüketim miktarları bulunmuştur. 2017 yılında yayınlanan TÜİK bülteninde yer alan verilere göre ise ortalama hanehalkı büyüklüğü 3,5 olarak ölçülmüştür. Buradan hareketle hanehalkı toplam elektrik tüketimi hesaplanmıştır. Burada belirtilmesi gereken önemli bir nokta ise her hanehalkının elektrik enerjisi kullandığı ve kaçak kullanan hanehalklarının olmadığı varsayımı ile hesaplamanın yapılmış olmasıdır. Bu tüketim miktarları en azından enerji yoksulluğunu ölçmede kullanılan yöntemlerden olan miktar yaklaşımına göre il bazında elektrik enerjisi bakımından yoksul illeri belirlemeye katkı sağlamaktadır.

Her il için ayrı ayrı kişi başı konut içi elektrik tüketim miktarı, kws cinsinden Tablo 5'te gösterilmiştir. Tablo 5'e göre kişi başı konut içi elektrik tüketim miktarları tek tek hanehalkları hakkında kesin bir şey söylemeye imkân vermesede il bazında o ilin elektrik enerjisi yoksulu olup olmadığını söyleme imkânı sağlamaktadır. Miktar yaklaşımına göre yıllık hanehalkı elektrik tüketimi 1200 kws olarak kabul edildiğinde (Babadıoğlu vd., 2009) veya aylık olarak belirlenen bir başkaeik olan 120 kws (Tennakoon, 2008) esas alındığında, hanehalkı elektrik tüketim düzeyi il bazında bulunan aylık kişi başı tüketim miktarlarından hesaplanabilmektedir.

Tablo 5. 2017 Yılı Türkiye'de illere Göre Hanehalkı* Aylık Mesken Elektrik Tüketim Miktarı (KWs)

İl	Tüketim KWs	İl	Tüketim KWs	İl	Tüketim KWs
Adana	332	Gümüshane	122	Sinop	227
Adıyaman	140	Hakkâri	56	Sivas	150
Afyonkarahisar	136	Hatay	262	Tekirdağ	175

POLİTİK EKONOMİK KURAM SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

İl	Tüketim KWs	İl	Tüketim KWs	İl	Tüketim KWs
A r n	84	Isparta	150	Tokat	143
Amasya	171	Mersin	346	Trabzon	238
Ankara	182	stanbul	196	Tunceli	154
Antalya	360	zmir	294	anlıurfa	157
Artvin	189	Kars	101	U ak	157
Aydın	294	Kastamonu	182	Van	77
Balıkesir	234	Kayseri	171	Yozgat	150
Bilecik	140	Kırklareli	182	Zonguldak	189
Bingöl	140	Kır ehir	178	Aksaray	164
Bitlis	91	Kocaeli	164	Bayburt	147
Bolu	154	Konya	161	Karaman	157
Burdur	143	Kütahya	143	Kırıkkale	157
Bursa	182	Malatya	161	Batman	157
Çanakkale	196	Manisa	192	ırnak	94
Çankırı	178	Kahramanmara	140	Bartın	175
Çorum	161	Mardin	140	Ardahan	122
Denizli	203	Mu la	360	I dır	119
Diyarbakır	140	Mu	84	Yalova	255
Edirne	203	Nev ehir	182	Karabük	157
Elazı	154	Ni de	164	Kilis	196
Erzincan	154	Ordu	185	Osmaniye	220
Erzurum	129	Rize	227	Düzce	168

1	Tüketim KWs	1	Tüketim KWs	1	Tüketim KWs
Eski ehir	164	Sakarya	161		
Gaziantep	203	Samsun	185		
Giresun	185	Siirt	140	Türkiye	199

**Hanehalkı büyüklü ü en son 2017 yılında yayınlanan TÜ K Haber Bültenindeki ortalama hanehalkı büyüklü ü olan 3,5 olarak hesaplanmı tr.*

Kaynak: TÜ K, 2017a; EPDK, 2017; TÜ K, 2017b.

Miktar yakla ımına göre, ırnak, Hakkâri, Mu , Van, A rı, Bitlis ve I dır, enerji yoksulu iller olarak yer almaktadır. Bu illerin ortak özelli i ise Dicle ve Vangölü elektrik da ıtım irketlerinin da ıtım alanları içinde yer alan iller olması ve kayıp kaçak oranlarının en yüksek oldu u ilk iki bölgeyi kapsamasıdır. Bölgede yer alan di er illerin elektrik tüketimlerine bakıldı ında da enerji yoksullu u için belirlenen e i e yakın tüketimler oldu u görülmektedir. Buna kar ılıklı hanehalkı elektrik tüketiminde Türkiye ortalamasını geçen il sayısı ise 2016 yılı verilerine göre 13'te kalmaktadır.

Gelirin oranı yakla ımına ait enerji yoksullu unun ölçüldü ü tek çalı ma olan Ba dadio lu vd.'nin (2009) yaptı ı çalı mada da Türkiye'de bölgesel olarak gelir dilimlerine göre elektrik tüketiminin bütçe içindeki payları Tablo 6 ve 7'de yer almaktadır.

Hanehalkının kullanılabilir gelirlerinin enerji tüketimine ayrılan paylarının incelendi i tablo 6 ve 7'de gelir düzeyi en dü ükten en yüksek yüzde 10'luk dilimlere ayrılarak her bir gelir dilimi için gelirin oranı yakla ımı ile enerji yoksullu u ölçümü yapılmı tr. Gelirin yüzde 10'undan fazlasını elektrik enerjisi için harcayan ilk bölge %11,87 oranla Güneydo u bölgesinde yer alan en dü ük gelir düzeyine sahip ilk %10'luk kesim olmaktadır. Bu sonuç miktar yakla ımına göre hanehalkı elektrik tüketiminin e ik altında oldu u iller ile örtü mektedir.

En dü ük gelir düzeyine sahip ilk yüzde 10'luk dilimlere bakıldı ında ise Batı Marmara'nın %10,56'lık payla elektrik enerjisi tüketimi açısından enerji yoksulu oldu u görülmektedir. Batı Karadeniz %9,72'lik oranla enerji yoksullu u sınırına yakın bir tüketim gerçeikle tirmekte onu kuzey Do u Anadolu %8,95 ile takip etmektedir. Tüm gelir

dilimlerinin ortalamalarına bakıldığında ise gelirin en yüksek kısmını %4,6 ile yine Batı Marmara bölgesi harcamaktadır.

Tablo 6: Bölgeler Bazında Elektrik Harcamasının Hanehalkı Kullanılabilir Geliri çerisindeki Payı (%)

Gelir Dilimleri	İstanbul Bölgesi	Batı Marmara	Ege	Doğu Marmara	Akdeniz
1	5,85	10,56	7,84	8,09	7,95
2	4,46	7,78	5,66	5,72	6,26
3	4,21	6,92	5,10	5,85	5,85
4	3,52	6,21	4,56	5,22	5,20
5	3,34	5,34	4,26	4,75	4,86
6	3,01	5,49	3,77	4,16	4,46
7	2,79	4,63	3,59	3,62	3,92
8	2,37	4,30	3,11	3,28	3,42
9	1,95	4,00	2,89	3,07	3,07
10	1,15	2,49	1,87	1,47	2,06
Ortalama	2,37	4,60	3,30	3,35	3,60

Kaynak: Ba dadio lu vd., 2009:31.

Tablo 7: Bölgeler Bazında Elektrik Harcamasının Hanehalkı Kullanılabilir Geliri çerisindeki Payı (%)

Gelir Dilimleri	Orta Anadolu	Batı K.deniz	Do u K.deniz	K. Do u Anadolu	O. Do u Anadolu	G. Do u Anadolu
1	8,40	9,72	7,56	8,95	7,87	11,87
2	7,08	6,79	6,06	6,43	5,51	6,96
3	6,60	5,94	5,01	5,23	4,68	7,14
4	5,45	5,35	4,12	4,66	4,22	5,18
5	5,74	5,15	3,56	4,01	3,93	5,81
6	4,94	4,97	3,39	4,36	3,64	4,62
7	4,77	4,30	2,63	3,33	2,85	4,06
8	4,33	3,52	2,91	2,68	2,69	3,81
9	3,90	3,20	2,39	2,12	2,40	3,99
10	2,04	2,06	1,51	1,78	1,90	2,31
Ortalama	4,23	3,92	2,99	3,18	3,12	4,23

Kaynak: Ba dadio lu vd., 2009:31.

4. Sonuç

Enerji yoksullu u kavramı dünyada ciddi bir sorun olarak görülen ve müdahale edilmesi gereken bir meseleyi ortaya koymaktadır. Türkiye açısından bu problem ülkenin do u ve güney do u bölgelerinde kendini daha net bir ekilde göstermektedir.

Özellikle kayıp kaçak oranının yüksek oldu u illerde hem elektrik tüketim miktarları enerji yoksullu u için literatürde belirlenen e iklerin altında gerçekte hem de gelirin oranları açısından inceleme yapıldı nda hanehalkının elektrik enerjisine eri im için harcadıkları tutarlar standart oranların üzerinde yer almaktadır.

Günümüzde temel insan hakları kapsamında de erlendirilen ve BM tarafından yayınlanan bin yıl kalkınma hedeflerinde de yer alan elektrik enerjisine eri im ve enerji tüketimi, enerji yoksullu una kar ı geli tirilecek sosyal politikalar ile sa lanmalıdır. Özellikle Türkiye’de

enerji yoksullu u profili ele alınarak kayıp kaçak meselesi ve elektrik enerjisi açısından enerji yoksullu una sebebiyet veren di er nedenlerin derinlemesine analizi gerçekle tirilmelidir.

Kaynakça

Ba dadio lu, N., Ba aran, A., Kalaycıo lu, S., Pınar, A., (2009). Kamu Kolaylıkları Yöneti iminde Yoksullu un Dikkate Alınması. Ankara: Birle mi Milletler Kalkınma Programı, Hacettepe Üniversitesi Piyasa Ekonomisini ve Giri imcili i Geli tirme Merkezi, Sözkese n Matbaacılık.

Ba dadio lu, N., Odyakmaz, N. (2009). Turkish electricity reform. Utilities Policy, 17, 144-152.

Boardman, B. (2010). Fixing Fuel Poverty Challenges and Solutions. London: Earthscan

Buzar, S. (2007). The ‘hidden’ geographies of energy poverty in post-socialism: Between institutions and households. Geoforum (38), 224-240.

Day, R., Walker, G., Simock, N. (2016). Conceptualising Energy Use and Energy Poverty Using a Capabilities Framework. Energy Policy, 93, 255-264.

Eke, E. U. (2012). Enerji Yoksullu unun Giderilmesine Yönelik Sosyal Politikalar, Ankara.

Enerji Enstitüsü. (2012). Elektrik birim fiyatları kar ıla tırması. Eri im 16 Haziran 2012, <http://enerjiensitusu.com/2011/01/11/2011-yili-yeni-elektrik-tarifesi/>

EPDK. (2017). Elektrik Piyasası Raporu 2017. Ankara: Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu.

Erdo du, E. (2005). Energy Market Reforms in Turkey: An economic analysis. Yüksek lisans tezi, University of Surrey School of Human Sciences, Surrey, UK.

Fankhauser, S., Rodionova, Y., Falcetti, E. (2008). Utility Payments in Ukraine: Affordability, subsidies and arrears. London, UK: Centre for the Study of Economic and Social Change in Europe, Economics Working Paper No. 87.

Foster, V., Yepes, T. (2006). Is Cost Recovery a Feasible Objective for Water and Electricity? The Latin American Experience. Washington, DC: World Bank Policy Research Working Paper 3943.

Hills, J. (2011). Fuel Poverty: The problem and its measurement. London: Department of Energy and Climate Change.

- IEA. (2017). Key World Energy Statistics 2017. Paris: International Energy Agency.
- Khandker, S. R., Barnes, D. F., Samad H. A. (2010). Energy Poverty in Rural and Urban India: Are the Energy Poor Also Income Poor? Washington, DC: World Bank Agriculture and Rural Development Team.
- Modi, V., McDade, S., Lallement, D., Saghir, J. (2005). Energy Services for the Millennium Development Goals. New York: The International Bank for Reconstruction and Development, The World Bank and the United Nations Development Programme Publications.
- O'Connell, R. (2018). Families and Food in Hard Times: rising food poverty and the importance of children's experiences. SPERI British Political Economy Brief No.33. Sheffield Political Economy Research Institute.
- Silva, P., Klytchniova, I., Radevic, D. (2007). Poverty and environmental impacts of electricity price reforms in Montenegro. Norfolk, UK: Center for Competition Policy Working Paper.
- Taleski, R. (2009). Electricity reform in the Republic of Macedonia. Utilities Policy, 17, 88-101.
- TEDA . (2017). Türkiye Elektrik Da ıtım ve Tüketim statistikleri. Eri im 13 Mayıs 2018, http://www.tedas.gov.tr/29,Istatistiki_Bilgiler.html
- TE A . (2017). Türkiye Elektrik Da ıtım ve Tüketim statistikleri. Eri im 09 Haziran 2018, <http://www.teias.gov.tr/istatistik2017/%C4%B0statistik%202010.htm>
- Tennakoon, D. (2008). Energy Poverty: Estimating The Level Of Energy Poverty In Sri Lanka. Colombo: Practical Action South Asia.
- TÜ K(a). (2017). Türkiye Nüfus statistikleri Eri im 10 Mayıs 2018, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1059
- TÜ K(b). (2017). Haber Bülteni. 24646, Eri im 16 Mayıs 2018, file:///C:/Users/Humar/Downloads/%C4%B0statistiklerle_Aile_10.05.2017.pdf
- UN. (2017). World Statistics Pocketbook 2017. New York: United Nations.

WHECA. (2000). Warm Homes and Energy Conservation Act. United Kingdom Legislation Chapter 31, Section 2. 24 November 2000. Erişim, 20 Mayıs 2018, <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2000/31/section/2>

WBI. (2005). Introduction to Poverty Analysis. Washington, DC: World Bank Institute.

WSP. (2017). World Statistics Pocketbook 2017 Edition. V, 41. New York, USA.

**KAMU DARESİNE KARŞI LENEN SUÇLARDA
SUÇUN MADDİ KONUSU SORUNU¹**

Recep KAHRAMAN²

MAKALE BİLGİSİ

Gönderim Tarihi

30.08.2018

Makale Kabul Tarihi

8.10.2018

Anahtar Kelimeler

Kamu daresi

Menfaat

Kamu Görevlisi

Çıkar

Keywords

Public Administration Benefit

Public Official

Interest

Orcid No

0000-0003-0642-0447

Özet

Kamu idaresinin iyleyişine, idareye duyulan güvene karşı lenen suçlarda genellikle kamu görevlisi menfaat elde etme amacını taşımaktadır. Suçun maddi konusu olan menfaatin neler olabileceği ceza sorumluluğunun belirlenmesi açısından önemlidir. Maddi konu genellikle, emsal, mal, yarar, menfaat, çıkar, kazanım şeklinde ifade edilmektedir. Maddi konu olan menfaatin de eri ve haksızlığının i lenen suçta etkisi bulunduğundan somut olayda hakimince ceza sorumluluğunu belirlerken objektif değerlendirme yapması gerekir.

Abstract

Public officials generally aim to obtain benefits for crimes committed against the functioning of public administration and trust in administration. What is the material subject of the crime is important in terms of determining the criminal responsibility. The material subject is often expressed thing, good, benefit, advantage, interest, gain. Since the value and unfairness of the material subject has an effect on the crime committed, the judge must make an objective assessment in determining the criminal liability in the concrete case.

¹ Bu yayın, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Ana Bilim Dalında tarafımda hazırlanıp, savunulacak olan “5237 Sayılı Türk Ceza Kanununda Rüvet Suçu” başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

² Araştırma Görevlisi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, BF Maliye Bölümü, recepkehrmn@gmail.com

1. Giri

darenin fonksiyonu ile idarenin muhatabı olan toplumun çıkarı açısından do rudan ili ki bulundu u için kamu idaresine kar ı i lenen suçların korunması do rudan toplum menfaatini ilgilendirir. Bu suçların maddi konusu i lenen suça göre ekillense bile suçların tümünün ortak özelli i kamu görevlisinin beklenti içerisinde olmasıdır. (Erman ve Özek, 1992:1)

2. Suçun Maddi Konusu- Suçun Hukuksal Konusu Arasındaki li ki

Her suçun mutlaka bir maddi konusu ve hukuksal konusu vardır. (Artuk vd. 2015:284). Suçun maddi konusu e ya ya da ki inin cismani yapısını ifade ederken hukuksal konu ise suçla korunan hukuki de erlerdir. Örne in rü vet suçunun maddi konusu menfaat iken hukuksal konusu ise kamu idaresine duyulan güvendir.

Suçun maddi konusu failin hareketinin hedefi olan ki i veya eydir. Fail, suçun maddi konusunu elde etmek amacıyla suçu i ler. (Artuk vd. 2015:284). Hareketin hedefi olan esasen e ya ya da ahsın maddi, fiziki yapısıdır. Tipik hareket suçun maddi konusunun üzerinde icra edilmelidir. (Koca ve Üzülmöz, 2015:108)

Suçun maddi konusu ile hukuksal konusu farklı kavramlardır. Suçun maddi konusu yukarıda açıklandı ı üzere hareketin yöneldi i suç tipinde yer alan konudur. Suçun hukuksal konusu ya da di er adıyla suçla korunan hukuki yarar ise i lenen suç dolayısıyla ihlal edilen hak ya da menfaattir. (Artuk vd. 2015:286). Kanuni tipte yer alan suçun i lenmesiyle birlikte hukuksal de er ihlal edilirken suçun maddi konusuna da zarar verilmekte veya tehlikeye maruz bırakılmaktadır. (Akbulut, 2016:339).

Hukuksal de er ve suçun maddi konusu dü ünçe ve görünü açılardan birbirleriyle do rudan ili kili iki kavram olarak tipikli in içerisinde yer almalarına kar ın kavramsal açıdan bakıldı ında farklı içeriklere sahiptirler. Hareketin maddi konusu gerçekten ihlal edildi inde suçun neticesi ortaya çıkmakta ve suç tamamlanmaktadır. Di er ifadeyle suçun tamamlanması suçun maddi konusunun gerçek anlamda etkilenmesine do rudan ba lıdır. Oysa hukuksal de er sosyal düzenin hukuken korunan soyut de erleri olarak suçun maddi konusunun ihlal edilmesiyle birlikte failin saldırısına maruz kalsa bile gerçek manada ihlal edilmez. (Koca ve Üzülmöz, 2015:108)

Suçun maddi ve hukuksal konusu ile ma dur kar ı tırılmamalıdır. Suçun ma duru i lenen suçtan dolayı haksızlı a u rayan ki i olmasına ra men suçun konusu ise haksızlı a u rayan ki inin sahip oldu u de erdir. (Artuk vd. 2015:285)

3. Kamu daresine Kar ı lenen Suçlarda Suçun Maddi Konusu

3.1. Zimmet Suçunda Suçun Maddi Konusu

Görevi nedeniyle kendisine teslim edilen ya da korumak ve gözetmekle yükümlü olunan de erin mal edinilmesiyle olu an zimmet suçunda suçun maddi konusu 5237 sayılı kanun md. 247’de mal olarak ifade edilmektedir.¹

O uzman’a göre “*hukuki anlamda e ya, üzerinde ferdi hakimiyet sa lanabilecek, iktisadi bir de er ta ıyan, ki i di ı maddi varlıklardır.*” (O uzman vd. 2004:6). Zimmet suçunun maddi konusu olarak ifade edilen mal kavramı, e ya olarak ifade edilen cismani varlıklar dı ında ekonomik de eri olan varlıkları da kapsar. Bu nedenle zimmetin maddi konusunun her türlü e ya olarak sınırlandırılması zimmet suçunun konusunun kanun koyucunun amacı dı ında daraltıldı ını göstermektedir. Cismani olmadı ından e ya olarak kabul görmeyen marka, telif hakkı gibi mallarında zimmet suçunun konusunu olu turabilmesi gerekir.

Mal edinmeye ya da ayni haklara konu edilebilen her de er mal olarak kabul edilmeli, zimmetin konusu olabilmelidir. (Meran, 2013:48). Suçun failinin amacı kazanç elde etmek oldu u için zimmete geçirilen eyin malvarlı ına dâhil bir de er ta ıması zorunludur. (Toroslu, 2018:282). Bu nedenle ekonomik ve ticari de eri olmayan i e yaramayan e yanın alınması e yanın mutlak elveri sizli i nedeniyle zimmet suçu olu maz. (Malkoç, 2010:3). Para kar ılı ında el de i tirebilen mallardan olması e yanın ekonomik de er ta ıması anlamına gelmektedir. (Erman ve Özek, 1992:24).

Zimmet suçunda paranın suçun maddi konusu olabilmesi için tedavül kabiliyetine sahip olması gerekir. Kıymetli ka ıtların ise mutlaka parasal de er ta ımaları gerekir.² (Gözübüyük, 1970:9).

¹ Mülga 765 sayılı kanun md. 202’ye göre para, para yerine geçen evrak ve senet ve sair mal zimmet suçunun konusu olarak tanımlanmı tı. Zimmet suçunun konusu olan mal 5237 sayılı kanunda 765 s. kanunda yer alan zimmet suçunun konusunu kapsamaktadır.

² Para yerine geçen ve ekonomik tedavül aracı olan kıymetli evrakın da para kavramının içinde dü ünülmesi gerekir. Bkz. Paraya E it Sayılan De erler 5237 Sayılı Kanun Madde 198: “*Devlet tarafından ihraç edilip de hamiline yazılı bonolar, hisse senetleri, tahviller ve kuponlar, yetkili kurumlar tarafından çıkarılmı olup da kanunen tedavül eden senetler, tahviller ve evrak ile milli ziynet altınları, para hükmündedir.*”

Zimmet suçunun konusu olan malın, ta ınır ve ta ınmaz mallar oldu u konusunda doktrinde farklı görü ler bulunmaktadır.

Bir görü e göre zimmet suçunun düzenlendi i 247. maddenin gerekçesinde açıkça belirtildi i üzere zimmetin maddi konusu ta ınır-ta ınmaz her türlü mal olabilir. Misli-gayrı misli her türlü mal suçun konusunu olu turabilmesine kar ın malın belli bir de er ta ıyor olması gerekir. (Özbek vd. 2017:1032) Ceza kanununda zimmet konusunun kanun koyucu tarafından sadece mal olarak ifade edilmesi suçun konusunun medeni hukukta yer alan mal kavramıyla anlamlandırılabilmesi olana ını tanımaktadır. Bu nedenle suçun konusu ta ınır-ta ınmaz tüm e yalar olabilir. (Malkoç, 2010:3). Zimmet suçundaki mal ifadesi umumi ve kapsayıcı bir ifade olup her türlü e ya olarak anla ılmalıdır. (Artuk vd. 2015:944)

Di er görü e göre ise gerekçenin aksine ta ınmaz mallar zimmet suçunun konusu olmamalıdır. Ta ınmaz malların suçun konusuna dâhil edilmesi kanun koyucunun zimmet suçunu olu turma maksadını a mak anlamına gelir. Fakat ta ınmazdan ayrılabilen ürün suçun konusu olabilir. (Hafızo ullahı ve Özen, 2016:9). Mal ifadesi ise ekonomik anlamı bulunmak ko uluyla misli-gayrı misli tüm ta ınabilir malları kapsar. Ta ınmazlar zimmet suçunun konusu olamazlar. Devlete veya özel ki iye ait ta ınmaz, kamu görevlisi tarafından mal edinildi inde duruma göre dolandırıcılık veya resmi belgede sahtecilik suçları olu abilir. Ancak her ne kadar ta ınmaz zimmet suçunun konusunu olu turmasa bile ta ınmazın semeresi olan kira bedeli suçun konusunu olu turabilir. (Erman ve Özek, 1992:23). Suçun konusu malın ta ınır olmasının yanında kavramın geni dü ünülmesi gerekir. Buna göre maddi ta ınır malların yanında telif hakkı, alacak hakkı, ticaret ünvanı gibi mülkiyete konu olabilen her türlü de erde suçun konusu olabilir. Elektrik, su, do algaz, petrol gibi tabi kuvvetler de ekonomik de eri olan ta ınır mallar oldu u için suçun maddi konusunu olu turabilir. (Gözübüyük, 1970:10)

3.2. rtikâp Suçunda Suçun Maddi Konusu

cbar, ikna ya da ki inin hatasından faydalanmak suretiyle i lenen irtikâp suçunda 5237 sayılı kanun md. 250'de suçun maddi konusu yarar olarak ifade edilmi tir. Kamu görevlisi kendisine ya da ba kasına yarar sa lama amacını ta ımaktadır.

Mülga 765 sayılı kanunda icbar ve ikna suretiyle i lenen irtikap suçunda suçun maddi konusu para ya da sair menfaat³; ki inin hatasından faydalanmak suretiyle i lenen irtikap suçunda ise suçun konusu ey⁴ olarak ifade edilmi ti. 5237 sayılı kanun, 765 sayılı kanunun ifade etmek istedi i tüm kavramları içerir ekilde suçun maddi konusunu yarar olarak ifade etmi tir. Ancak irtikap suçunun düzenlendi i 250. maddenin birinci fıkrasında yarar dördüncü fıkrasında ise suçun maddi konusu olarak menfaat ifadesinin kullanılması ifadeler birbirlerini kar ılamadı ı için terim birli i ve kanun yapma tekni i açısından hatalıdır.

Yarar ve menfaat kavramlarının aynı anlama gelip gelmedi i konusunda doktrinde farklı görü ler bulunmaktadır. Birinci görü e göre yarar, maddi-manevi her türlü kazanımı kapsar. Menfaat ise yararı kapsamakla birlikte yarar vaadini de kapsar. Her yarar menfaat iken her menfaat yarar olarak görülmemelidir. Menfaat kavramını her ne kadar maddi-manevi yarar olarak görmek gerekirse de menfaat, yarar artı yarar vaadi olacak ekilde üst kavram olarak dü ünülmelidir. Övünme vesilesi olan insanın ho una giden gururunu ok ayan haller de yarar kavramının içine girmektedir. (Turabi, 2017:130). Di er görü e göre ise menfaat ile yarar aynı anlama gelmektedir. Menfaat, be eri tatmin sa layan, maddi-manevi her çe it yarar, kar, çıkar, faydadır. rtikap suçunda farklı fıkralarda aynı suç için menfaat ve yarar ifadesinin kullanılması kanun koyucunun amacının farklı oldu unu de il dikkatsiz oldu unu göstermektedir. (Hafızo ullahı ve Özen, 2016:30). Menfaat ifadesinden anla ılması gereken kamu görevlisi için kıymeti olan her eydir. Maddi-manevi her türlü ihtiyacı kar ılayan de erleri kapsar. Kamu görevlisi için sadece övünmeye yarayan, gururunu ok ayan, estetik hislere hitap eden haller de menfaatin kapsamına girer. (Önder, 1987:142). Benzer görü ü savunan Yargıtay'a göre yarar ve menfaat kavramları aynı anlama gelmektedir. Menfaat, maddi-manevi tüm yararları kapsamaktadır. (YCGK. 2014, E.2014/5-277, K.2014/476)

5237 sayılı kanunda irtikap suçunun maddi konusunu olu turan yararın ekonomik kazanımların yanında manevi yararları da kapsayıp kapsamadı ı konusunda doktrinde farklı görü ler bulunmaktadır.

³ Mülga 765 sayılı kanuna göre irtikap suçunun maddi konusu sair menfaatin ekonomik de er ta ıyan maddi menfaatleri kapsamaması gerekirdi. (Gözübüyük, 1970:91). Bir e yanın teslimi veya hizmetin ifası da maddi menfaat kabul edilir. (Dönmezer, 1984:119). Mülga 765 sayılı kanunda yer alan para ya da sair menfaat ifadesinin 5237 sayılı kanunda yarar olarak ifade edilmesi irtikap suçunun maddi konusunu daraltmaz. Sonuçta para da yarar kavramının içinde oldu undan yarar maddi nitelikte her ey olarak dü ünülmelidir. Bir ey verilmesi ekinde aktif olabilece i gibi borcun silinmesi ekinde pasif de olabilir. (Özbek vd. 2017:1058)

⁴ Suçun maddi konusu olan “ ey” ifadesi ifadesinin konulu amacı para ile birlikte her türlü e yanın suçunun konusu oldu unu ifade etmektir. (Turabi, 2017:129)

Birinci görüşe göre irtikâp suçunun konusu olan yarar kavramı geniş yorumlanmalıdır. Geniş yorumlanması gereken yararın mutlaka ekonomik değer taşıması gerekir. Mevcut bir borcun silinmesi veya kamu görevlisinin borcunun ödenmesi, başkasına ait taşınır veya taşınmaz mallardan ücretsiz yararlanılması ekonomik yarar kavramına dahildir. (Özgenç, 2013:37). İrtikâp suçunda yarar, maddi olarak bir ihtiyacın karşılanmasına olanak sağlayan her eylemdir. (Meran, 2013:239). Maddi olarak ücretsiz bir iş veya düşük ücretle bir iş görmesi de kamu görevlisi lehine yararlıdır. (Tezcan vd. 2015:998)

İkinci görüşe göre ekonomik değeri olsun olmasın yarar maddi-manevi her türlü eylem olabilir. Kamu görevlisinin mali ve kişisel durumunu iyileştiren maddi-manevi her türlü kazanım suçun konusuna dahil olmalıdır. (Baytemir, 2003:439). Senet kırmak, malın verilmesini sağlamak, borcun vadesini uzatmak, konutta bedelsiz ya da düşük bedelle oturmak, cebri icrayı durdurmak, bedelsiz ya da düşük bedelle hayat sigortası yaptırmak yarar olarak kabul edilmelidir. (Artuk vd. 2015:1032). Yarar ifadesinin geniş yorumlanmasıyla birlikte manevi yararlar kapsama dâhil edilse bile manevi yararın geniş yorumlanması hükmün konulu amacına uygun olmayabilir. Bu nedenle manevi yararların sınırlandırılarak kişiye tatmin sağlayan her manevi yarar suçun konusu olmamalıdır. (Özen, 2010:71)

3.3. Rüvet Suçunda Suçun Maddi Konusu

Karılıklı anlaşmaya dayanan rüvet suçunda tarafların yerine getirmeleri gereken karılıklı edimleri bulunur. Kamu görevlisinin edimi görevine dâhil olan bir işin yapılması ya da yapılmaması iken bireyin edimi ise menfaat sağlamaktır.

5237 sayılı kanunda rüvet suçunun düzenlendiği 252. maddede suçun maddi konusu menfaat olarak ifade edilmiştir. 5237 sayılı kanunda 6352 sayılı deyişlikten önce suçun maddi konusu yarar olarak ifade edilmiştir. Mülga 765 sayılı kanunda ise rüvet suçunun konusu madde 211/1'de örnek olarak sayılmıştır: “*Para, hediye ve her ne nam altında olsun sadıkları diğer menfaatler ile bu maksatla alıp sattıkları veya ihale eyledikleri taşınır ve taşınmaz malların gerçek değeri ile verilip alınan bedel arasındaki fahi fark rüvet sayılır.*” Erman’a göre rüvet suçunun maddi konusunun kanunda tahdidi olarak veya 765 sayılı kanunda olduğu gibi örnek olarak sayılması izlenen suç politikası açısından yerinde değildir. (Erman ve Özek, 1992:99)

Rüvet suçunda suçun maddi konusu olan kamu görevlisine sağlanan menfaat konusunda doktrinde farklı görüşler bulunmaktadır.

Bir görüşe göre sağlanan menfaatin dar yorumlanması gerekir ve maddi değerlerdeki kazanımlar ruhsat suçunu oluşturmaz. (Okuyucu, 2015:44). Ruhsat suçunun konusu mutlaka ekonomik bir menfaati kapsamalıdır. Suçun konusu bu nedenle para veya sair menfaat olarak ifade edilebilir. (Özgenç, 2013:37) Menfaat kavramının ruhsat suçunun mahiyetine uygun şekilde maddi olarak değerlendirilmesi ve tatil masraflarının ödettilmesi, menkul-gayrimenkul malların karlılık alınmadan kullanılması, malın devrinde indirim yapılması, borcun üstlenilmesi gibi ekonomik kazanımların ruhsat sayılması gerekir. (Toroslu, 2018:305).

Diğer görüşe göre ise suçun maddi konusunun daraltılması suçla mücadele açısından olumsuz sonuçlar doğurabileceği için suçun maddi konusunun geniş yorumlanması ve maddi-manevi her türlü yararın ruhsat suçunu oluşturabilmesi gerekir. (Artuk vd. 2015:1084)

3.4. Nüfuz Ticareti Suçunda Suçun Maddi Konusu

5237 sayılı kanun md. 255'e göre *“kamu görevlisi üzerinde nüfuz sahibi oldu undan bahisle, haksız bir şekilde in gördürülmesi amacıyla girişimde bulunması için, doğrudan veya aracılar vasıtasıyla, kendisine veya bir başkasına menfaat sağlanması”* olarak tanımlanan nüfuz ticareti suçunda suçun maddi konusu menfaat olarak ifade edilmiştir. 6352 sayılı de i iklikten önce md. 255'te yetkili olmadığı için yarar sağlama suçu olarak düzenlenen nüfuz ticareti suçunda suçun konusu yarar iken de i iklikle birlikte menfaat olarak değerlendirilmiştir.

Ruhsat suçunda suçun maddi konusu menfaat kavramına ilişkin yukarıda yer alan açıklamaların tamamı nüfuz ticareti suçunda da geçerlidir.

3.5. Görevi Kötüye Kullanma Suçunda Suçun Maddi Konusu

5237 sayılı kanun md. 257'de görevinin gereklerine aykırı hareket ederek ya da görevini ihmal ederek kişilere haksız menfaat sağlanması olarak tanımlanan görevi kötüye kullanma suçunda suçun maddi konusu menfaat olarak ifade edilmiştir.

Görevi kötüye kullanma suçunda 257. maddede yer alan kazanç ifadesi 6086 sayılı kanunla menfaat olarak değerlendirilmiştir.⁵ De i iklik gerekçesinde kazanç ifadesinin hükmün amacını

⁵ Kazanç ifadesinin görevi kötüye kullanma suçunda para olarak değerlendirilmesi gerekirdi. (Hafızoğulları ve Özen, 2016:30). Gerekçede kazancın ekonomik olması gerektiği ifadesi yer alır. *“Kişi, kamusal bir finans kaynağından yararlanması için gerekli şartları tam hâlde, yararlandırılmı olabilir. Kişiyi, belli bir sınıai veya ticari faaliyetle ilgili olarak gerekli izin koşullarını tam hâlde, bu faaliyetin icrasına yönelik olarak izin verilmi olabilir. Bir imar planı uygulamasında, belli bir parsel üzerinde, plan tekniğine veya imar planına aykırı olarak yapılaşmaya imkan sağlanmı olabilir.”* Kazanç ifadesinden doğrudan ve hemen elde edilen ekonomik kazanımlar anlaşılmalıdır. Kamu görevlisinin fiili ile önce statü, izin, olanak elde edip daha sonra bunların maddi kazanç dönüştürülmesi de mümkündür. Örneğin kişinin elde ettiği statü nedeniyle öncelikli olarak güven

kar ılamadı ı ifadesi yer alır. ”De i iklikle birlikte görevi kötüye kullanma suçunun olu umu bakımından ki ilere sa lananın sadece ekonomik bir kazanç olarak algılanmasının önüne geçilecek ve görevin gereklerine aykırı hareket etmek suretiyle ki ilere ekonomik olarak ölçülemeyen bir menfaatin sa lanması halinde de görevi kötüye kullanma suçu olu acaktır.”

Görevi kötüye kullanma suçundaki yarar, ki inin önceki durumuna göre elde etti i iyile medir. Yararın ekonomik olması gerekmeyp sınıfta kalması gereken ö rencinin geçirilmesi de yarar kapsamındadır. Kazanç ifadesi yarar kavramına göre daha dar kapsamlıdır. Kazanç sadece ekonomik olarak dü ünülmelidir. (Tezcan vd. 2015:957). Benzer görü ü savunan Yargıtay’a göre menfaat ile kazanç kavramları aynı anlama gelmemektedir. Kazanç sadece ekonomik menfaatleri kapsarken menfaat ise kazancı da içeren maddi-manevi tüm yararları kapsar. (YCGK. 2014, E.2014/5-277, K.2014/476).⁶ Oysa Yargıtay’a göre kazanç ve yarar aynı anlama gelmektedir. “Haksız kazanç, görevin gereklerine aykırı davranılmak suretiyle ki ilere haksız yarar sa lanmasıdır. Haksız kazanç yürürlükteki mevzuata göre bir hususta yararlanmaya hakkı olmadı ı halde yararlandırılması suretiyle ki inin sa ladı ı kazanç biçiminde de tanımlanabilir.” (4.CD. 26.02.2007, 13076/1959).

4. Suçun Maddi Konusunun Haksızlı ı

Kamu görevlisinin elde etti i menfaatin, çıkarın, yararın haksızlı ı kamu görevlisine sa lanmasının gerekli olmamasından kaynaklanmaktadır. (Önder, 1987:142)

Yargıtay’a göre belli göreve atanması mümkün olmayan ki inin atamasının yapılması haksız yarar olarak ifade edilmelidir. ”Büyük ehir belediye ba kanı ve ba kan vekili olan sanıkların “Devlet Memurlarının Görevde Yükselme Esaslarına Dair Yönetmelik” ile “ l Özel dareleri, Belediyeler le l Özel dareleri Ve Belediyelerin Kurdukları Birlik, Müessese Ve letmeleri le Bunlara Ba lı Döner Sermayeli Kurulu lardaki Memurların Görevde Yükselme Esaslarına Dair Yönetmelik” hükümlerini dikkate almadan müdürlü e atama yapılabilmesi için belirlenen ö renim düzeyi, hizmet süresi, sınavda ba arılı olma, en az iki yıl atamanın yapılaca ı kurumda çalı ma gibi yasal ko ulları etkisiz hale getirmeye yönelik i lemlerle belli

ve itibar sonrasında ise artı gösteren ilgi ve iste e ba lı olarak kazanç elde edilmesi mümkün olabilir. (Malkoç, 2010:553)

⁶ Benzer görü için ayrıca bkz. “Köy muhtarı olan sanı ın 3402 sayılı kadastro yasınının 16/b maddesi ve arazi kanununun 97. Maddesine göre köy idari sınırları içerisinde bulunan meraları 442 sayılı köy kanununun md. 36/11 hükmüne göre köylünün malını koruma yükümlülü ü bulunması kar ısında, ba ka köye ait hayvanları satın almu gibi göstererek köylünün muhalefetine ra men otlamaktan ibaret eyleminde, görevde yetkiyi kötüye kullanma suçunun ö eleri olu tu u gözetilmeden beraatine karar verilmesi..” (4. CD. 05.06.2006, 4390/11802).

ahısları önce daire başkanlığı veya genel sekreter yardımcılığı görevlerine atayıp kısa bir süre sonra istifa etmeleri üzerine belediyede münhal bulunan ube müdürlükleri görevlerine atamalarını yaparak iktisadî hakları yasaya uygun gibi göstermek suretiyle görevlerinin gereklerine aykırı davranışları sonucu atamaları yapılan kişilerin lehine ayrıcalıklı durum yaratılarak.....” (4. CD. 17.02.2009, 7141/2681)

Kamu idaresine karşı işlenen suçlarda suçun maddi konusu olan, para ya da sair menfaat, yarar, çıkar, kazanç, menfaat, haksız kamu görevlisinin hakkı olmayan değerdir. Bu nedenle suçun maddi konusu olan kazanımlar haksız olarak ifade edilmektedir. (Özgenç, 2013:77). Benzer görüşü savunan Yargıtay’a göre rüvet konusu menfaatin haksız olması gerekir. “.....Rüvet kararı tarafında durdurulmuş olmaması, o da suçludur ve memura saldıranın çıkarın yasal olmadığı bilincindedir.” (CGK. 25/4/1983, 113/197)

Suçun maddi konusunun kanunda haksız olarak ifade edilmesi mümkün olduğu gibi kanun koyucu buna gerek duymayabilir. Suçtan elde edilen menfaat haksız olduğundan ifadenin kanunda yer almasının önemi yoktur. (Erman ve Özek, 1992:99)

Kamu görevlisinin ya da Devletin bir alacığının zimmet, irtikap, rüvet, nüfuz ticareti ya da görevi kötüye kullanıma suçlarının işlenmesi sayesinde tahsil edilebilmesi halinde bu durumun salanan çıkarın haksızlığını etkileyip etkilemediğine dair doktrinde farklı görüşler bulunur. Birinci görüşe göre salanan çıkar alacak olduğundan haklı çıkar nedeniyle suç olmaz. (Meran, 2013:239). Diğer görüşe göre kazancın, menfaatin, yararın haklı olup olmadığı hukuki durum ve hukuki zemine göre belirlenmelidir. Kamu görevlisinin görevinin gereklerine aykırı eyleminden dolayı üçüncü kişiye saldıranı yarar, gerçekte üçüncü kişinin hakkı olan bir yarar olsa bile bu hakkın elde edilme şekli ve yöntemi hukuka uygun olmadığı için hukuken elde edilen haklı bir yarar olarak görülemez ve suçun konusu olan haksız yarar elde edilmiş sayılır. (Malkoç, 2010:553)

5. Suçun Maddi Konusunun Değeri

Kamu idaresine karşı işlenen suçlardan bazılarında suçun maddi konusunun değeri kanun koyucu tarafından cezayı azaltan nitelikli hal olarak kanunda açıkça düzenlenmesine karşın bazı suçlarda ise maddi konu sadece suçun unsuru olarak kanunda yer almıştır.

5237 sayılı md. 249'a göre zimmet suçunun maddi konusu olan malın değerinin az olması halinde verilecek ceza indirilir.⁷

Zimmette indirim sebebi olan malın değerinin az olması olup ortaya çıkan zararın miktarının fazlalığı cezanın indirilmesine engel olmaz. Örneğin zimmete geçirilen kısım az olmasına karşın geriye kalan kısımda değer düştüğüne fazla olsa bile kamu görevlisinin cezasında indirim yapılmasına engel değildir. Çünkü zimmet malvarlığına karşılık suçlardan olmadığı için ortaya çıkan zarar kavramı indirim halinin uygulanmasının koşulu olmamaktadır. (Toroslu, 2018:289)

Yargıtay'a göre somut olayda zimmete konu malın değerinin belirlenememesi halinde sanık lehine değerlendirilerek cezada indirim yapılmalıdır. *“Zimmete geçirilen miktarın saptanamamasının suçun oluşmasına engel olmayacağı ancak bu belirsizliğin failin yararına değil üniülerek zimmet konusunu oluşturulan malın değerinin az olduğu kabulü ile tayin olunan cezadan 5237 s. kanun md. 249 gereğince indirim yapılmasının nedenini teklif edeceği i...”* (5. CD.26.05.2008, 3718/5162)

Zimmet suçunda malın değerinin azlığı hakim tarafından her somut olayda ayrı ayrı değerlendirilmeli objektif ve sübjektif unsurlar birlikte yorumlanarak karar verilmelidir. (Özbek vd. 2017:1032). Yargıtay'da benzer görüşü savunmaktadır. *“Suç tarihi itibarıyla ekonomik koşullar ve paranın alım gücü karşısında sağlanan yararın pek hafif olduğu dikkate alınarak sanık lehine sonuç doğuracağına gözetilmemesi hukuka aykırıdır.”* (5.CD. 15.04.1992, 397/1114).

Zimmet suçunda indirim nedeni olarak malın değerinin dikkate alınması doktrinde eleştirilmektedir. Buna göre indirimin sebebi olarak malın değeri yerine elde edilen yarar dikkate alınmalıydı. Örneğin kullanma zimmetinde paranın bir gün geç yatırılmasıyla faiz

⁷ Benzer şekilde mülga 765 sayılı kanunda malın değerinin hafif olması zimmet suçunda indirim sebebi olarak öngörülmüştür. (md. 202/2). Değer hesaplanırken mahkemenin geniş takdir yetkisi bulunurdu. Mahkeme suçun konusunun normal veya hafif olup olmadığını eylemin özelliği ve failin gücü ile amaç ile birlikte değerlendirerek objektif akla uygun gerekçe ile indirim yapabilmekteydi. Bu değerlendirilmeyi yaparken zimmet konusu değerinin suçun işlendiği tarihteki alım gücü dikkate alınmaktaydı. (Önder, 1987:114); *“Suç tarihinde K. line başlıklı G. Köyü muhtarı olarak görev yapan sanığın K. 1 özel idaresi tarafından köy odasının tamir ve bakımı için tahsis edilen ve 28.06.2007 tarihinde köy tüzeli ile ine ait banka hesabına aktarılan 4000 lirayı aynı gün bankadan çektiği, bu paranın bir kısmını köy odasına harcadığı, ancak hakkında idari ve adli soruşturmaların başlama tarihi itibarıyla yaklaşık 1753 lirayı zimmetine geçirdiği, kovu turma evresinde ise köy odasının bakım ve tamiri için uhdesindeki parayı peyderpey harcama yaparak iade ettiğini anlaşılmış olup, (...); Ancak; zimmete konu 1753 liranın, dairemiz uygulamalarına göre 2007 yılı için TCK'nın 249/1. maddesi kapsamında değer azlığı sınırı olarak kabul edilen 6500 liradan az olması nedeniyle sanık hakkında TCK'nın 249. maddesinin uygulanmaması suretiyle fazla cezaya hükümlenmesi...”*. (5. CD. 21.05.2013, 7176/5512).

elde edildi inde elde edilen yarar az olmasına kar ın suç konusu anapara az de ildir. ndirim sebebi olarak anapara olarak dikkate alınca ından elde edilen yarar az olmasına kar ın indirim olana ı bulunmamaktadır. (Tezcan vd. 2015:992)

Zimmet suçunda de er azlı ının tespitinde suçun i lenme tarihinde zimmete konu malın gerçek de eri hesaplanırken yoksun kalınan kazanç dikkate alınmamalıdır. Ayrıca malın gerçek de eri hesaplanırken e ya toplulu u niteli inde bir mal oldu u takdirde de erin belirlenmesi e yanın tamamı gözetilerek yapılmalıdır. Örne in koleksiyonda olan malın zimmete geçirilmesi halinde de er azlı ının olup olmadığı koleksiyonun tamamı gözetilerek hesaplanmalıdır. (Meran, 2013:235)

Zimmet konusunun de erinin azlı ı indirim sebebi olmasına kar ın de erin çok daha az olması durumu cezalandırmaya engel olmaktadır. Bu durum madde gerekçesinde de açıkça ifade edilmiştir. “Zimmete geçirilen malın de erinin çok az olması durumunda, bu tasarruf, ho görüyle kar ılanabilir. Suç konusu malın de erinin çok dü ük olmasına ra men, bunun zimmete geçirilmesi bir haksızlık olu turmakla beraber, fiilin ifade etti i haksızlık muhtevası cezaya layık, cezayı gerektirici boyutta olmayabilir.”

5237 sayılı kanun md. 250/4’te irtikap suçunda indirim hali öngörölmü tür. “ irtikap edilen menfaatin de eri ve ma durun ekonomik durumu göz önünde bulundurularak, yukarıdaki fıkralara göre verilecek ceza yarısına kadar indirilebilir.”⁸

⁸ 765 sayılı kanun md. 219/3’te irtikap suçunun maddi konusunun azlı ı benzer ekilde indirim nedeni olarak kabul edilmiştir. “202 ila 218 inci maddelerde yer alan cürümler dolayısıyla alınan veya verilen rü vet veya yararın de eri hafif oldu u takdirde verilecek cezanın yarısı, pek hafif oldu u takdirde üçte ikisi indirilir.” Somut olayda de erin hafif ya da pek hafif oldu unu hakim de erlendirmekteydi. Bu de erlendirme yapılırken suçun konusunun suçun i lendi i zamanki de eri, satın alma gücü, Yargıtay’ın ilgili dairesinin her yıl yeniden yaptığı de erleme oranı dikkate alınmaktaydı. (Turabi, 2017: 148). Yargıtay 5. Ceza Dairesinin irtikap Suçunda De er Azlı ına li kin Listesi:

Yıl	Hafif De er Azlı ı	Pek Hafif De er Azlı ı
1996	20-50	20
1997	50-100	50
1998	100-200	100
1999	175-350	175
2000	300-600	300
2001	500-1000	500
2002	1000-2500	1000
2003	1600-4000	1600
2004	2000-5000	2000
2005	2200-5500	2200
2006	6000	
2007	6500	
2008	7000	

Menfaatin de erinin azlı ının indirim nedeni olarak kabul edilmesi ideali yakalama adına oldukça yerinde bir düzenlemedir. (Turabi, 2017:148) 5237 sayılı kanunun 6352 sayılı de i iklikten önceki halinde irtikâp suçunda sa lanan yararın azlı ının indirim nedeni olarak kabul edilmemesinin sebebi irtikâp suçunun hırsızlık, ya ma gibi suçların aksine sadece malvarlı na de il kamu idaresine duyulan güvene de zarar vermesidir. Suç konusu de erin azlı ı haksızlı ın da azlı ı olarak kabul edildi i için yasada indirim sebebi olarak öngörülmesi yerindedir. (Özen, 2010:123)

rtikap suçunda yer alan indirimde menfaatin de erinin yanında ma durun ekonomik durumu da dikkate alınmaktadır. Somut olayda menfaatin de eri ile ma durun ekonomik durumu paralellik gösterdi inde indirim yapma konusunda hakimler takdir hakkını kullanılabilecek olmalarına kar ın suçun konusu de er ile ma durun ekonomik durumundan biri az di eri fazla oldu u takdirde indirim yapılması konusunda objektif hareket edilmesi gerekli oldu undan uygulamada bu durum çeli ki yaratabilmektedir. (Hafizo ulları ve Özen, 2016:31)

Yargıtay kararlarında menfaatin de erinin somut olayda dikkate alınmaması bozma nedeni olarak kabul edilmiştir. “*Ma durlar N. Kantaro lu ve B. Atılğan’dan alınan kıyafetler ile A. Açar’dan alınan telefonların de eri tespit olunmak suretiyle, ma dur Nakip Kantaro lu’ndan alınan 200 dolar, ma dur H. Korkmaz’dan alınan 450 lira, ma dur A. Açar’dan alınan 400 lira ve ma dur B. Atılğan’dan alınan 100 lira nazara alınarak, her olaydaki menfaatin de eri ile ma durların ekonomik durumu ayrı ayrı göz önünde bulundurularak aynı maddenin dördüncü fıkrasının uygulanıp uygulanmayacağı hususunda mahkemece yeniden de erlendirme yapılmasında zorunluluk bulunması..*” (5. CD. 28.11.2013, E. 2011/9255, K. 2013/11477). “*rtikap edilen menfaatin toplam de eri, suç tarihi, ma durların ekonomik durumları nazara alındı ında 6352 sayılı kanunla eklenen md. 250/4’ün uygulanma artları bulunmadı ı..*” (5. CD. 08/04/2014, E.2012/849, K.2014/3942). “*6352 sayılı kanun ile 5237 sayılı kanunun 250. maddesine eklenen dördüncü fıkraya göre irtikap edilen menfaatin de eri ve ma durun ekonomik durumu göz önünde bulundurularak de erlendirme yapılması*

2009	8000	
2010	8200	
2011	9000	
2012	10000	
2013	10800	

gerekirken ma durların ekonomik durumları ara tırlmaksızın yetersiz gerekçeyle TCK'nun 250/4. maddesinin uygulanmasına yer olmadı ına karar verilmesi hukuka aykırıdır.” (5. CD. 04.03.2014, E. 2012/15711, K. 2014/2347)

5237 sayılı kanun md. 250/4'te indirim ma durun ekonomik durumu dikkate alınarak, gerekçeli olarak suça bakan mahkemenin takdirindedir. Mahkeme indirim yapmak zorunda de ildir. Menfaatin de eri hesaplanırken suçun i lenme zamanındaki paranın alım gücü ve ma durun ekonomik durumu birlikte de erlendirilmelidir. Menfaatin de eri hesaplanırken gecikme faizi dikkate alınmadan olu an zarar dikkate alınmalıdır. ndirimde dikkate alınması gereken ma durun ekonomik durumu oldu u için sanık ile birlikte ma durun sosyal ve ekonomik durumu kolluk ve ilgili kurumlar aracılı ıyla ara tırlmalıdır. (Turabi, 2017:148)

Kamu idaresine kar ı i lenen suçlardan zimmet ve irtikap suçlarında suçun konusu mal yada sa lanan çıkarın de eri yukarıda görüldü ü gibi cezayı etkileyen nitelikli hal olarak kabul edilmesine kar ın rü vet, nüfuz ticareti ve görevi kötüye kullanma suçlarında sa lanan yararın de eri suçun cezasını etkilememektedir. Ancak bu suçlarda da sa lanan yararın az olması halinde suçun konusunun ve öneminin azlı ı gerekçesiyle temel ceza belirlenirken md. 61/1'e göre alt sınırdan hüküm kurulmalıdır. (Tezcan vd. 2015: 1028)

Ceza kanunlarında suçun maddi konusunun azlı ına ba lı olarak kanun koyucu tarafından açıkça düzenlenen indirim hallerinin yanında cezaların ferdile tirilmesi sırasında hakimin temel cezanın belirlenmesi sırasında suç konusunun önem ve de erini dikkate almasını (md. 61/1) kar ıla tırmak gerekir. Suçun konusunun de erinin azlı ının md. 61 ve bazı suç tiplerinde cezasızlık ya da indirim nedeni olarak yer alması kanun koyucunun kavrama verdi i önemi ortaya koymaktadır. 5237 sayılı kanun md. 61/1 gere ince temel ceza belirlenirken öncelikli olarak suçun konusunun önem ve de eri dikkate alınır ve suçun konusunun de eri az oldu unda temel ceza, cezanın alt sınırından verilebilir. Madde 61/1'e göre suçun konusunun önem ve de erinin azlı ının amacı hâkimi cezanın üst sınırından uzakla tırmaktır. Temel ceza belirlendikten sonra kanunda suçun maddi konusunun de erinin azlı ı nedeniyle açıkça öngörülen indirim hali uygulanarak infaz edilecek somut ceza belirlenmeye çalı ılır. Zimmet suçunda zimmete geçirilen malın de erinin azlı ı ya da irtikap suçunda sa lanan yada vaat edilen haksız yararın de eri az oldu unda kanun koyucu cezanın indirilmesi nedeni olarak açık hüküm olu turmu tur. Örne in zimmet suçunda suçun cezası be yıldan oniki yıla kadar hapis cezası olarak öngörölmü tür (md. 247/1). Zimmet konusu

malın de eri az oldu unda 61. maddeye göre suçun konusunun önem ve de eri dikkate alındı nda alt sınır olarak altı yıllık temel ceza belirlenebilir. Daha sonra suçun maddi konusunun azlı ının indirim nedeni olarak açıkça düzenlendi i md. 249'da yer alan verilecek ceza üçte birden yarıya kadar indirilir hükmü gere ince altı yıl olarak belirlenen temel ceza iki yıl veya üç yıl indirilmi olur.

SONUÇ

Suçun maddi unsuruna dâhil olan suçun maddi konusunun somut olayda bulunmaması durumunda i lenemez suç hükümleri gere ince cezai sorumluluk bulunmaz. Bu nedenle maddi konunun belirlenmesi önem arz eder.

Kamu idaresine kar ı i lenen suçların ortak özelli i genellikle kamu görevlisinin kendisi ya da üçüncü ki i lehine kazanımlar elde etme dü ünçesini içermesidir. Bu nedenle bu suçlar çıkar suçları olarak ifade edilebilir. Bu suçların kazanım elde etme suçları olarak kabul edilmeleri suçların kanuni tipinde yer alan kazanç, mal, menfaat, çıkar ve yarar gibi ifadelerde kendisini göstermektedir. Bu kavramlar kamu idaresine kar ı i lenen suçlarda suçun maddi konusu olarak ifade edilmektedir.

Suçun maddi konusunun i lenen suçta etkisi dü ünüldü ünde kanun koyucunun açık ve net ifadeler kullanarak maddi konuyu belirlemesi gerekir. Oysa 765 sayılı kanun ve 5237 sayılı kanunda suçun maddi konusu açısından kamu idaresine kar ı i lenen suçların hükümleri incelendi inde terim birli inin sa lanamadı ı görülmektedir.

Zimmet suçu mal edinme suçu olarak kabul edildi inden suçun konusu olan de erin malvarlı na dahil olması yeterlidir. Zimmetine geçirmek mülkiyetine geçirmek olarak de erlendirilmemelidir. Aksi halde ta ınır e yalarda zimmet suçunun konusu olamazdı çünkü kötü niyetli ki inin ba kasının malının maliki olması mümkün de ildir. Zimmete geçirmek kendi tasarruf edebilece i alana dahil etmektir. Bu nedenle ta ınır ve ta ınmaz mallardan yararlanabilme gücüne sahip olundu u anda zimmet suçu i lenmi olur.

rtikap suçunun maddi konusu 250. maddenin farklı fıkralarında yarar ve menfaat olarak; rü vet suçunun maddi konusu menfaat; nüfuz ticareti suçunun maddi konusu menfaat ve görevi kötüye kullanma suçunun maddi konusu menfaat olarak ifade edilmi tir. Kamu görevlisi kendisi için övünme vesilesi olabilecek kazanımların pe inde olmadı ından suçun maddi konusunun ekonomik olması gerekir. Do rudan ya da dolaylı ekonomik olmayan

yararlar kamu görevlisi ya da üçüncü kişi açısından suçun işlenmesinin sebebi olmamalıdır. Örneğin kamu görevlisinin çocuğunun özel okulun sıralamasına sokulması, ona burs bağlanması, terfi ettirilmesi, işe aldırılması, istediği yere tayininin çıkartılması, yakınının dükkanına müşteri gönderilmesi, çocuğunun mülakatı geçmesi için aracı olunması gibi kazanımların ortak noktası ekonomik fayda içermeleridir. Bu nedenle ekonomik fayda içermeyen kazanımlar rüvet, irtikap, görevi kötüye kullanma suçlarını oluşturmamalıdır. Ancak bu durumda kamu görevlisi için sadece disiplin sorumluluğu doğabilir.

Kamu idaresine karşı işlenen suçların maddi konusunun haksız olması gerekir. Haksızlığın temel sebebi ise kamu görevlisinin hakkı olmayana ulaşma isteği ya da hakkı olanı elde etmek için hukuka aykırı yollara başvurma isteğidir. Bu nedenle kendisinin ya da Devletin menfaalarına tahsil edilmesi amacıyla rüvet, irtikap gibi fiillerin işlenmesi halinde bu durum suçun oluşmasına engel değildir. Çünkü hukuka aykırı yollarla tahsil edilmesinin haklı görülmesi ve dolayısıyla suç olarak görülmemesi Hukuk devleti ilkesine zarar verdiğisi gibi ceza kanununu da işlevsiz hale getirir.

Kamu idaresine karşı işlenen suçların hukuksal konusu kamu idaresine duyulan güvenin olumsuz etkilenmesinin önlenmesidir. Bu nedenle suçun maddi konusunun indirim sebebi olarak kanunda yer alması yerinde değildir. Sağlanan yararın azlığı kamu idaresine duyulan güveni daha az etkiler düzeyinde olmadığından ayrıca malvarlığına karşı işlenen suçlardan da olmadığı için sağlanan menfaate göre kanun koyucunun nitelikli hal düzenlemesi subjektif değerlendirilmelere yol açar ki bu durum cezalandırmada adalet ilkesine zarar verir. Maddi konunun azlığının kanunda indirim sebebi olarak düzenlenmesinin yerine cezalandırmada alt sınırdan hüküm kurulması objektif değerlendirmeye imkan sağlamadan yerinde olurdu.

Kaynakça

Akbulut, Berrin (2016) Ceza Hukuku Genel Hükümler, Ankara: Adalet Yayınevi

Artuk, Mehmet Emin-Gökçen, Ahmet-Yenidünya, Caner (2015) Ceza Hukuku Özel Hükümler, Ankara: Seçkin Yayınevi

Baytemir, Erdal (2003) Devlet dairesi Aleyhinde İşlenen Suçlar, Adil Yayınevi

Dönmezer, Sulhi, (1984) Özel Ceza Hukuku Dersleri

Erman, Sahir - Özek, Çetin (1992) Kamu daresine Kar ı Suçlar

Gözübüyük, A. Pulat (1970) Türk Ceza Kanunu Açıklaması, Cilt 3

Hafızo ulları, Zeki-Özen, Muharrem (2016) Türk Ceza Hukuku Özel Hükümler Millete Ve Devlete Kar ı Suçlar, USA Yayıncılık

Koca, Mahmut-Üzülmez, lhan (2015) Türk Ceza Hukuku Genel Hükümler, Ankara: Seçkin Yayınları

Malkoç, smail (2010) Yeni Türk Ceza Kanunu Uygulamasında Zimmet- rtikap- Rü vet Suçları

Meran, Necati (2013) Zimmet-Rü vet- rtikap Suçları

O uzman, M. Kemal- Seliçi, Özer-Özdemir, Saibe Oktay (2004) E ya Hukuku, stanbul: Filiz Kitapevi

Okuyucu, Güne (2015) Rü vet Suçu (Ed. Yener Ünver) Ekonomik Suçlar

Önder, Ayhan (1987) Türk Ceza Hukuku Özel Hükümler

Özbek, Veli Özer-Do an, Koray-Bacaksız, Pınar-Tepe, lker (2017) Türk Ceza Hukuku Özel Hükümler, Ankara: Seçkin Yayınevi

Özen, Mustafa (2010) rtikap Ve Rü vet Suçları, Ankara: Adalet Yayınevi

Özgenç, zzet (2013) rtikap, Rü vet Ve Görevi Kötüye Kullanma Suçları, Ankara: Seçkin Yayınevi

Tezcan, Durmu - Erdem, Mustafa Ruhan – Önok, R. Murat (2015) Teorik Ve Pratik Ceza Özel Hukuku, Ankara: Seçkin Yayınları

Toroslu, Nevzat (2018) Ceza Hukuku Özel Hükümler, Ankara: Sava Yayınevi

Turabi, Selami (2017) rtikap Suçu, Ankara: Adalet Yayınevi

POLİTİK EKONOMİK KURAM SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

DAVRANI SAL KT SAT VE ZAMANLARARASI
TERCİH: TASARRUF DAVRANI ÜZERİNE BİR
İNCELEME¹

Havva SERİM² ve Fahriye ÖZTÜRK³

MAKALE BİLGİSİ

Gönderim Tarihi

19.11.2018

Makale Kabul Tarihi

12.12.2018

Anahtar Kelimeler

Tasarruf Davranışı
Zamanlararası Tercih
Davranışsal İktisat

Keywords

Saving Behavior Intertemporal Choice
Behavioral Economics

Orcid No

0000-0003-4222-4670

Özet

Olası sonuçları zamanın farklı dönemlerinde görülen kararlar zamanlararası tercihe tabidir. Zamanlararası tercihte ise bugünkü fayda/maliyet ile gelecekteki fayda/maliyet arasında tercih söz konusudur. Buna göre tasarruf, imdiki tüketim hazzından vazgeçme ile gelecekte elde edilecek fayda arasında yapılan bir zamanlararası tercih olarak tanımlamak mümkündür. Öyleyse ki ilerin tasarruf kararlarında zamanı nasıl indirgedikleri, ba ka bir deyi le zaman tercihleri etkili olmaktadır. Tasarrufun ço unlukla ya am döngüsü hipotezi ve dolayısıyla üssel indirgenmi fayda modeli do rultusunda çalış ıldı ı görülmekle birlikte, son yıllarda davranı sal iktisadın ortaya koydu u bulgularla, modelin çıkarımlarının geçerlili i ve yeterlili i sorgulanır hale gelmektedir. Söz konusu bulgulardan özellikle hiperbolik indirgeme ve otokontrolün tasarruf davranı mı açıklamada önemli bir rol oynadı ı anla ılmaktadır. Böylece davranı sal iktisat zamanlararası tercih analizi üzerinden tasarrufu yeniden betimlerken, önerdi i politikalar da farklıla maktadır. Bu ba lamda çalış manın amacı, davranı sal iktisadın zamanlararası tercih analizi üzerinden tasarruf davranı mı nasıl ele aldı nı ortaya koyarak, ilgili model ve politika önerilerini de erlendirmeye çalış maktır.

Abstract

The decisions have consequences that occur at different points in time is subject to intertemporal choice and that kind of choices have immediate benefits/costs and deferred benefits/costs. A decision like saving has tradeoff between immediate costs and deffered benefits. Then, for saving decisions time is a factor in how its discounted. Although, it has been seen that saving has been studied with life-cycle hypothesis and so exponential discounted utility model mostly, in recent years this analysis has been challenged with the insights of behavioral economics. Those insights included hyperbolic discounting and otocontrol issues, have given rise to saving behaviour to be described better. So, it is fair to say that behavioral economics has redefined saving behaviour and has been successful with its new remedies. Accordingly, the purpose of this study is to attempt to evaluate related insights and policies by asserting how behavioral economics analyze saving behaviour in the intertemporal choice context.

¹ Bu çalış ma birinci yazarın ikinci yazar danı manlı nda hazırlamı oldu u doktora tezinden türetilmi tir.

² Ara . Gör. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İİBF, İktisat, havvaserim87@gmail.com

³ Prof. Dr. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İİBF, İktisat, fahriye68@gmail.com

Birçok insan için tasarruf olumlu bir eydur. Öznel olarak , tasarruf sadece harcamamanın sonucu de il, daha çok hayatın oldukça de erli hedeflerini ba armak üzere niyetlenen maddi zorlanmaların sonucudur. Bu bakımdan tasarruf en önemli ey olarak görülür ve yoklu u fazlasıyla pi manlık vericidir (Katona 1960:101)

1. Giri

Ki iler tasarruf kararı alırken zamanı nasıl de erlendirmektedir? Bugün ya da sonra tüketme kararı, ba ta iktisadi ve psikolojik olmak üzere içinde birçok unsuru barındırmaktadır. Bu unsurların birlikte ele alınması, ki ilerın yeterince tasarruf yap(a)mamaktan kaynaklanan dü ük hayat standardı, beklenmedik durumlara olan kırılğanlık ya da emeklilik dönemindeki sıkıntıları gibi deneyimlerinin çözümlenmesini gerektirdi inden kritik önem ta ırmaktadır.

Tasarruf davranı nını, analizin amaçları do rultusunda farklı iktisadi de i kenler üzerinden tanımlamak mümkündür. Nitekim iktisat yazınında tasarrufun gelir, faiz, enflasyon, büyüme vb. gibi birçok de i kenle ili kisinin incelendi i görölmektedir. Bu çalı ma tasarrufun bugünkü tüketimden vazgeçme ile gelecekteki fayda arasındaki ödünle meden kaynaklı zamanlararası tercihe tabi oldu u kabulünden yola çıkan ara tırmaları mercek altına almaktadır. Bu kapsamda neoklasik iktisadın, Modigliani-Brumberg-Ando'nun ya am döngüsü hipotezi ve dolayısıyla üssel indirgenmi fayda modeline, davranı sal iktisadın ise bu yerle ik modelden sapmalara ve dolayısıyla davranı sal ya am döngüsü hipotezi, hiperbolik indirgeme ve otokontrol sorunlarına ili kin analizleri incelenmektedir.

Bu amaç ile çalı manın ikinci bölümünde üssel indirgenmi fayda modeli ve bunun tasarrufun ya am döngüsü hipotezindeki yeri incelenmektedir. Üçüncü bölümde davranı sal iktisat kısaca tanıtıldıktan sonra davranı sal iktisadın bulguladı ı üssel indirgenmi fayda modelinden sapmalar ve bu do rultuda geli tirdi i teori ve modeller aktarılmaktadır. Dördüncü bölümde ise davranı sal iktisadın önerdi i ilgili politikalara yer verilmektedir. Çalı ma incelenen konulara ili kin genel bir de erlendirme ile son bulmaktadır.

2. Ya am Döngüsü Hipotezi, Üssel ndirgenmi Fayda Modeli ve Tasarruf

İmdi ya da sonra tüketme biçimindeki tercihler, zamanlararası bir karar problemine tabidir. Bu karar problemi, imdiki ve gelecekteki faydayı kapsayan fayda fonksiyonları üzerinden incelenmektedir. Gelecekteki faydanın bugünkü fayda ile kar ıla tırılması ve de erlendirilmesi adına gelecek faydanın indirgenmesi gerekmektedir. Üssel indirgenmi fayda modeli (Ü FM), söz konusu karma ık zamanlararası karar problemini basitle tirici

varsayımlar ile kolay uygulanabilir hale getirmektedir. Nitekim, iktisat yazınında tasarrufla ilgili önde gelen teorilerden biri olan ya am döngüsü hipotezi de zamanlararası tercihi modellerken Ü FM'den yararlanmaktadır.

İlk olarak Modigliani ve Brumberg (1954/2005,1979) ile Ando ve Modigliani (1963/2005)'nin geliştirdiği ya am döngüsü hipotezi, rasyonel tüketicilerin, ya larını dikkate alarak, ya am boyu gelirlerini tüketim(tasarrufla) nasıl optimal bir şekilde tahsis ettiklerini incelemektedir. Modele göre, ya am boyu gelir ve varlıkları (ya am boyu kaynakları) kısıtı altında hareket eden rasyonel bireyin amacı, ya am boyu faydasını en çokla tırmaktır. Bunu da tüketimini ya am boyu her döneme eşit olarak tahsis ederek, başka bir deyişle, ya amının her bir dönemi için tüketim düzeyini tırmsi yaparak gerçekleştirilmektedir. Dolayısıyla, ya am döngüsü boyunca hanehalkı büyüklüğünün değişmesi ya da emeklilik gibi belirli döngülerden geçen temsili bir bireyin tasarrufla yapmaktaki amacı, beklenmedik durumlarda veya emeklilik döneminde oluşabilecek ek tasarrufla karşılamak ve böylece ortalama tüketim düzeyini korumaktır. Bu nedenle modelde, tasarrufla geçici gelire (cari gelirin ortalama ya am-boyu gelirden ne kadar salındığına) bakılarak ele alınmakta; cari gelir beklenen ortalama ya am boyu kaynaklardan azsa bireyin borçlanacağı, fazla ise tasarrufla edeceği öngörülmektedir. Özetle, tüketim düzeyini tırmsi optimal bir tasarrufla planı ile mümkün olmaktadır.

Ya am döngüsü hipotezindeki ya am boyu fayda analizinin arka planında, Ü FM yatmaktadır. Bireyin t=0 dönemindeki zamana bakılarak tüketim profili $c_0 = (c_0, c_1, \dots, c_T)$, indirgeme faktörü ve indirgeme oranı olmak üzere, söz konusu tüketim profili Ü FM'deki a a ıdaki fayda fonksiyonu ile incelenmektedir (Dhami 2016:37):

$$U(c_0) = \sum_{t=0}^T \delta^t u(c_t)$$

Her bir dönem elde edilecek faydanın (fayda akımının) bugünkü toplam değerini ölçen modelin başlıca varsayımlarını *pozitif zaman tercihi*, *sabit oranlı indirgeme*, *faydanın başımsızlığı*, *tüketimin başımsızlığı*, *duran anlık fayda* ve *indirgemenin tüketimden başımsızlığı* biçiminde özetlemek mümkündür (Frederick vd. 2002:355-360, Streich ve Levy 2007:201-202):

Pozitif zaman tercihi ($0 < \beta < 1$ ve $\beta = 1/1+\rho$, $\rho > 0$): Kişiler mallara sonra değil şimdi sahip olmayı tercih etmektedir. Daha açık bir ifadeyle, bugünün bakı açısıyla, gelecekteki

durumlar bugünkü kadar fayda vermemektedir. Dolayısıyla indirgeme faktörü 1'den küçük ve indirgeme oranı 0'dan büyüktür. Örneğin bugün elde edilecek fayda u iken, bugünün bakı açısıyla yarın elde edilecek fayda u' 'dur ve $u < u'$ 'dur.

Sabit oranlı indirgeme: Aynı zamanda tercihlerde zamansal tutarlılık anlamına da gelen sabit oranlı indirgeme, herhangi bir dönem ve önceki dönem arasındaki indirgeme fonksiyonlarının oranının indirgeme faktörüne eşit olduğunu ifade etmektedir ($u^{t+1}/u^t = \lambda$). Başka bir deyişle, herhangi bir dönemdeki tercihleri karşılamamakta; birey bugünkü bir elmayı yarınki iki elmaya tercih ediyorsa, bir yıl sonraki bir elmayı bir yıl bir gün sonraki elmaya da tercih etmektedir.

Faydanın bağımsızlığı: Herhangi bir dönemdeki fayda diğer dönemlerdeki faydadan bağımsızdır. Böylece fayda bölünebilir olduğu için, zamanlararası fayda fonksiyonu $U(c)$, her bir gelecek dönemin indirgenmiş faydalarının toplamıyla hesaplanabilmektedir.

Tüketimin bağımsızlığı: Tüketimlere ilişkin tercih sırası diğer dönemlerdeki tüketimden etkilenmemektedir. Örneğin, art arda iki gün dondurma tüketilmesi, ertesi gün diğer tatlılar arasından yapılacak dondurma tercihini etkilememelidir.

Durağanlık fayda: Fayda fonksiyonu zaman boyunca sabittir. Bireyler birbirini ardına gelen tercihler üzerinden karar verdiklerinde tercihlerini değiştirmemektedirler.

İndirgemenin tüketimden bağımsızlığı: İndirgeme fonksiyonu her bir tüketim malı için aynıdır. Daha açık bir ifadeyle, bireyin indirgeme oranının elma ya da para gibi farklı tüketim malları için aynı olduğu varsayılmaktadır.

ÜFM'nin söz konusu varsayımları incelendiğinde, tasarrufun ya da am döngüsü modeline ilişkin çıkarımların dayanakları anlaşılmaktadır: Tasarrufun ya da am döngüsü modelinde, üssel indirgenmiş faydaya sahip rasyonel bireyler, ya da zaman boyunca tüketimlerinin düzleşmesini sağlayan tüketim ve tasarruf planlarını tercih ederek ya da zaman boyunca faydalarını en çoklaştırmaktadırlar. Üssel indirgenmiş faydaya göre hareket edilmesi, bireylerin gelecekteki tercihlerine ilişkin ya da zaman boyunca tutarlı davrandıkları ve planlarını uygulayabildikleri anlamına gelmektedir. Ancak modelin zamanlararası tercih analizi ile ilgili olarak, ki ileride ya da zaman boyunca zaman tercihlerine sadık kalıp kalmadıkları ya da arzuladıkları rasyonel tasarruf planlarını uygulayıp uygulayamadıkları gibi sorular gündeme gelmektedir. Bu noktada davranışsal iktisat araştırmaları yeni bir bakı açıları sunmaktadır.

3. Davranı sal İktisat, Zamanlararası Tercih ve Tasarruf

Davranı sal İktisat, neoklasik İktisadın varsayımlarını ele tirerek İktisadi davranı ları daha gerçeği bir biçimde betimlemeye çalı maktadır. Bunu yaparken, neoklasik İktisadın yerle ik model ve varsayımlarını temel almakta, söz konusu model ve varsayımlardan sapmaları psikolojik iğgörüleriyle açıklamakta ve bu do rultuda mevcut teorileri zenginle tiren önerilerde bulunmaktadır. Zamanlararası tercih konusunu incelerken de, benzer bir yakla ımla hareket etmektedir: Önce Ü FM'yi referans alarak, modelden farklı oldu unu bulguları ı davranı örüntülerini sapmakta ve daha sonra bu bulguları mevcut modele dahil ederek, modelin açıklama gücünü iyile tirmektedir.

Davranı sal İktisadın zamanlararası tercihe ili kin bulguları tasarruf davranı ı özelinde incelendi inde ise en çok hiperbolik indirgeme ve otokontrole odaklanıldı ı ve bu bulgular dikkate alınarak davranı sal ya am döngüsü ve altın yumurtalar modellerinin geli tirildi i görülmektedir. Söz konusu modellerin, varsayım ve ıkarımları Ü FM'den yararlanan ya am döngüsü hipotezinden oldukça farklı oldu u gibi, önerileri de farklıdır. Taahhüt mekanizmalarını vurgulayan bu öneriler do rultusunda tasarlanan politikaların, uygulamaların ortaya koydu u üzere, tasarruf davranı mını arzu edilen yönde de i tirmeye yardımcı oldu u anla ılmaktadır.

3.1. Davranı sal İktisat nedir?

2017 Nobel İktisat Ödülü'nü kazanan, (modern)¹ davranı sal İktisadın İktisat dünyasında kabul görmesine ve yaygınla masına öncülük edenlerden biri olan Richard H.Thaler'ın (2016:1578) vurguladı ı gibi, İktisadi davranı sal olarak nitelemek, onun davranı sal olmayan bir disiplin oldu u kar ıtlı ı ile ilgili de ildir: Hem neoklasik hem de davranı sal İktisat, İktisadi davranı ları anlamak ve ara tırmakla ilgilidir. Buradaki kar ıtlık temelde, söz konusu iki yakla ımın insan davranı ma dair yaptıkları varsayımların farklılıklarından ileri

¹ Davranı sal İktisadın, disiplin haline geli süreci incelendi inde, yöntem ve retorik yönünden farklı a amalardan geçti i görülmektedir. Erken ve modern davranı sal İktisat olarak sınıflandırılabilen bu iki disiplin arasındaki temel fark, modern davranı sal İktisadın erken davranı sal İktisadın aksine analizlerinde neoklasik İktisadın yapı ta ları olan optimizasyon, denge ve etkinlik kavramsalla tırmalarını -tamamen reddetmeden, kısmen de i tirerek- kullanmasıdır. Bu nedenle "davranı sal İktisat" ifadesinin modern davranı sal İktisadi i aret etti inin vurgulanması ihtiyacı do maktadır. Davranı sal İktisadın geçirdi i dönü ümler Sent (2004), Tomer (2007), Kao ve Velupillai (2015)'nin çalı malarından incelenebilir.

gelmektedir. Neoklasik iktisat insanı *homo economicus* olarak modellerken, davranı sal iktisat *homo sapiensi* anlamaya ve anlatmaya çalı maktadır.

Homo economicus %100 kendi çıkarı için hareket eden, bulundu u ortamdan %100 izole karar alan, %100 rasyonel, %100 irade gücüne, zamansal tutarlılı a ve öngörüye sahip olan insanı betimlemektedir. Ancak bu varsayımlar esnetildi inde, ba ka bir deyi le, insanın %100'den daha az olasılıkla bu niteliklere sahip oldu u kabulü ile yola çıkıldı nda, iktisadi analizin yapısı çe itlenerek de i mektedir. Örne in, neoklasik iktisat, insanların geleceklerini ve emeklilik dönemlerini dikkate alarak yeterince tasarruf edeceklerini öngörmektedir. Di er yandan irade gücünün %100'ün altında olma olasılı nı dikkate alan psikolojik temelli modeller, insanların dü ük tasarruf etme ve a ırı borçlanma olasılı nın ara tırılmasına da imkan vermektedir (Rabin 2002:659). Böylece davranı sal iktisat, *homo economicus*dan farklı davranan *homo sapiens*in iktisadi davranı larını görünür kılmaktadır.

Oda ma insanın karma ık ve çe itli iktisadi davranı larını betimlemeyi alan davranı sal iktisat, farklı alanlardan beslenen yapısı do rultusunda çe itli tanımlara sahiptir. Yine de davranı sal iktisadi u tanımla özetlemek mümkündür:

Davranı sal iktisat, iktisada daha gerçekçi psikolojik temeller sa layarak, iktisadın açıklama gücünü arttırmaktadır (Camerer ve Loewenstein 2004:3).

Davranı sal iktisada göre, neoklasik iktisat teorisi insan davranı ma dair eksik bir hikaye anlatmaktadır; hikayenin tamamlanması ancak standart dı ı davranı kalıplarının sürekli olarak gözlemlendi i durumların kabulü ve açıklanması ile mümkündür. Bu nedenle davranı sal iktisat, insan davranı ma dair kanıt ve gözleme dayalı ampirik bir iktisat ara tırması olma hedefiyle yola çıkmaktadır. Bir yandan "standart dı ı iktisadi davranı lar nelerdir ve neden önemlidir" sorusuna yanıt ararken, di er yandan söz konusu davranı ların ardındaki neden sonuç ili kilerini *süreç* olarak ele almaktadır (Weber ve Dawes 2005:101). Böylelikle, davranı ların iç yüzünü derinlemesine anlamakta ve iktisat teori ve politikasını bu kapsamda bilgilendirerek, iktisadın açıklama yetene ini iyile tirmektedir.

3.2. Zaman tercihi, indirgeme ve otokontrol

İmdi ya da sonra tüketme biçimindeki zamanlararası tercihe ve bu tercihi etkileyen unsurlara odaklanarak zaman tercihinin kuramsallaştırılmasına öncülük eden² Irving Fisher (1930)'e göre, zaman tercihi olgusu, ancak imdiki keyiflerden vazgeçme pahasına uzun dönemli hedeflere ulaşılabilirliği çelişkinsini yansıtmaktadır: Birey gelirini ya sabırsızlık göstererek harcamakta ya da yatırım fırsatı olarak değerlendirilmektedir. Sabırsızlık, imdiden yana zaman tercihi ile özdeşlik ve gelir akışının özellikleri gibi ekonomik unsurların yanında kişisel özelliklerce de belirlenmektedir. Dolayısıyla, her bir bireyin zaman tercihi ekonomik koşullarına ve kişiliğine göre birbirinden farklıdır. Zaman tercihinin ya da sabırsızlık derecesini, imdiki ürünlerden bir birim daha fazla tüketmekten elde edilecek cari marjinal faydanın, gelecekteki ürünlerden bir birim daha fazla tüketmekle elde edilecek cari marjinal faydadan fazla olması biçiminde tanımlayan Fisher'e göre, zaman tercihi bireyin gelir durumuna (akışına) ve öngörüsüzlük, otokontrol yoksunluğu, serbestçe harcama alışkanlığı, hayatı kısa ve geçici algılama, aile üyelerini geçindirme ve onlara miras bırakma hususunda takınılan bencil tutum ve moda yararı düzensizlik olmak üzere altı tane kişisel özelliğine bağlı olarak değerlendirilmektedir. Bu kişisel özelliklerin tersine sahip olan bireylerin ise daha fazla tasarruf yaptıklarını belirtmektedir (1930:62-90).

Fisher'in analizi Loewenstein'in (1992) ortaya koyduğu üzere, iktisatta zamanlararası tercih teorisinin iktisat ve psikoloji ilişkisi üzerinden tarihsel gelişimini izlemek açısından da önemlidir: Loewenstein'a göre (1992) ÜFM'nin iktisat yazınına dahil olmasıyla birlikte, daha önce ele alınan psikolojik unsurlar tek bir indirgeme faktörüyle temsil edilmiş olmaktadır. Dolayısıyla, zamanlararası tercih teorisinin iktisadi analizinde psikolojik unsurların etkisinin azaldığı görülmektedir³. Ancak davranışsal iktisat araştırmalarıyla birlikte, bu unsurların iktisat ve zamanlararası tercih analizine yeniden dönüşü söz konusudur. Bu araştırmaların başında ÜFM'nin varsayımlarını test etmek için yapılan çalışmalar gelmektedir.

² Zaman tercihi kavramının kapsamlı bir şekilde ilk olarak Rae (1834/1905) ve Böhm-Bawerk (1888/1891) tarafından incelendiği görülmektedir; Rae kavramı, '(sermaye) biriktirmeye duyulan güçlü arzu' olarak nitelirken, Böhm-Bawerk 'geleceği bundan daha az değerli görme eğilimi' olarak ele almaktadır. Fisher(1930)'ün teorisini oluştururken, söz konusu yazarların görüşlerinden oldukça yararlandığı görülmektedir.

³ Loewenstein (1992) zamanlararası tercih teorisini iktisat ve psikoloji üzerinden incelerken dört aşamadan söz etmektedir; ilk aşama daha çok imdiki zamandaki duygulara odaklanan Rae, Senior ve Jevons'un analizlerinden, ikinci aşama Böhm-Bawerk ve Fisher'in bilişsel yaklaşımından oluşmaktadır. Samuelson'un üssel indirgenmiş fayda modeliyle birlikte psikolojik unsurların iktisadi analiz dışı bırakıldığı üçüncü aşamayı, davranışsal iktisat araştırmalarıyla birlikte daha önce ele alınan psikolojik unsurların iktisadi analize yeniden dönüşünü içeren dördüncü aşama izlemektedir.

Ü FM'yi test etmek için yapılan davranışsal iktisat araştırmaları incelendiğinde ki ilerin zaman tercihi ya da indirgeme oranının sabit olmayıp, zaman aralığının uzunluğuna ve zamanlararası tercih probleminin bağımlılığına göre değiştiği gözlemlenmektedir. Bu davranış örüntülerini başlıca ortak fark etkisi (common difference effect), mutlak büyüklük etkisi (absolute magnitude effect), işaret etkisi ya da kazanç-kayıp asimetrisi (sign effect or gain-loss asymmetry), öteleme-çabuklaşma asimetrisi (delay-speed up asymmetry) biçiminde özetlemek mümkündür⁴ (Warneryd 1999: 158, Loewenstein ve Prelec 1992).

Bulgulara göre zamandaki gecikme dönemi ne kadar uzun ve para miktarı ne kadar büyükse, ki ilerin indirgeme oranı, ortalama olarak, o kadar düşük olmaktadır. Başka bir deyişle, ki iler daha uzun bekleme süresi ve daha yüksek para miktarları için daha sabırlı davranmaktadır (Thaler 1981, Loewenstein ve Prelec 1992). Örneğin; Thaler(1981:204)'ün çalışmasına göre katılımcılar, ortalama olarak, şimdi 15\$/bir yıl sonra 60\$, şimdi 250\$/bir yıl sonra 350\$ ve şimdi 3000\$/bir yıl sonra 4000\$ arasında kayıtsızdır. Bu sırasıyla %139, %34 ve %29 indirgeme oranı anlamına gelmektedir. Diğer yandan, ki ilerin bir çıktıyla referans noktalarına göre kayıp ya da kazanç olarak betimlemeleri (çıkıtının işareti), zaman tercihlerini de değiştirmektedir. Kayıptan kaçınma davranışı ile uyumlu bir biçimde⁵, indirgeme oranı kazançlara göre, kayıplar için daha düşük olmakta; ortalama olarak, katılımcıların şimdi 10\$ ve bir yıl sonra 21\$ elde etme arasında ve şimdi 10\$ ve bir yıl sonra 15\$ kaybetme arasında kayıtsız olduğu bulgulanmaktadır (Loewenstein 1988, Loewenstein ve Prelec 1992, Shelley 1993). Öteleme-çabuklaşma asimetrisi ise kazancı (ödülü ya da bir ürünü) t zamanında değil t+s gibi bir zamanda elde etmenin tazmini için gereken miktarın, tüketimi t+s zamanından t zamanına öne çekmek için fedakarlık yapılması istenen miktardan daha fazla olduğu olgusunu işaret etmektedir. Başka bir deyişle, indirgeme oranları kazançları öne çekme durumuna kıyasla öteleme kararında daha yüksek olmaktadır. Söz konusu kayıp

⁴ Davranışsal iktisat yazınında, indirgeme oranının tüketim malının türüne göre farklılaşması, bazı durumlarda negatif zaman tercihinin olması ve bir önceki sekansta elde edilen faydanın, diğer sekanlardaki faydayı etkileyerek tercihleri değiştirmesi gibi daha birçok anomali bulgulanmaktadır. Zamanlararası tercih analizinde standart kabul edilen Ü FM'yi ihlal eden bu ve diğer anomalilerin detaylı analizine Frederick vd. (2002) ve Read (2004) 'den ulaşılabılır.

⁵ Davranışsal iktisadın önemli bulgularından olan kayıptan kaçınma, aynı büyüklükteki kayıp ve kazancın benzer şekilde değerlendirilmediği; ki ilerin kazançlara göre, kayıpları daha fazla hissettiği ve önemsendiği eğilimini yansıtmaktadır. Başka bir deyişle, ki ilerin risk tercihlerinde kayıplar kazançlara göre daha belirgin rol oynamaktadır (Kahneman ve Tversky 1979).

(ödeme) oldu unda ise ki iler ödemeyi ötelemeye göre, öne çekmek için daha fazla maliyete katlanmak istemekte ve dolayısıyla indirgeme oranları ödemeyi çabukla tırmaya kıyasla, öteleme durumunda daha düşük olmaktadır. Öteleme-çabukla tırma asimetrisi bulgusu, aslında aynı seçeneklerin farklı bir biçimde sunuldu unda tercihleri de i tirdi ini göstermesi bakımından çerçeveleme etkisine de örnek te kil etmektedir (Loewenstein 1988, Benzion vd. 1989, Loewenstein ve Prelec 1992).

Mutlak büyüklük etkisi, i aret etkisi ve öteleme-çabukla tırma asimetrisi bulguları zamanlararası tercih probleminin ba lamıyla ilgili iken, ortak fark etkisi yalnızca zamanın geçi iyle ilgili bir bulgu olması bakımından dikkat çekmektedir. Ü FM'de indirgeme oranının zamanın geçi inden ba ımsız olarak, her dönemde sabit oldu u varsayımı, aynı zamanda tercihlerin zamansal tutarlılı a sahip oldu u anlamına gelmektedir. Ancak, ortak fark etkisi bulgusu, indirgeme oranının zamanla azaldı nı göstererek, tercihlerin tersine dönme olasılı nı i aret etmektedir. Thaler (1981:202) bu durumu, birçok insanın bir yıl ve bir gün sonra verilecek iki elmayı, bir yıl sonra verilecek bir elmaya tercih etti i ancak bugünkü bir elma ile yarınki iki elma arasındaki seçimde ço unun bugünkü bir elmayı tercih etti i örne iyle açıklamaktadır. Bu örnekte, ki ilerinin mevcut ya da yakın gelecekteki elma için indirgeme oranlarına kıyasla, gelecekteki elmalar için indirgeme oranlarının çok daha düşük oldu u ve tercihlerin iki durumdaki zaman aralı ı aynı (bir gün) olmasına ra men tersine döndü ü gözlemlenmektedir. Ki ilerinin kısa dönemli ödünle melerde (bugün ya da yarın), uzun dönemli ödünle melere (365 gün ya da 366 gün sonra) göre daha sabırsız oldukları bulgusunun, çe itli hiperbolik indirgeme fonksiyonlarının tasarlanmasına yol açtı ı görülmektedir. Ainslie (1975), Herrnstein (1981), Loewenstein ve Prelec (1992) ve Laibson vd.(1998) gibi isimlerce geli tirilen hiperbolik indirgeme fonksiyonlarının temel amacı, zamanla azalan indirgeme oranı ve tercihlerdeki zamansal tutarsızlık bulgusunu yansıtmaktır⁶. Ki ilerinin tercihlerindeki zamansal tutarsızlık, zamanın geçi inin tercihlerini de i tirerek, planladıklarından farklı davranmaları sonucu olu maktadır ⁷ (Chabris vd. 2007, Streich ve

⁶ Hiperbolik indirgeme modellerine ili kin daha detaylı analiz Frederick vd. (2002:360-362) ve Read(2004)'den incelenebilir.

⁷ Tercihlerin zamanla tersine dönmesinin nedenlerine ili kin davranı sal iktisat yazınında birçok farklı açıklama mevcuttur. Örne in, Loewenstein (1996)'a göre açlık, duygu, tutku ve fiziki acı gibi içgüsel faktörlerin(visceral factors) dikkate alınması önemli iken, Thaler ve Shefrin (1981), Schelling (1984), Ainslie (1992) için Freud'un id ve ego analizine paralel bir biçimde ki inin kendi içindeki çatı ması analiz edilmelidir. Di er yandan nöroiktisat bu durumu beynin i leyi süreçlerini inceleyerek ikili-modeller üzerinden açıklamaktadır (McClure vd, 2004). Konuya ili kin daha ayrıntılı açıklamalar Nyhus ve Webley (2006:303-305)'den incelenebilir.

Levy 2007:209-212). Örneğin, ki iler cuma günü, pazartesi gününden itibaren egzersiz yapmaya karar verirken, pazartesi günü geldiğinde daha az hareketli yaşam tercihlerine devam etmektedirler. Bu durum aynı zamanda *otokontrol sorunlarını* üretmektedir (DellaVigna 2009: 318).

Otokontrolün modellenmesi, anlık hazdan kaçınmanın zor olduğu örtük varsayımını içermektedir. Bu çerçevede davranı yalnızca maruz kalınan cezbedici unsurların yoğunluğuna göre değil, aynı zamanda bu dürtüsellere karşı koyma yetisine de belirlenmektedir. Kısa ve uzun dönem hedefleri arasında çatışma olduğu anda otokontrol, ki iler tutarsızca davranmaya karşı koymak için gösterdikleri çabalar bütünü veya uzun dönemli hedeflere ulaşmak üzere anda ödenecek bedeli bilinçli olarak kabul etme tercihlerini göstermektedir (Strotz 1956, Schelling 1984, Nyhus ve Webley 2006:306). Dolayısıyla, otokontrol sorunundan kaynaklanan zamansal tutarsız tercihlerin sonuçları, ki iler bu tercihlere sahip olduklarının farkında olup olmadıklarına göre değişmektedir. Ki iler otokontrol sorunlarının tamamen farkında olduklarında sofistike (sophisticated), hiç farkında olmadıkları durumda tamamen naif (naive) ve otokontrol sorunlarının farkında ancak bunun boyutunu hafife aldıkları durumda kısmi naif davranı sergiledikleri varsayılmaktadır (O'Donoghue ve Rabin 2001, Dharm 2016: 647). Tamamen naif davranı sergileyen ki iler gelecekteki tercihlerinin imdiki tercihleri ile aynı olacağına inanırken, sofistike davranı sergileyen ki iler, gelecekteki tercihlerinin nasıl değişeceğini tamamen doğru tahmin etmektedir. Bu nedenle sofistike davranımın varlığını taahhüt mekanizmalarının kullanılıp kullanılmadığından anlaşılabilir (Frederick vd. 2002: 367-368).

Davranısal iktisadın zaman tercihi, zaman indirgemesi ve otokontrole ilişkin bazı bulguları incelendiğine göre, ÜFM'ye dayanan tasarrufun yaşam döngüsü modeline dair daha önce sözü edilen sorulara şu şekilde yanıt üretmek mümkün gözükmektedir:

- Ki iler zaman tercihleri tasarruf kararının balmına göre değişebilmektedir.
- Ki iler gelecekteki tercihlerini öngörebilmeleri onların sofistike, naif ya da kısmi naif davranılarının farkındalığına bağlıdır.
- Ki iler otokontrol sorunlarına sahipse planladıkları tasarrufu gerçekleştiremeyebilmektedir.

- Kişiler otokontrol sorununa sahipse taahhüt mekanizmaları tüketim düzlemlerini tersine çevirecek tasarruf için gerekli hale gelmektedir.

Dolayısıyla, davranışsal iktisada göre zaman tercihi ve otokontrol sorunlarına ilişkin ampirik bulguları dikkate alan modeller kullanılmadan tasarruf davranışına dair yapılan analizler eksik kalmaktadır.

3.3. Davranışsal tasarruf modelleri

Davranışsal iktisadın araştırmalarından elde edilen zaman tercihinin yapısı ve otokontrol problemine ilişkin içgörüler doğrultusunda, mevcut tasarruf modellerinin geliştirildiği görülmektedir. Bu modellerin başında ya da am döngüsü hipotezini temel alan geliştirilen davranışsal ya da am döngüsü modeli ve üssel indirgeme fonksiyonu yerine yarı-hiperbolik indirgeme fonksiyonu ile çalışan altın yumurtalar modeli gelmektedir.

3.3.1. Davranışsal ya da am döngüsü hipotezi

Shefrin ve Thaler'ın (1988, 2004) geliştirdiği davranışsal ya da am döngüsü hipotezinin mevcut ya da am döngüsü hipotezine otokontrol, zihinsel muhasebe (mental accounting) ve çerçeveleme etkisini dahil ederek, mevcut modelden farklı çıkarımlara ulaşılmıştır.

Ya da am döngüsü hipotezine göre, iktisadi birimler ya da am boyu faydalarını en çokla tırmak için zamanlar arası tasarruf problemini optimal bir şekilde çözmektedirler. Başka bir deyişle, amaç fonksiyonları ile uyumlu bir biçimde belirledikleri optimal tasarrufu yapabilmektedirler. Ancak Thaler ve Shefrin'e göre, kişiyi bunu gerçekleştirmekten alıkoymayan otokontrol gibi önemli bir sorun mevcuttur çünkü tasarruf yapmak irade gücü gerektiren bir eylemdir. Otokontrol de kişinin modele dahil edilmesiyle birlikte, ya da am döngüsü hipotezi ile açıklanamayan; kişilerin yeterince tasarruf yapamaması ya da bazı durumlarda yapıp bazı durumlarda yapamaması gibi durumlar açıklanır hale gelmektedir.

Davranışsal ya da am döngüsü hipotezinde otokontrol kavramı, genelde iktisadi analizde ihmal edilen içsel çatışma (internal conflict), cazibe (temptation) ve irade gücü (willpower) unsurları üzerinden açıklanmaktadır. Otokontrol, imdiki haz ile uzun dönemli fayda arasındaki ödünle menin, beyaz ceket veya siyah ceket gibi bir tercihte görülmeyecek bir içsel çatışmaya yol açtığı anlamına gelmektedir. Bu içsel çatışmalar durumun cazibesine göre de kişiyi için otokontrol analizine cazibe unsuru önemli bir belirleyen olarak dahil olmaktadır.

irade gücü ise cezbedici unsurlara karşı koymanın psikolojik maliyetini temsil etmektedir. Modeldeki içsel çatışmanın arka planı, ki ileride aynı anda var olan ve birinin uzun dönemli fayda peşinde koştuğu ikili tercih yapısı varsayımı üzerinden oluşturulmaktadır. Uzun dönemli tercihler planlayan (planner), kısa dönemli tercihler yapan (doer) ile temsil edilmektedir. Planlayan, uzun dönemli faydayı en çokla tırmak için yapana kurallar koyarak her bir dönemdeki tüketimi kontrol etmek istemektedir ancak yapan bu kuralları umursamadan miyop bir biçimde cari dönemdeki tüm parayı harcamak istemektedir. Dolayısıyla ikisi de kendi çıkarları için rasyonel bir biçimde ancak farklı fayda fonksiyonlarıyla hareket eden bu içki ilişkiler, tasarrufu belirleyen iki zıt gücü oluşturmaktadır. (Shefrin ve Thaler 1988:610-612) Böylece tasarruf, irade gücü gerektiren bir eylem olarak tanımlanmaktadır (Thaler ve Shefrin 1981:399-401).

Davranışsal ya da am döngüsü ile ya da am döngüsü hipotezi arasındaki en önemli farklardan biri, servetin ikame edilebilirliği (fungibility) ilidir. Ya da am döngüsü hipotezinde gelirin nereden elde edildiğinden bağımsız olarak ikame edilebilir olduğu; dolayısıyla gelire aynı şekilde tepki verildiği varsayılmaktadır. Bu varsayım doğrultusunda; iktisatçı tarafından kazanılan 1000TL ikramiye, piyangodan kazanılan 1000TL ya da hanehalkının evininin de içinde bulunduğu 1000TL artırımın marjinal tüketim elimi aynıdır. Ancak davranışsal ya da am döngüsü hipotezi ki ileride servetin çeşitli bileşenlerini farklı zihinsel hesaplara kodladığını varsayarak, servetin ikame edilebilir olduğu savını reddetmektedir. Daha açık bir ifadeyle, gelirin kaynağının önemli olduğu; servetin marjinal tüketim eliminin zihinsel hesaba göre değiştiğini öne sürmektedir. Öyleyse, zihinsel muhasebe tasarruf davranışı için ne anlama gelmektedir? Davranışsal ya da am döngüsü hipotezine göre gelirin tasarruf edilip edilmeyeceği ya da ne kadar edileceği, söz konusu gelirin hangi zihinsel hesaba kodlandığına göre değişmektedir. Modeldeki zihinsel hesaplar cari gelir, cari varlıklar ve gelecek servet biçiminde sınıflandırılmaktadır. Harcama yapmanın cazibesi zihinsel olarak kodlanan hesaba göre değiştiği için, farklı hesapların marjinal tüketim elimi de farklılaşmaktadır. Söz konusu hesapların marjinal tüketim elimine göre yüksekten düşüğe sıralaması cari gelir, cari varlıklar ve gelecek servet biçimindedir. Bu nedenle beklenmedik bir gelirin, cari gelir yerine gelecek servet hesabına kodlanması, bu hesabın marjinal tüketim elimi daha düşük olduğu için, gelirin tasarruf edilmesini sağlamaktadır. Ya da am döngüsü hipotezinin servetin ikame edilebilirliği ilidir. Bu varsayımı örtük olarak çerçeveleme etkisinin olmadığı anlamına gelmektedir. Davranışsal ya da am döngüsü hipotezi ise ki ileride farklı kaynaklardan oluşan

serveti farklı tüketim e ilimlerini i aret eden farklı zihinsel hesaplarla çerçevelemesinden hareketle, mevcut modele çerçeveleme etkisini dahil etmektedir. Dolayısıyla, davranı sal ya am döngüsü hipotezinin serveti zihinsel hesaplar altında ayrı tırması aynı zamanda çerçeveleme etkisine örnek te kil etmektedir. Her bir zihinsel hesabın cazibesi farklı oldu u için de tasarruf oranı servetteki artı ların nasıl çerçvelendi ine ba lı olarak de i mektedir (Shefrin ve Thaler 1988: 614-616).

Otokontrol, zihinsel muhasebe ve çerçeveleme unsurlarının analize dahil edilmesiyle birlikte, ya am döngüsü modeli, davranı sal ya am döngüsü modelinin özel bir durumu haline gelmektedir. Nitekim ya am döngüsü hipotezi, davranı sal ya am döngüsü hipotezindeki planlayanın yapana daima baskın geldi i ve irade gücü gerektiren hiçbir maliyetin söz konusu olmadı ı bir durumla analiz yapmaktadır. Bu do rultuda iki modelin çıkarımları farklıla maktadır (Shefrin ve Thaler 1988: 621-637):

- Ya am döngüsü hipotezine göre amaç, tercih edilen ya am boyu tüketim planının korunması oldu u için farklı tasarruf biçimlerindeki tasarruf oranlarının de i imi toplam tasarrufu de i tirmemektedir. Örne in, emeklilik için %6'sı emeklilik planı %4'ü de iste e ba lı tasarruftan olu mak üzere, yıllık gelirinin toplam %10'unu tasarruf eden bir ki inin, emeklilik planındaki tasarruf oranının %6'dan %7'ye çıkarılması durumunda, iste e ba lı tasarruf oranını %4'den %3'e dü ürece i anlamına gelmektedir. Matematiksel ifadeyle, EPT emeklilik planı kapsamındaki tasarrufu, BT iste e ba lı tasarrufu göstermek üzere, $d BT/dEPT = -1.0$ olmaktadır. Ancak davranı sal ya am döngüsü hipotezine göre emeklilik planı tasarrufundaki de i ikliklerden kaynaklanan iste e ba lı tasarruftaki de i im (mutlak de erde) 1.0'dan daha az olmakta, daha genç ya takiler için sıfıra yakla maktadır. öyle ki, bu modeldeki temsili hanehalkının gelir hesabının marjinal tüketim e ilimi yakla ık olarak 1 iken, gelecek servetinin marjinal tüketim e ilimi 0'dır. Bu nedenle, emeklilik planı, gelir hesabından gelecek servete 1TL transfer etti inde, toplam tasarruf neredeyse 1TL yükselmektedir. Emeklilik planı tasarrufu için gelirden dü ülen miktar do rudan gelecek servete aktarıldı ı ve bu servet böylece cari tüketim kullanımına kapatılmı oldu u için, harcanabilir gelirden dü ülen bu miktar, cari harcamaya uygun gelir miktarını azaltmı

olmaktadır. Ancak davranışsal ya da am döngüsü hipotezine göre cari gelirdeki bu azalış, isteğe bağlı tasarruf oranıyla aynı oranda değil, daha az azaltılmaktadır çünkü harcamalar söz konusu harcanabilir gelir düzeyine göre yeniden ayarlanmaktadır. Başka bir deyişle, emeklilik planı kapsamındaki tasarrufun artırılması, diğer tasarruf biçimlerini ya da am döngüsü hipotezinin öngördüğü gibi bire bir oranında değil, azaltılmaktadır.

- Ya da am döngüsü hipotezinin tüketim düzeyini düşürmesi üzerine kurulu yaklaşıma göre, her bir dönemdeki tüketim ya da am boyu servetin yıllık değişimine bağlı olarak, dolayısıyla emeklilik öncesi dönemdeki tüketim ile emeklilik dönemindeki tüketim de birbirine eşit olmalıdır. Ancak davranışsal ya da am döngüsü hipotezi, yeterince kapsamlı bir sosyal güvenlik ve emeklilik programının olmaması durumunda, tasarruf yetersizliğinden kaynaklı olarak emeklilik dönemindeki tüketimin, emeklilik öncesi döneminkinden daha az olacağını öngörmektedir. Model, bunun nedeni olarak otokontrol sorunlarını göstermektedir. Tasarrufun çoğunlukla kurumsallaşmış mekanizmalar aracılığıyla yapıyor olmasının, otokontrol sorunlarının farkında olunduğunun bir göstergesi olarak kabul etmektedir.
- Davranışsal ya da am döngüsü hipotezine göre tasarruf oranı sürekli gelirle birlikte artmaktadır; bu nedenle tüketimin sürekli gelirin düzeyinden bağımsız olarak düşürüleceği argümanına karşı çıkmaktadır. Çünkü model düşük tüketim (gelir) düzeyleri için irade gücü göstermenin marjinal maliyetinin oldukça yüksek olduğunu varsayımını yapmaktadır. Bunun sonucu olarak da tasarrufun düşük gelirli kişiler için "lüks" olduğunu belirtmektedir. Başka bir deyişle, yüksek gelir düzeylerinde daha yüksek tasarruf oranlarının görülmesine, söz konusu gelir düzeylerinde irade gücü göstermenin daha az maliyetli olduğunu gerekçe gösterilmektedir.
- Ya da am döngüsü hipotezi bireylerin her dönem beklenen ya da am boyu servetlerinin yıllık değişimini tükettiklerini varsaymaktadır. Ancak bu "beklenen" ya da am boyu gelirdeki değişimin içeriğine ve dolayısıyla bireylerin bu değişime tepkisine ilişkin detaylı bir analiz sunmamaktadır. Ya da am döngüsü hipotezine göre sürekli gelirdeki artışlar servette daha büyük artışlara neden olacaktır için,

sürekli gelirdeki artışlar geçici gelirdeki artışa göre tüketimde daha fazla etki yaratmaktadır. Bu bağlamda tüketimin gelire duyarlılığına ilişkin gelirin bir yıl veya yıllar arasındaki zamanlaması veya servetin biçimi gibi birçok unsurun analizinde bırakılmaktadır. Davranışsal yaşam döngüsü hipotezi ise konuya ilişkin önermeleri sunmaktadır: Servet sabitken, tüketim (optimal plan yerine) geliri izlemektedir. Kırsal gelirin marjinal tüketim eğilimi, düzenli gelirinkinden daha düşüktür. Bu iki önerme, göz ardı edilemeyecek kadar büyük beklenmeyen gelirler için marjinal tüketim eğiliminin, düzenli gelirinkinden daha düşük ancak beklenmeyen gelirin yıllık değerinden daha yüksek olduğu ve beklenmeyen gelirin marjinal tüketim eğiliminin, beklenmeyen gelirin büyüklüğü arttıkça azaldığı anlamına gelmektedir. Sonuçta davranışsal yaşam döngüsü hipotezi, zihinsel muhasebe ve çerçeveleme etkisini de göz önüne alarak, gelirin (servetin) biçiminin kişilerin tüketim ya da tasarruf kararlarını etkilediğini öne sürmektedir.

- Yaşam boyu gelir sabit iken, ev sahipliğinin emeklilik servetini arttıracak şekilde beklenmektedir.
- Miras gelirinin marjinal tüketim eğilimi, miras gelirinin nakit ya da gayrimenkul gibi hangi biçimde elde edildiğine bağlı olarak değişmektedir. Miras, servetten ziyade ne kadar gelire benzer nitelik taşırsa, marjinal tüketim eğiliminin o denli yüksek olacağı öngörülmektedir.
- Temettü gelirinin marjinal tüketim eğiliminin hisse senedi değerindeki artışların marjinal tüketim eğiliminden daha yüksek olduğu ileri sürülmektedir.

Thaler ve Shefrin bu çıkarımları kendilerinin yürüttükleri ya da daha önce yapılmış ampirik araştırmalardan hareketle elde etmekle birlikte, modeli tamamını ele alarak test etmemektedirler. Yine de modelin tasarruf davranışını zamanlararası tercih, otokontrol ve zihinsel muhasebeyi de dikkate alarak detaylıca betimlemesi, davranışsal iktisadın içgörülerinin tasarruf analizini nasıl zenginleştirip göstermesi bakımından önemlidir. Nitekim modelin sunduğu içgörüler, günümüzde bireysel emeklilik planları olmak üzere birçok tasarruf araçlarının geliştirilmesine katkı sağlamaktadır.

3.3.2. Altın yumurtalar modeli

Ba ta David Laibson (1996,1997,1998) tarafından olmak üzere azalan indirgeme oranları varsayımının, tasarruf modellerinde sıkça kullanıldığı görülmektedir. Söz konusu hiperbolik indirgeme bulgusu, tasarruf davranışını açıklamak için yarı-hiperbolik (quasi-hyperbolic) indirgeme fonksiyonuyla modellenmektedir. - olarak da isimlendirilen bu modellerde, imdi ve bir sonraki dönem arasında azalan indirgeme oranı ancak sonraki dönemler için sabit indirgeme oranı varsayımı yapılarak, hiperbolik indirgemenin ki ilerinin arzu ettikleri düzeyin altında tasarruf yapmalarına nasıl yol açtığı açıklanmaya çalışılmaktadır.

Laibson (1997) likit olmayan varlıkların (altın yumurtalar) tasarruf davranışını üzerindeki etkilerini araştırdığı çalışmalarında, $c_0=(c_0,c_1,...c_T)$ yine tüketim profili, $0<\beta <1$ ve $0<\delta <1$ olmak üzere u yarı-hiperbolik indirgeme fonksiyonunu kullanmaktadır:

$$U(c_0) = u(c_0) + \beta \sum_{t=1}^T \delta^t u(c_t)$$

Burada δ Ü FM'de incelendiği üzere indirgeme faktörüdür. Fonksiyondaki farklılık, imdiye göre, gelecek tüketim düzeylerindeki faydayı azaltan β teriminden kaynaklanmaktadır. Nitekim β katsayısının 1'e eşit olduğu durumda u durumun Ü FM olduğu görülmektedir. β 'nin 1'den küçük olması imdiki zaman yanlı tercihleri (present-biased preferences), diğer bir ifadeyle, imdiki tüketimden yana tercihlerdeki sabırsızlığı ve dolayısıyla zaman tutarsız tercihleri yansıtmaktadır. Laibson böylece hiperbolik indirgemeyi ya am döngüsü modeline dahil ederek, Ü FM ile çalıştırılan ya am döngüsü hipotezinden farklı ancak davranışsal ya am döngüsü hipotezi argümanları ile aynı doğrultuda olarak, ki ilerinin zaman tutarsız tercihlerini analiz etmektedir.

Model başlıca üç önerme sunmaktadır: Tüketim geliri izlemektedir, likit varlıkların marjinal tüketim eğilimi 1'dir ve likit olmayan varlıkların marjinal tüketim eğilimi 0'dır. Ki i tüketim planını, likit ve likit olmayan varlıklarını dikkate alarak t-1 döneminde yapmaktadır çünkü likit olmayan varlıklardan tüketim, bir dönem gecikmeli gerçekleşmektedir. t-1 döneminde, buna göre karar alan kişinin geliri üzerinde bir kontrolü olmadığı için, t dönemindeki gelir yüksek (düşük) olduğunda, tüketim de yüksek (düşük) olmaktadır. Dolayısıyla, ya am döngüsü hipotezinden farklı olarak, hanehalkı tüketimi gelire aırı derecede duyarlıdır. Likit

varlıkların marjinal tüketim e iliminin 1 olması, ki inin bütün likit varlıklarını tüketime ayırdı mı ve likit varlıklardaki herhangi bir yükseli in tamamen ekstra tüketim için kullanılaca ı anlamına gelmekte iken, likit olmayan varlıkların marjinal tüketim e iliminin 0 olması, bu varlıklardaki herhangi bir de i imin t dönemindeki tüketimi etkilemeyece i anlamına gelmektedir. Bu üç önermeyle birlikte, ya am döngüsü hipotezinin ortaya koydu undan çok farklı bir analiz söz konusu olmaktadır. Optimal tüketim planına sahip ki iler yerine, Laibson'un modelinde ki iler gelecekteki hallerinin a ırı tüketim arzusuna kar ı kendilerine *altın yumurtaları aracılı ıyla* kısıt koymaktadır. Bu noktada modelde otokontrolün olmadı mın varsayıldı ı ve likit olmayan varlıkların bir taahhüt mekanizması olarak kullanıldı ı görülmektedir. Likit ve likit olmayan varlıkların getirilerinin aynı oldu u varsayımı altında, ya am döngüsü hipotezine göre, her zaman likit varlıklara yatırım yapılması beklenirken, bu modelde zaman tutarsız tercihlere sahip ki iler, bu tercihlere sahip olduklarının farkında (s sofistike tüketiciler) olarak servetlerinin bir kısmını ev, arsa veya hisse senedi gibi likit olmayan varlıklara yatırmaktadır. Böylece model, ki iler farklı varlıklarının neden farklı marjinal tüketim e ilimlerinin oldu unu⁸ ve gelecek hallerine neden ve nasıl isteyerek kısıt koyduklarını açıklamaktadır.

Laibson'un altın yumurtalar modeli ve izleyen çalı maları (Laibson vd. 1998, 2003, 2007) "hiperbolik tüketiciler" üzerinden geli mi ülkelerde tasarrufların neden dü tü ünü de gerekçelendirmektedir. Söz konusu çalı malarda, tüketicilerin istedikleri kadar tasarruf yapamamaları, finansal piyasaların giderek a ırı likidite sa layan araçlar sunarak, tüketicilerin likit olmayan varlıklar aracılı ıyla kurdukları örtük taahhüt ili kisini bozmasına ba lanmaktadır. Tasarrufun istenilen düzeyin altında olması ise refah kaybı anlamına geldi i için, Laibson hangi politikaların istenilen taahhüt mekanizmalarının uygulanmasını kolayla tıraca mın ara tırılması gereklili i üzerinde durmaktadır.

4. Davranı sal ktisat Perspektifinden Tasarrufa li kin Öneriler

Davranı sal iktisadın tasarruf davranı na ili kin zaman tercihinin yalnızca zamanın geçi ine ba lı olarak de i ti i (hiperbolik indirgeme) ve otokontrol bulguları do rultusunda taahhüt mekanizmalarına odaklandı ı görülmektedir. "Ki iler tasarruf yapabilecek imkana sahip iken

⁸ Laibson ve Thaler'in modellerinde varlıklara özgü farklı marjinal tüketim e ilimlerinin olması, benzer bir mantı ı izlese de, Laibson'un (1997:458) belirtti i gibi, Thaler'in analizindeki zihinsel muhasebe bilinçli bir tercih olmaktan ziyade bir pratik parmak hesabı (rule of thumb) örne idir. Ancak Laibson'un modelindeki zihinsel muhasebe, ki inin kendine likidite kısıtı koyması ile ilgilidir ve bu nedenle rasyonel ancak zaman tutarsız tercihlere sahip bir ki i de varlı a özgü farklı marjinal tüketim e ilimi davranı ı göstermektedir.

neden sürekli olarak yetersiz tasarruf sorunuyla karşılaşmaktadır" sorusunu merkezine alıp, buna ilişkin önerilerde bulunan davranışsal iktisat, böylece insan davranışına dair yerleşik varsayımlardan kaçınarak, finansal tercihleri artırma ya da daha fazla bilgi ve eğitim sunma gibi yerleşik politikaların dışına çıkmaktadır. Sonuç olarak, tasarruf davranışını değiştirme yolunun yalnızca yüksek finansal tercihler ya da idari yatırımlardan geçmediğini, maliyeti daha düşük politikalarla da arzu edilen davranış değişikliğini ulaşılabileceğini göstermektedir.

Davranışsal iktisadın söz konusu önerileri yazında dürtme (nudge) olarak nitelendirilmektedir. Dürtme, hiçbir seçeneği yasaklamadan veya iktisadi tercihleri belirgin oranda değiştirmeden kişilerin davranışlarını tahmin edilebilir bir biçimde değiştirmeyi amaçlayan seçim mimarisinin (choice architecture) herhangi bir yönlendirmesidir (Thaler ve Sunstein 2008: 6). Dürtmeler kişilerin hayatını daha basit, daha güvenli ve daha kolay yapma hedefini taşımakta ve kişileri belirli bir yönde hareket etmeye teşvik etmelerine rağmen, seçim özgürlüğünü koruyacak biçimde tasarlanmaktadır (Sunstein 2014). Gerekli her iktisadi uygulamalarda gerekse tasarruf özelinde en çok kullanılan dürtmelerin başında öntanımlı seçenekler (default options) gelmektedir. Öntanımlı seçenekler, seçim mimarları tarafından önceden tasarlanan seçenekler olarak, karar sürecinin karmaşık olması gibi nedenlerle kişilerin belirli bir tercih yapmakta zorlandığı durumlarda "halihazırda orada bulunarak" kişilere yol gösterici olmaktadır (Thaler ve Sunstein 2008:81-87).

Öntanımlı seçeneklerin tasarruf davranışını üzerindeki etkisi, başta bireysel emeklilik planları olmak üzere, tasarruf programlarına *otomatik katılım (automatic enrollment)* üzerinden izlenmektedir. Madrian ve Shea (2001) A.B.D.'deki büyük bir şirkette yaptıkları araştırmada, finansal tercihler aynı kalmasına rağmen, isterlerse plandan çıkma seçeneği sunularak çalışanların işveren tarafından otomatik olarak şirketin 401(k) tasarruf planına dahil edilmelerinin, bu plana katılım oranını %49'dan %86'ya çıkardığını bulgulamaktadır. 401(k) planı, A.B.D.'de işveren destekli, çalışanların maaşlarından düzenli kesintilerle birikim yapmalarını sağlayan, vergi avantajına sahip bir emeklilik hesabıdır. Araştırmadaki şirkette bir çalışanın 401(k) planına dahil olması için (1) maaş kesintilerini onaylaması (2) katkı payı oranını seçmesi ve (3) biriken paranın fonlar arasında nasıl tahsis edeceğini belirlemesi gerekmektedir. Ancak otomatik katılım ile birlikte, işe alınan tüm çalışanlar öntanımlı olarak, bu sisteme %3 katkı payı oranı ve para piyasası fonları seçeneğiyle dahil edilmektedir. e

Yeni alınan ve plana otomatik dahil edilen grubun %86'sının planda kaldığı ve bu çalışanların bir yıl sonra yarısından fazlasının, iki yıldan sonra %40'nın hala %3 katkı payı oranı ve katkıların tamamını para piyasası fonuna tahsis eden öntanımlı seçenekte kaldığı gözlemlenmektedir. Ayrıca, otomatik katılımın, eski prosedürde 401(k) planına dahil olma oranları düşük olan genç veya düşük gelirli grupların da katılım oranlarını arttırdığı bulgulanmaktadır. 401(k) planının ekonomik özellikleri de imedii ve öntanımlı seçenekleri de imirmenin im maliyeti çok düşük oldu u halde, otomatik katılım sonucu görülen artırıcı bulgular, otomatik katılım seçeneğinin diğer birçok unsurun yanında⁹ otokontrol problemine de çözüm üretmi olabileceğini göstermektedir. Çünkü kişiler kendileri için optimal 401(k) tasarruf kararını alacaklarına inanmaları ancak bunu sürekli ertelemeleri-naif zaman tutarsız tercihlere sahip olmaları- sonucu bireysel emeklilik sistemine dahil olamamalarının önüne öntanımlı seçeneklerin varlığı ile geçildiği düşünülmektedir. Sonuçta, bu ve benzer bulgular elde eden diğer çalışmaları (Choi vd. 2002, Beshears vd. 2008, Carroll vd. 2009, Madrian 2012) çalışanların tasarrufla ilgili çounlukla pasif karar alıcılar olmalarından dolayı, öntanımlı seçeneklerin önemli olduğunu ve imverenlerin öntanımlı seçenekleri de imtirerek çalışanların emeklilik tasarrufuna imkin davranış örüntülerini belirgin bir biçimde de imtirdiğini ortaya koyarak, dikkatleri bu seçeneklerin nasıl daha iyi bir biçimde düzenlenebileceğine çevirmektedir.

Otomatik katılımın, emeklilik planlarından çıkış oranlarını ortalama %10'a düşürdüğü gözlemlense de, planlardaki öntanımlı katkı oranlarında atalet görüldüğü ve dolayısıyla kişilerin uzun yıllar bu orana sadık kalarak daha az tasarruf ettikleri gibi bir dezavantajı olduğu saptanmaktadır. Bunun önüne geçmek için ise Save More Tomorrow (SMarT) planı adı altında *otomatik yükseltme (automatic escalation)* önerilmektedir (Thaler ve Benartzi 2004, Benartzi ve Thaler 2007, 2013). Bu planla birlikte, katılımcıların her maaş zammı aldıklarında daha fazla tasarruf edecekleri önceden taahhüt edilmiştir. Plan u psikolojik içgörülere dayanmaktadır: İki, hiperbolik indirgeme bulgusundan hareketle, kişilerin gelecekte tasarruf etme olanağını imdi tasarruf etmekten daha çekici buldukları, başka bir deyişle, gelecekte gerçekle ecek otokontrol kısıtlamalarını daha kolay kabul ettikleridir. İkinci, planlanan katkı payı artışlarının maaş zamlarına bağılı olmasının kayıptan

⁹ Madrian ve Shea (2001) otomatik katılımın başarısını davranışsal iktisadın erteleme, statüko yanlılığı, donanım etkisi, çapalama ve çerçeveleme etkisi gibi diğer içgörülerini açısından da de erlendirmektedir. Bu çalışmada söz konusu de erlendirmeye imkin aktarım yapılmamasının nedeni, bu içgörülerin daha az etkili ya da önemli olup olmaması de il, çalışmanın zaman tercihi ve onu etkileyen unsurlar olmasıdır.

kaçınma etkisini azaltmasıdır. Çünkü bu durumda tasarruftaki artı oranı maa artı mının sadece bir kısmı oldu u için çalı anlar maa larındaki azalı ı anlamamaktadır. Üçüncüsü, çalı anlar plana bir kere dahil olduklarında, -istedikleri an plandan çıkma seçenekleri olsa da- otomatik yükseltmedeki ataletle önceden belirlenmi bir hedefe ula ana kadar sistemde kalmakta ve tasarruflarını gittikçe arttırmaktadırlar. Böylece otomatik yükseltme, otomatik katılımla birle ti inde, hem yüksek katılım oranları hem de daha yüksek tasarruf oranları sa lamaktadır.

Otomatik katılım ve otomatik yükseltme gibi öntanımlı seçeneklerin yanı sıra, otokontrol problemi olan ki ilere belirli di er taahhüt mekanizmaları sunulmasının etkili olup olmadı ı da tartı lmaktadır. Bu konuda önde gelen çalı malardan biri olan Ashraf, Karlan ve Yin (2006)'nın çalı ması hiperbolik indirgemeye hareket eden ve bunun farkında olan (sofistike)ki ilerin taahhüt araçlarına ba vurdu u argümanıya yola çıkmaktadır. Filipinler'de gerçekleştirilen ara tırmanın amacı, hipotetik zaman tercihi sorularıyla hiperbolik zaman tercihlerine sahip oldu u anla ılmı ki ilerin, taahhüt özellikli (fonlara belirli bir hedef miktar ya da zamandan önce eri imi kısıtlayan) tasarruf hesabı açmaya daha yatkın olup olmadıkları ve bunun sonucunda bu ki ilerin daha çok tasarruf edip etmedi ini ara tırmaktır. SEED (Save, Earn, Enjoy Deposits) isimindeki söz konusu tasarruf hesabının örneklemin %28'i tarafından kabul edildi i ve bir yılın sonunda bu grubun di er kontrol grubuna göre tasarruflarını ortalama %81 arttırdı ı gözlemlenmektedir. Bu gözlem, zaman tutarsız tercihlere sahip 'hiperbolik ki ilerin' uygun taahhüt araçlarını kullandıklarında tasarruf davranı larında kalıcı ve arzulanan bir de i iklik elde ettiklerini do rular niteliktedir. Taahhütlü tasarruf hesaplarına ili kin benzer uygulama örneklerini Kenya (Dupas ve Robinson 2013), Malavi (Brune vd. 2011), Endonezya, Hindistan, ili, Bolivya ve Tayland gibi ülkelerde (Ashraf vd. 2003) görmek mümkündür. Ara tırmaya konu olan tasarruf hesaplarını taahhütlü tasarruf hesaplarına çeviren özellikler, hesaba yatırma ve hesaptan çekme bakımından de erlendirilmektedir. Hesaba yatırılan para üzerinde taahhüt belirlenmesi ki ilerin tasarruf hesaplarında düzenli olarak birikim yapmalarını sa larken, hesaptan para çekme üzerine konulan ve çe itli amaçlara göre de i en kısıtlar ki ileri gelecekte bu paradan harcama yapmak isteyecek kendilerinden korumaktadır. Bu noktada taahhütlü tasarruf hesabındaki söz konusu kısıtların, ki ileri birikim yapmaktan alıkoymayacak bir biçimde ayarlanmasının gerekti i önemle vurgulanmaktadır (Ashraf vd. 2003: 6-11).

5. Sonuç

Tasarruf kararı bugün ya da sonra tüketme biçimindeki zamanlararası tercih bakımında ele alındığında, kararın ardında birçok iktisadi ve psikolojik unsurun yattığı görülmektedir. İktisadi unsurların etkilerine dair birçok ara tırma bulunurken, psikolojik unsurların çok unlukla analiz dı bırakıldı ancak bu durumun davranışsal iktisatla birlikte tersine döndüğü anlaşılmaktadır. Bu bakımda çalı ma, tasarrufa ilişkin zamanlararası tercihleri davranışsal iktisat üzerinden okuma amacına hizmet etmektedir.

Tasarruf kararının bugünkü faydadan vazgeçme ile gelecekte fayda elde etme arasındaki ödünlemeyi içerdiği kabulü altında, ki ilerin zaman tercihlerinin nasıl belirlendiği ya da zamanı nasıl indirgediklerinin betimlenmesi önem arz etmektedir. İktisat yazınındaki tasarruf analizlerinde en çok kullanılan modellerin bakımında gelen Modigliani-Brumberg-Ando'nun ya am döngüsü hipotezi söz konusu betimlemeyi üssel indirgenmi fayda modelini temel alarak yapmaktadır. Karmaşık zamanlararası tercih problemini sabit oranlı indirgeme, faydanın bağımsızlığı, tüketimin bağımsızlığı ve indirgemenin tüketimden bağımsızlığı gibi basitleştirici varsayımlar ile kolay çözülebilir hale getiren üssel indirgenmi fayda modeli böylelikle, ya am döngüsü hipotezindeki temsili bireyin ya am boyu tüketim ve tasarruf davranışına dair belirli çıkarımların yapılmasını sağlamaktadır. Söz konusu temsili birey, ya am boyu kaynakları kısıtı altında optimal tüketim planını, başka bir deyişle, tüketim düzeyini ayarlayarak optimal tasarruf planını gerçekleştirerek ya am boyu faydasını en çokla tırmaktadır. Ancak arka planında üssel indirgenmi fayda modelinin sabit oranlı indirgeme ve tercihlerde zamansal tutarlılık varsayımları olan bu çıkarımla birlikte, ki ilerin ya amları boyunca zaman tercihlerine sadık kalıp kalmadıkları ya da arzuladıkları optimal tasarruf planlarını uygulayıp uygulayamadıkları gibi sorular göz ardı edilmiş olmaktadır. Son yıllarda ise davranışsal iktisat ara tırmalarının üssel indirgenmi fayda modelinin varsayımlarına yönelttiği eleştiriler ve bulgularla içgörülerle, bu soruların gündeme taşındığı görülmektedir.

Neoklasik iktisadın *homo economicus* varsayımını reddeden davranışsal iktisat, insanın iktisadi davranışının hangi durumda nasıl gerçekleştiğini ara tırarak, belirli davranış örüntülerini saptamaya çalışmakta; ara tırma yaparken yerleşik modelleri referans almakta ancak yerleşik varsayımlar yapmamaktadır. Nitekim üssel indirgenmi fayda modelini referans alarak gerçekleştirildiği ara tırmalarda, modelin öngördüğünden farklı olarak, ki ilerin

zaman tercihlerinin zamanlararası tercih probleminin ba lamına ve zamanın geçi ine göre de i ti ini ampirik ara tırmalarla ortaya koymaktadır. Mutlak büyüklük etkisi, i aret etkisi ve öteleme-çabukla tırma asimetrisi gibi bulgular tercihlerin ba lama göre farklıla tı nını i aret ederken, ortak fark etkisi zaman tercihinin yalnızca zamanın geçi inden etkilenecek ki ilerinin planladıklarından farklı davranabildikleri olgusunu yansıtmaktadır. Ki ilerinin zaman tercihlerinin zamanla de i ti i bulgusu ise hiperbolik indirgeme fonksiyonlarıyla yakalanmaya çalı ılmaktadır. Böylece, ki ilerinin zaman geçtikçe planladıklarından farklı davranmalarının nedenlerinden olan otokontrol problemi de analize dahil edilmi olmaktadır. Otokontrol probleminin etkileri, ki ilerinin bu problemin ne kadar farkında olduklarına göre de i mektedir. Tasarruf davranı ı açısından de erlendirildi inde sofistike ya da kısmi naif ki ilerinin içsel ya da dı sal taahhüt mekanizmalarına ba vurarak otokontrol problemlerini çözmeye çalı tıkları anla ılmaktadır.

Davranı sal iktisadın içgörülerini dikkate alındı nda, ya am döngüsü hipotezi çerçevesinde ele alınmayan ki ilerinin yeterince tasarruf yap(a)mamasına ili kin durumlar açıklanır hale gelmektedir. Bu açıklamaları davranı sal ya am döngüsü modeli ve altın yumurtalar modeli ile bütüncül hale getiren davranı sal tasarruf modellerinin tasarruf davranı nını daha gerçekçi bir zemine oturttu u görülmektedir. Otokontrol, zihinsel muhasebe ve çerçeveleme etkisini ya am döngüsü hipotezine dahil ederek yeniden analiz eden davranı sal ya am döngüsü hipotezi dı sal taahhüt mekanizmalarının gereklili i üzerinde durmakta iken, altın yumurtalar modeli otokontrol problemine sahip ki ilerinin likit olmayan varlıkları aracılı ıyla kendilerine nasıl kısıt koyduklarına odaklanmaktadır.

Davranı sal iktisadın tasarruf davranı na ili kin hiperbolik indirgeme ve otokontrole ili kin bulguları do rultusunda, taahhüt mekanizmalarını oda na alan öneriler sundu u görülmektedir. Tasarruf davranı nını de i tirmenin yolunun yalnızca yüksek finansal te vikler ya da idari yatırımlardan geçmedi ini, maliyeti daha dü ük dü rtme olarak isimlendirilen politikalarla da arzulan davranı de i ikli inin gerçekle ebilece ini çe itli uygulamalarla ortaya koymaktadır. Söz konusu dü rtmelerin ba nda bireysel emeklilik planlarına otomatik katılım ve otomatik yükseltmeyi de içeren öntanımlı seçeneklerin ayarlanması gelmektedir. Ayrıca, tasarruf hesabına para yatırma ya da hesaptan para çekme ile ilgili yapılan taahhütlerin de ki ilerinin tasarruflarını arttırdı nını bululamaktadır.

Bu incelemenin sonucunda, davranı sal iktisadın, eksik tasarruf sorununa teorik ve ampirik birçok katkı sundu u açık olmakla birlikte, neoklasik iktisat çerçevesinde sunulan teori ve politikaların bir ikamesi de il, tamamlayıcısı olarak de erlendirildi i anla ılmaktadır. Bu do rultuda Türkiye’de de uygulanmaya ba lanan bireysel emeklili e otomatik katılım politikasının sundu u finansal te viklerin etki ve önemi yadsınmamakla birlikte, söz konusu politikayı davranı sal iktisadın incelenen içgörülerıyla de de erlendirmenin gereklili i ortaya çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

Ainslie, G. (1975). Specious Reward: A Behavioral Theory of Impulsiveness and Impulse Control. *Psychological Bulletin*, 82(4), 463-496.

Ainslie, G.(1992). *Picoeconomics: The Strategic Interaction of Successive Motivational States Within the Person*. New York: Cambridge University Press.

Ando, A. and Modigliani, F. (2005).The ‘Life-Cycle’ Hypothesis of Saving: Aggregate Implications and Tests. içinde F. Franco (eds.), *The Collected Papers of Franco Modigliani (Volume 6)*. USA: The MIT Press, pp. 47-78.(Eserin orijinali 1963’te yayınlandı).

Ashraf, N., Karlan, D. ve Yin, W. (2003). A Review of Commitment Savings Products in Development Countries. Asian Development Bank, Manila, Phillippines.

Ashraf, N., Karlan, D. ve Yin, W. (2006). Tying Odysseus to the mast: Evidence from a commitment savings product in the Philippines. *The Quarterly Journal of Economics*, 121(2), 635-672.

Benartzi, S. ve Thaler, R. (2007). Heuristics and Biases in Retirement Savings Behavior. *Journal of Economic perspectives*, 21(3), 81-104.

Benartzi, S.ve Thaler, R. H. (2013). Behavioral Economics and the Retirement Savings Crisis. *Science*, 339(6124), 1152-1153.

Benzion, U., Rapport, A. ve Yagil,J.(1989). Discount Rates Inferred From Decisions: An Experimental Study. *Management Science*, 35(3), 270–284.

Beshears J., Choi J., Laibson D, ve Madrian, B(2008). [The Importance of Default Options for Retirement Saving Outcomes: Evidence from the United States](#). çinde : S.J. Kay ve T. Sinha (eds.) *Lessons from Pension Reform in the Americas*. US: Oxford University Press, 59-87.

Böhm-Bawerk, E. von (1891). *The Positive Theory of Capital* (Çev.W.Smart) New York: G.E. Stechert.(Eserin orijinali 1888’de yayınlandı).

Brune, L., Giné, X., Goldberg, J. ve Yang, D. (2011). *Commitments to save: A field experiment in rural Malawi*. Policy Research Working Papers, The World Bank.

Camerer, C.F. ve Loewenstein, G. (2004). Behavioral Economics: Past, Present, Future. *Advances in Behavioral Economics*. içinde C.F. Camerer, G. Loewenstein, M. Rabin (eds.). New Jersey: Princeton University Press, 3-51.

Carroll, G. D., Choi, J. J. , Laibson, D. , Madrian, B.C. ve Andrew, M. (2009). Optimal Defaults and Active Decisions. *The Quarterly Journal of Economics*, 124 (4), 1639-1674.

Chabris, C.F., Laibson, D. I. ve Schuldt, J.P. (2007). Intertemporal Choice. içinde Durlauf, S., ve Blume, L. (eds.). *The New Palgrave Dictionary of Economics*. ikinci Baskı, London: Palgrave Macmillan.

Choi, J. J., Laibson, D., Madrian, B. C. ve Metrick, A. (2002). Defined contribution pensions: plan rules, participant choices, and the path of least resistance. *Tax policy and the economy*, 16, 67-113.

DellaVigna, S. (2009). Psychology and Economics: Evidence from the Field. *Journal of Economic literature*, 47(2), 315-72.

Dhami, S. (2016). *The Foundations of Behavioral Economic Analysis*. New York: Oxford University Press.

Dupas, P. ve Robinson, J. (2013). Savings constraints and microenterprise development: Evidence from a field experiment in Kenya. *American Economic Journal: Applied Economics*, 5(1), 163-92.

Fisher, I. (1930). *The Theory of Interest*. New York: Macmillan Company.

Frederick, S., Loewenstein, G. ve O'Donoghue, T. (2002). Time Discounting and Time Preference: A Critical Review. *Journal of Economic Literature*, 40 (2), 351-401.

Herrnstein, R. (1981). Self-control as response strength. içinde C. Bradshaw, E. Szabadi ve C. Lowe (eds.) *Quantification of steady-state operant behavior*. New York: Elsevier-North Holland, 3-20.

Kahneman, D., ve Tversky, A. (1979). Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk. *Econometrica*, 47(2), 263-291.

Kao, Y.F. ve Velupillai, K. V. (2015). Behavioral Economics: Classical and modern. *The European Journal of the History of Economic Thought*, 22(2), 236-271.

Katona, G. (1960). *The Powerful Consumer*. New York: McGraw-Hill.

Laibson, D. (1996). Hyperbolic Discounting, Undersaving, and Savings Policy. Working Paper 5635. Cambridge, Mass: National Bureau of Economic Research.

Laibson, D. (1997). Golden Eggs and Hyperbolic Discounting. *The Quarterly Journal of Economics*, 112(2), 443-478.

Laibson, D. (1998). Life-cycle Consumption and Hyperbolic Discount Functions. *European economic review*, 42(3-5), 861-871.

Laibson, D., Repetto, A., Tobacman, Hall, R., Gale, W. ve Akerlof, G. (1998). Self-control and Saving for Retirement. *Brookings Papers on Economic Activity*, 1, 91-196.

Laibson D, Repetto A. ve Tobacman J. (2003). [A Debt Puzzle](#). içinde P. Aghion, R. Frydman, J. Stiglitz, M. Woodford (eds.) *Knowledge, Information, and Expectations in Modern Macroeconomics: In Honor of Edmund S. Phelps*. Princeton: Princeton University Press, 228-266.

Laibson, D., Repetto, A., ve Tobacman, J. (2007). *Estimating Discount Functions with Consumption Choices over the Lifecycle*, NBER Working Paper No. 13314). National Bureau of Economic Research.

Loewenstein, G.(1988). Frames of Mind in Intertemporal Choice. *Management Science*, 34, 200–14.

Loewenstein, G. (1992). The fall and rise of psychological explanations in the economics of intertemporal choice. içinde G. Loewenstein ve J. Elster (eds.), *Choice over time*. New York: Russell Sage Foundation, 3-34.

Loewenstein, G. ve Prelec, D. (1992). Anomalies in Intertemporal Choice: Evidence and an Interpretation. *The Quarterly Journal of Economics*, 107(2), 573–597.

Loewenstein, G. (1996). Out of Control: Visceral Influences on Behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Processes* 65, 272–92.

Madrian, B. C., ve Shea, D. F. (2001). The power of suggestion: Inertia in 401 (k) participation and savings behavior. *The Quarterly journal of economics*, 116(4), 1149-1187.

Madrian, B. C. (2012). Matching contributions and savings outcomes: A behavioral economics perspective. [NBER Working Papers](#) 18220, National Bureau of Economic Research.

McClure, S. M., Laibson, D. I., Loewenstein, G. ve Cohen, J. D. (2004). Separate Neural Systems Value Immediate and Delayed Monetary Rewards. *Science*, 306(5695), 503-507.

Modigliani, F. and Brumberg, R. (1979). "Utility Analysis and Aggregate Consumption Function: An Attempt to Integration". içinde A. Abel (eds.), *The Collected Papers of Franco Modigliani (Volume 2)*. Cambridge: The MIT Press, pp. 128-197.

Modigliani, F. and Brumberg, R. (2005). Utility Analysis and the Consumption Function: An Interpretation of Cross-Section Data. içinde F. Franco (eds.), *The Collected Papers of Franco Modigliani (Volume 6)*. USA: The MIT Press, pp. 1-45. (Eserin orijinali 1954'te yayınlandı).

Nyhus, E. K., ve Webley, P. (2006). Discounting, Self-control, and Saving. içinde M. Altman (eds.) *Handbook of contemporary behavioral economics: Foundations and developments*, New York: M.E. Sharpe, 297-325.

O'Donoghue, T., ve Rabin, M. (2001). Choice and Procrastination. *The Quarterly Journal of Economics*, 116(1), 121-160.

Rabin, M. (2002). A Perspective on Psychology and Economics. *European Economic Review*. 46(4-5),657-85.

Rae, J. (1905). *The Sociological Theory of Capital*. New York: Macmillan Company. (Eserin orijinali 1834'de yayınlandı).

Read, D. (2004). Intertemporal Choice. içinde D. J. Koehler ve N. Harvey (eds.), *Blackwell Handbook of Judgment and Decision Making*. Malden: Blackwell Publishing, 424-443.

Schelling, T. C. (1984). Self-command in Practice, in Policy, and in a Theory of Rational Choice. *The American Economic Review*, 74(2), 1-11.

Sent, E. M. (2004). Behavioral Economics: How Psychology Made Its (Limited) Way Back Into Economics. *History of Political Economy* , 36 (4), 735-760.

Shefrin, H. M. ve Thaler, R. H. (1988). The Behavioral Life-cycle Hypothesis. *Economic inquiry*, 26(4), 609-643.

Shefrin, H. M. ve Thaler, R. H. (2004). Mental Accounting, Saving, and Self-control. içinde C.F. Camerer, G. Loewenstein ve M. Rabin (eds.) *Advances in behavioral economics*. New York: Russel Sage Foundation, 395-428.

Shelley, M. K. (1993). Outcome Signs, Question Frames and Discount Rates. *Management Science* ,39, 806-15.

Streich, P. ve Levy, J. S. (2007). Time Horizons, Discounting, and Intertemporal Choice. *Journal of Conflict Resolution*, 51(2),199-226.

Strotz, R. H. (1956). Myopia and Inconsistency in Dynamic Utility Maximization. *The Review of Economic Studies*, 23(3), 165-180.

Sunstein, C. R. (2014). Nudging: a very short guide. *Journal of Consumer Policy*, 37(4), 583-588.

Thaler, R. (1981). Some Empirical Evidence on Dynamic Inconsistency. *Economics Letters*, 8(3), 201-207.

Thaler, R. H. ve Shefrin, H. M. (1981). An Economic Theory of Self-control. *Journal of political Economy*, 89(2), 392-406.

Thaler, R. H., ve Benartzi, S. (2004). Save more tomorrow™: Using behavioral economics to increase employee saving. *Journal of political Economy*, 112(S1), 164-187.

Thaler, R. H. . Sunstein C.R (2008). *Nudge: improving decisions about health, wealth, and happiness*. USA: Yale University Press.

Thaler, R. H. 2016. Behavioral Economics: Past, Present, and Future. *American Economic Review*,106(7),1577-1600.

Tomer, J. F. (2007).What is Behavioral Economics?. *Journal of Socio-Economics*, 36(3), 463-479.

Warneryd, K. E. (1999). *The Psychology of Saving*. UK: Edward Elgar Publishing.

Weber, R. ve Dawes, R. (2005). Behavioral Economics. çinde N.J. Smelser ve R. Swedberg (eds.). *The Handbook of Economic Sociology*, ikinci baskı, New Jersey:Princeton University Press ,90-108.